

**T.C.**  
**FIRAT ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**  
**İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI**  
**ANABİLİM DALI**



**SEYAHATNAMELERDE BAĞDAT**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**DANIŞMAN**  
**Yrd. Doç. Dr. Sıddık ÜNALAN**

**HAZIRLAYAN**  
**Büşra GÜLER**

**ELAZIĞ 2018**

**T.C.**  
**FIRAT ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**  
**İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI**

**SEYAHATNAMELERDE BAĞDAT**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**DANIŞMAN**  
**Yrd. Doç. Dr. Sıddık ÜNALAN**

**HAZIRLAYAN**  
**Büşra GÜLER**

Jürimiz, ..... tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

**Jüri Üyeleri:**

- 1.
- 2.
- 3.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ..... tarih ve ..... sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

**Prof. Dr. Ömer Osman UMAR**  
**Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü**

**ÖZET****Yüksek Lisans Tezi****Seyahatnamelerde Bağdat****Büşra Güler****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı****İslam Tarihi Bilim Dalı****ELAZIĞ- 2018, Sayfa: XI+194**

Abbasîler dönemi, İslam şehri ve mimarisi açısından en önemli ve verimli dönemlerden birini teşkil etmektedir. Bu dönem İslam şehirciliği için olgunluk devri olarak ifade edilmektedir. Nitekim Müslüman coğrafyadaki şehirleşme temayülü iyice açığa çıkmış ve çok sayıda şehir kurulmuştur. Özellikle Abbasîlerin ilk asrında kurulan şehirler, hem sayı hem de nitelik bakımından İslam tarihinin diğer devirlerine göre üstünlük arz etmektedir. Güvenli başşehir arayışıyla başlayan ve her halifenin kendi adıyla anılacak şehirler kurma isteklerinin etkisiyle gelişen şehirleşme faaliyeti, İslam medeniyet tarihinde iz bırakan çok sayıda şehrin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kuruluşu kadim dönemlere uzanan Bağdat şehri de bu süreçte yeniden canlanmış ve eski parlak günlerine kavuşmuştur. Abbasîler devrinde, doğusundan batısına kadar ülkenin bütün bölgelerinde inkişaf eden şehircilik faaliyetinin en yoğun olduğu yer, devletin idarî merkezi durumunda olan Irak'tır. Bu çerçevede Abbasîlerde şehircilik denilince ilk akla gelen kent ise Bağdat'tır. Buna bağlı olarak aşağı ve yukarı Mezopotamya bölgesinde Bağdat'ın dışında irili ufaklı birçok şehir kurulmuştur.

Hz. Ömer döneminde H. 13/M. 634 yılında Müsennâ b. Hârise tarafından fethedilen Bağdat, Dört Halife dönemi boyunca ticarî faaliyetlerin devam ettiği bir şehir olmuş, Emeviler döneminde daha çok askerî bir karargâh olarak benimsenmiştir. Ancak Bağdat Halife Mansur dönemiyle birlikte önemli bir konuma sahip olmuş ve şehircilik alanında temayüz etmiş bir şehirdir. Nitekim Halife Mansur zamanına gelindiğinde,

Abbasî halifeliği için yeni bir merkez inşası gündeme gelmiştir. Bu noktada yapılan araştırma sürecinde Halife Mansur idarî, siyasî ve ekonomik açıdan önemli ve stratejik bir yere yeni merkezi kurmayı istemiştir. Çünkü Kûfe yakınlarındaki Hâşimiyye’de kalan Mansur, Hz. Ali taraftarı olan Kûfe şehrine yakın olmanın ordusu üzerinde olumsuz bir etki bırakacağını anlamış ve daha uygun bir yer aramaya başlamıştır. Aramış olduğu bu şehir “Medinetü’s-selam” ismiyle anılacak olan Bağdat olmuştur. Şehri merak eden seyyahlar Bağdat’ı gezmişler ve sosyal, kültürel yapısını da seyahatnamelerinde anlatmışlardır.

Seyahatnameler şehir tarihlerinin başlıca kaynakları arasında yer almıştır. Özellikle Abbasîler, Selçuklular ve Osmanlı Devletleri idaresinde bulunan Bağdat’ı merak eden veya değişik amaçla bölgeye gelenler arasında seyyahlar da bulunmaktadır. Arabistan, İran, Anadolu ve Avrupa’dan gelip buranın özelliklerini ele alan seyahatname yazarlarının verdikleri bilgiler ilgi çekmektedir. Dolayısıyla Bağdat’ı çeşitli yönleriyle anlatan seyyahların gözüyle tanımak önem arz etmektedir.

Biz bu çalışmamızda Abbasî hilafetinin başkenti ve İslâm dünyasının önemli tarih, ilim, kültür, siyaset ve ticaret merkezlerinden olan Bağdat şehrini seyahatnamelerde anlatmaya gayret göstereceğiz. İslâm öncesi ve İslam sonrasındaki tarihi yapısı ve günümüze kadarki süreçte Bağdat’ın geçirmiş olduğu değişimler üzerinde duracağız.

**Anahtar Kelimeler:** Bağdat, Seyahatname, Abbasîler, Halife Mansûr, Irak.

**ABSTRACT****Master Thesis****Baghdad in Travel Books****Büşra GÜLER****Fırat University****The Institute of Social Sciences****The Department of Islamic History and Arts****The Department of Islamic History****ELAZIĞ- 2018; Page: XI+194**

The Abbasid period constitutes one of the most significant and productive stages in terms of the concept of Islamic city and its architecture. This period is deemed as the period of maturity for the Islamic urban planning. During this era, urbanization tendency in the Islamic geography completely became prominent, and many cities were established. Especially the cities founded in the first century of the Abbasids are superior in both quantitative and qualitative manners compared to other periods of the Islamic history. Urbanization activities, which started with the seeking for a safe capital city and which developed by the inspirations of each caliphates' desires to establish a city to be known with their names, have led to the emergence of many cities that have left an impression on the history of Islamic civilization. The city of Baghdad, whose establishment dates back to the ancient times, revived during this period, and regained its palmy days as it was in the past. During the Abbasid Period, it was Iraq, the administrative center of the state, where the urbanization activity was at the highest rate and developed in all regions of the country from the east to the west. In this context, Baghdad is the first city that spring to mind when the subject is urbanism in the Abbasids. Accordingly, many large and small cities in Upper and Lower Mesopotamia were established in this region apart from Baghdad.

Baghdad, conquered by Al-Musannah bin Harisah during the Caliph Umar in 634 A.D (in 13 A.H, according to the hijri calendar), became a city where the

commercial activities continued throughout the Rashidun Caliphate [the Era of the Four Caliphs], and was mostly used as a military base during the Umayyad Period. Yet, Baghdad is a city that came to the fore with the Era of the Caliph Al-Mansur, and rose to prominence in the field of urbanism. As a matter of fact, the establishment of a new center for the Abbasid Caliphate was brought to the agenda when it came to the period of the Caliph Al-Mansur. At this point, the Caliph Al-Mansur wanted to establish the new center in an administratively, politically, economically and strategically important region. Because al-Mansur, who was in al-Hashimiyyah near Kufa, realized that being close to the city of Kufa, where was full of the Caliph Ali's supporters, would have had a negative effect on his army; and thus he began to search for a more suitable place. The city he had sought out was Baghdad, which would be called Madīnat as-Salām [that means 'The City of Peace']. Travelers wondering about Baghdad made journeys to this city, and narrated its social and cultural structure in their travel books (Seyahatname).

Travel books have been among the main sources of city histories. There are travelers among those who especially wonder about Baghdad under the rules of Abbasids, the Seljuks, and Ottoman States throughout history, or those who came to the region for different purposes. The information given by the writers of these travel books, who had come from Arabia, Iran, Anatolia and the West, and had told the characteristics of this city attracts considerable attention. Therefore, it is important to explore the city of Baghdad with different perspectives of the travelers who describe Baghdad from various aspects.

In this study, we will try to explain the city of Baghdad, where was the capital of the Abbasid Caliphate and one of the important history, science, culture, politics and commercial centers of the Islamic world. We will focus on the historical structure of Baghdad during both pre-Islamic and post-Islamic periods, and the changes that the city had undergone in the course of time up until today.

**Key Words:** Baghdad, Travel Book, Abbasids, Caliph Al-Mansur, Iraq

## İÇİNDEKİLER

<b>ÖZET .....</b>	<b>II</b>
<b>ABSTRACT.....</b>	<b>IV</b>
<b>İÇİNDEKİLER .....</b>	<b>VI</b>
<b>ÖNSÖZ .....</b>	<b>VIII</b>
<b>KISALTMALAR .....</b>	<b>X</b>
<b>GİRİŞ.....</b>	<b>1</b>

### BİRİNCİ BÖLÜM

<b>1. BAĞDAT ŞEHİRİ VE DÖNEMLERİ .....</b>	<b>6</b>
1.1. Bağdat Adının Menşei .....	6
1.2. Bağdat Şehri'nin Kuruluşu .....	10
1.2.1. Abbasîler Döneminde Bağdat Şehri.....	23
1.2.2. Büveyhîler Döneminde Bağdat Şehri.....	35
1.2.3. Selçuklular Döneminde Bağdat Şehri .....	41
1.2.4. Osmanlı Devleti Döneminde Bağdat Şehri .....	50
1.2.5. Krallık Yönetimi Döneminde Bağdat Şehri.....	62
1.2.6. Saddam Hüseyin Döneminde Bağdat Şehri .....	64
1.2.7. Günümüzde Bağdat Şehri .....	70

### İKİNCİ BÖLÜM

<b>2. COĞRAFİ ESERLERDE VE SEYAHATNAMELERDE BAĞDAT ŞEHİRİ....</b>	<b>75</b>
2.1. Seyahatname Nedir? .....	75
2.2. Müslüman Coğrafyacılar ve Seyyahların Gözünden Bağdat Şehri .....	77
2.2.1. Ya' kubî, Ülkeler Kitabı (Kitâbü'l-Büldân).....	77
2.2.2. el-Belâzuri, Ülkenin Fetihleri (Fütuhu'l-Büldân) .....	88
2.2.3. İbn Hurdâzbih, Yollar ve Ülkeler (el-Mesâlik ve'l-Memâlik).....	93
2.2.4. İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası (Sûrat el-Arz) .....	96
2.2.5. Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib .....	100
2.2.6. Mukaddesî (Makdisî), İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm) .....	102
2.2.7. İbn Fadlan, İbn Fadlan Seyahatnamesi (er-Rihle).....	104
2.2.8. Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî, Gırnâtî Seyahatnamesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nubetu'l-A'câb) .....	106
2.2.9. İbn Cübeyr, Endülüsten Kutsal Topraklara.....	108

2.2.10. İbn Bîbî, Selçuknâme (Evamîrû'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye) .....	115
2.2.11. İbn Battuta, Eski Dünya Seyahatnamesi (Tuhfetû'n-Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar).....	118
2.2.12. Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi .....	127
2.2.13. Cenap Şahabettin, Âfak-ı Irak-Kızıldeniz'den Bağdat'a Hatıralar .....	143
2.2.14. İlber Ortaylı, Eski Dünya Seyahatnamesi .....	146
2.3. Batılı ve Uzak Doğulu Seyyahların Gözünden Bağdat Şehri.....	147
2.3.1. Zhao Rugua, Zhufanzhi.....	147
2.3.2. Tudelalı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, Ortaçağ'da (12.y.y.) İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri .....	149
2.3.3. Marco Polo, Marco Polo Seyahatnamesi .....	154
<b>SONUÇ .....</b>	<b>159</b>
<b>KAYNAKÇA.....</b>	<b>166</b>
<b>EKLER .....</b>	<b>179</b>
Ek 1. Orjinallik Raporu .....	179
Ek 2. Resimler .....	180
<b>ÖZ GEÇMİŞ .....</b>	<b>194</b>



**ÖNSÖZ**

Bir milletin veya topluluğun/oymağın kültürel gelişimi ne bir kimsenin kendi gayretlerinin sonucu ortaya çıkar ne de tabii veya bölgesel sebeplerin sonucunda gerçekleşir. Bu sonucun meydana gelişi asırlar boyunca devamlı bir faaliyetin/kültürün neticesinde ortaya çıkmıştır. İşte ortaya çıkan bu faaliyetler birçok yabancı ve dâhili unsurların tesiri altında bulunan bir milletin ahlak ve karakterini de oluşturmuştur. Oluşturulan bu unsurlar, millet inşa etme görevi için gerekli olan paylaşıma, genel olarak ilerleme ve kültürel gelişime de katkı sağlamıştır. Bu katkı, olağan bir süreç olup, Bağdat'ta da aynısı meydana gelmiştir.

Bu coğrafya pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olması ve sahip olduğu zenginlikleri ile birlikte tüm milletlerin özellikle de batının sürekli gözü olan bir alan olmuştur. Bu bölgenin nehirleri, verimli toprakları, petrolü, dört ilahi din için kutsal sayılan mekânları barındırması ve vadedilmiş toprakların bu coğrafyada olması bu bölgeyi tüm zamanlarda çekici kılmıştır. Siyasi ve coğrafi özelliğiyle göz kamaştıran topraklar, İslam öncesi ve sonrası hâkimiyeti altına girdiği devletler, jeopolitik konumu, stratejik önemi ve enerji kaynakları ile her dönem savaşlara da sahne olmuştur. Çoklu uygarlıkların sonucu olarak da farklı din ve ırklara ev sahipliği yapmıştır. Burası özellikle ilahi dinlerin ve mezheplerin doğduğu bölge olarak da büyük önem arz etmektedir.

Bu topraklardaki etnik çeşitlilik ve farklı milli duygular pek çok sorunu da beraberinde getirmiştir. Bazen kendi içlerinde yaşanan hâkimiyet mücadelesi zamanla dış güçlerin kışkırtması ile alevlenmiş ve bu kargaşa ile bütünlüğü sağlayamayan Irak/Bağdat ilk olarak kendi içinde parçalanmıştır. Bağdat bir şehre ad olduğu andan itibaren Halife Mansûr'un dilediği gibi dikkatleri hep üzerine çeken bir başkent, akabinde de elde edilmeye çalışılan toprak bütünü haline gelmiştir. Bağdat'ın ilim merkezi olması, burada çeşitli sanatlardan bahsedilmesi, çeşitli kültürler ve çeşitli inanların aynı yerde yaşayabilmesi Bağdat'ın hem şansı hem de en büyük şanssızlığı olmuştur. Yaşanan ayaklanmalar, farklı nedenlere bağlanan isyanlar ve bunun gibi çoklu sorunları da beraberinde getirmiştir.

Bağdat şehri, Abbasî halifesi Ebu Ca'fer Mansûr tarafından 100.000 işçi ve ustanın bir araya getirilerek H. 145/M. 762 yılında inşasına başlanmıştır. Bir diğer ilk ismiyle Medinetü's-Selam H. 149/M. 766 yılında Abbasî devletinin hilafet merkezi

olarak tamamlanmıştır. Ayrıca tarihçilerin belirttiğine göre Bağdat, İslam öncesi devirde de pek çok yerleşim alanının bulunduğu bir yerde kurulmuştur. Bu eski yerleşim birimlerinden birisi de Sarât'ın kuzeyinde, Dicle'nin batı yakasında bulunan Bağdat köyü olarak bilinmektedir. Buraya yıllık Pazarların/panayırların kurulduğu Badurya olduğu da belirtilmektedir. Bu yer Bağdat'ın kurulmasından sonra Kerh olarak bilinen önemli bir ticaret merkezi olmuştur.

Yaptığımız bu çalışma ile Bağdat'ın ilk kuruluşundan günümüze kadar olan tarihi coğrafyasından bahsetmek ve seyyahların gözüyle bakmak istiyoruz. Girişte, Bağdat'ın temel özelliklerinden sosyal-kültürel yapısını ve Ortadoğu coğrafyasının nasıl bir hal aldığına da izah etme gayretinde olacağız. Birinci bölümünde, Abbasîlerden başlayarak günümüze kadar olan dönemlerinde Bağdat hakkında bilgi vereceğiz. Çalışmamızın ana mihreri olan ve tezimize isim olarak verdiğimiz ikinci bölümde yer alan "Seyahatnamelerde Bağdat" başlıklı çalışmamız ana konumuz olacaktır. Biz Bağdat'ın bu konusunu çalışırken elbette tarihi perspektiften ele alıp aydınlatma gayreti içerisinde olacağız. Bu tez, erken döneme ait yapılan ve yapılacak olan medeniyet ve kültür tarihi çalışmalarıyla, inşallah bir bütünlük arz edecektir. Kültür ve medeniyet tarihi olarak tarih yazıcılığı, son zamanlarda artmıştır. Şehir tarihçiliğini yazmak elbette zor olsa gerek. Çünkü oraya gidip yerinde incelememiz daha iyi olurdu ne var ki bugünkü Bağdat'a/İrak'a gitmek elbette zordur. Sınırlı imkânlarla bunu başarmaya çalıştık ve elimizden geldiği kadar konuyu aydınlatmaya gayret gösterdik. Çünkü bu bilgileri bir araya toplamak bundan sonraki nesillere aktarmak bu tezi çalışmamıza iten sebeplerden biri haline gelmiştir. Bir diğer nedenimiz ise, seyahatnamelerde anlatılan Bağdat şehrini böylece tek bir çalışmada toplamak olmuştur.

Benim bu çalışmamda gerek kaynak temininde ve gerekse tezi seçmemde yardımcı olan hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Sıddık Ünalın'a ve diğer hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak bugüne kadar maddi ve manevi desteğini esirgemeyen anneme ve babama da sonsuz teşekkür ederim.

**KISALTMALAR**

<b>ABD</b>	: Amerika Birleşik Devletleri
<b>AÜDTCFD</b>	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
<b>AÜTAED</b>	: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
<b>AÜSBE</b>	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
<b>Bkz.</b>	: Bakınız
<b>BM</b>	: Birleşmiş Milletler
<b>BMGK</b>	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
<b>c.</b>	: Cilt
<b>CIA</b>	: Amerikan Merkezi Haber Alma Teşkilatı
<b>çev.</b>	: Çeviren
<b>DEÜİFD</b>	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<b>der.</b>	: Derleyen
<b>DÜİFD</b>	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<b>EÜSBE</b>	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
<b>FÜSBD</b>	: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
<b>GEFD</b>	: Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi
<b>H.</b>	: Hicri
<b>hzl.</b>	: Hazırlayan
<b>İŞİD</b>	: Irak Şam İslam Devleti Adlı Terör Örgütü
<b>İA</b>	: İslam Ansiklopedisi
<b>İÜİFD</b>	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<b>M.</b>	: Miladi
<b>M.Ö.</b>	: Milattan Önce
<b>MEB</b>	: Milli Eğitim Bakanlığı
<b>MÜSBE</b>	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
<b>Müt</b>	: Mütercim
<b>ö.</b>	: Ölüm
<b>ÖSO</b>	: Özgür Suriye Ordusu
<b>PYD</b>	: Demokratik Birlik Partisi Adlı Terör Örgütü
<b>S.</b>	: Sayı
<b>s.</b>	: Sayfa

<b>sad.</b>	: Sadeleştiren
<b>SÜTAD</b>	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
<b>SÜİFD</b>	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<b>SOFA</b>	: Kuvvetlerin Statüsü Anlaşması
<b>thk</b>	: Tahkik
<b>TDV</b>	: Türkiye Diyanet Vakfı
<b>trc.</b>	: Tercüme
<b>ts.</b>	: Tarihsiz
<b>TTK</b>	: Türk Tarih Kurumu
<b>U.K.</b>	: Birleşik Krallık
<b>UNHCR</b>	: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komisyonu
<b>U.S.A.</b>	: Amerika Birleşik Devletleri
<b>yay.</b>	: Yayınlayan
<b>YÜSBD</b>	: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

## GİRİŞ

Bağdat, Dicle nehrinin her iki yakasında 33° 26 18 kuzey enlemi ile 44° 23 9 doğu boylamı üzerinde yer alan şehir olup, Abbasî halifesi Ebû Ca'fer Mansûr tarafından VIII. yüzyılda kurulmuştur. Kuruluşundan Abbasî devleti'nin M. 1258 yıkılışına kadar hilâfet merkezi olarak kalmıştır. Bağdat, Osmanlılar devrinde de Bağdat vilâyetinin merkezi ve 1921'de de Irak'ın başşehri olarak günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.<sup>1</sup>

Bağdat şehrine, insanlık tarihi boyunca sahip olduğu özelliklerden dolayı uygarlığın hayat alanı ya da beşiği nitelendirmeleri yapılmıştır. Yapılan bu nitelendirmede söz konusu şehir, farklı din ve ırklara da sahne olmuştur. Ayrıca ilahi dinlerin/mezheplerin/isyanların doğduğu bölge olarak da büyük önem taşımaktadır. Dünya üzerindeki konumu, Jeopolitik kimliği, ulaşım yollarının merkezinde olması ve vadedilmiş toprakların Arz-ı mev'udun buraya kadar uzanması dikkat çekmektedir. Arz-ı mev'udun yer aldığı muharref Tevrat'ta yer alan bir ifade üzerine geliştirilmiş bir kavramdır. Bu iddiaya göre Fırat nehrinin doğusu itibariyle devasa bir alan vadedilmiş toprak sayılmaktadır. Hatta Türkiye'den Sivas'ın doğusundan itibaren bütün doğu-güney doğu taprakları dâhil edilmiştir. Bir başka özelliği ise aşağı ve yukarı Mezopotamya'nın burada olması ve günümüzde zengin petrol kaynaklarına sahip oluşu bu bölgenin önemini artırmıştır.<sup>2</sup> Diğer bir önemli nokta ise kutsal kitaplarda belirtildiği gibi Dicle/Fırat ve Nil nehirleri arasında yani "Mümbit Hilal" de bulunmasıdır. Batılı kaynaklar burayı bir Ortadoğu ülkesi veya bölgesi olarak görüp bir adım öne çıkarmaktadır. Bu bölgenin adını söylerken küçümser nitelikli kelime oyunları ile elde edilebilecek bir alan olduğu yorumu yapılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ile birlikte hâkimiyet hakkı elde etmek için mücadeleler yaşanmıştır. Bu mücadelenin adımlarından biri de bu bölgenin yabancı bakış açısının ürünü olarak Ortadoğu şeklinde isimlendirilmesi olmuştur. Bu konuda çeşitli görüşler mevcuttur. Ortadoğu kavramı ilk kez İkinci Dünya Savaşı'nda İngilizler tarafından Mısır'daki askeri birliklerin Ortadoğu Komutanlığı olarak adlandırılmasıyla başlamıştır. Ancak bu açıklamada yer alan ilk kez sözünün doğru olmadığı da görülmüştür.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Abdulaziz Duri, "Bağdat", **İA, TDV**, c. IV, İstanbul 1991, s. 425-433.

<sup>2</sup> Sabahattin Şen, "Orta Doğu'daki Tehlike", **Tarih Bilinci**, S.13-14, Özel Sayı, s.54-56.

<sup>3</sup> Serdar Sakin-Can Deveci, "Ortadoğu Kavramı ve Sınırları Üzerine Bir Değerlendirme", **History Studies, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı**, Ekim, 2011, s. 295-311.

İslam Tarihi kaynaklarında sosyo-kültürel ve ticari açıdan cazip bir şehir olarak öne çıkan Bağdat'a değişik yerlerden yoğun bir göç hareketi olduğu söylenmektedir. Ya'kubi, Bağdat şehrini tanımlarken, uzak yakın diğer pek çok şehir ve kasabadan halkın Bağdat'a gelerek yerleştiğini ve bunların müstakil mahallelerde yaşadıklarını belirtmiştir. Tarihi kayıtlarda bu göç hareketine iştirak eden Yahudilerin, Bağdat'a yerleşmesine herhangi bir engel çıkarılmadığı görülmektedir. Abbasîler döneminde sosyo-ekonomik açıdan dönüşüm yaşayan Yahudiler, tıp, eczacılık, astronomi ve felsefe gibi beşeri bilimlerde de rol almışlardır. Özellikle Bağdat'ta Yahudiler İslam düşünce ve ifade tarzını bu dönemde benimsemiş, İslam dünyasındaki fikri ve kültürel ortamdan etkilenmiş, bu ortama da belli oranda katkı sağlamışlardır. Özetle, Bağdat gibi İslam şehirlerinin ekonomik ve kültürel merkezler haline gelmesiyle beraber bu şehirlere akın eden Yahudiler ve diğer etnik dini gruplar buraya yerleşmeye gayret göstermişlerdir. Bu gruplar, özellikle de Yahudiler İslam medeniyetine dâhil olmakla kalmamış, bu yeni medeniyetin de etkisiyle yeni bir Yahudi kültürü ortaya koymuşlardır. Bağdat'a yerleşen farklı kültür yumakları çeşitli milletlerin ortaya çıkış merkezi olmuştur.<sup>4</sup> Bu konuda Leick, Mezopotamya'nın yeni nüfusunu bünyesinde barındırabileceğini dile getirirken, bu sürecin pek de kolay olmayacağını altını çizmiştir. Hatta yeni kültürlerin yer aldığı bu nüfusun yerleşik şehir yaşamında hatırı sayılır miktarda sosyal düzenleme talebinde bulduklarını yazmıştır.<sup>5</sup>

Bu gibi düzenlemeleri Batılılar'ın Doğu'ya bakış açılarını ve Doğu'yu nasıl gördüklerini anlayabilmek için onların kendilerini nasıl algıladıklarına bakmak gerekir.<sup>6</sup> Hristiyanlığı her konunun başına ve temelini koyan Batılılar Mısır ve Babil'i yani doğuyu başlangıçlarının dayanakları olarak göstermişlerdir. Çünkü bakıldığı zaman kabul ettikleri tüm İncillerde Hristiyanlığın doğum yeri doğu olmuştur.<sup>7</sup> Tüm bu detaylarla varılacak sonuç ise bölgeyi İslami yoğunluğun fazla olduğu gerekçesi ile ötekileştirmeleri ve kendilerini hem coğrafya hem de dini anlamda üstün görmüş olduklarıdır. Dikkat çeken bir husus da şu ki bölge olarak insanlarını aşağıladıkları toprakların sahip olduğu zenginliklerden faydalanmak istemeleridir. Bölge kaynaklarını

<sup>4</sup> Nuh Aslantaş, "Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dini ve İdari Merkezi Olarak Bağdat", **İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum**, (07-08-09 Kasım 2008-İstanbul), c. I, İstanbul, 2011, s. 319-346.

<sup>5</sup> Gwendolyn Leick, **Historical Dictionary of Mesopotamia, Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras**, No:26, The Scarecrow Press, Toronto, U.K., 2010, s. 16.

<sup>6</sup> Derviş Kılıçkaya, "Tarihi Perspektif Açısından Ortadoğu Meseleleri", **Birinci Orta Doğu Semineri, Bildiriler**, Elazığ, 2004, s. 47-55.

<sup>7</sup> Kılıçkaya, s. 48.

ve coğrafik olarak sahip olduklarını elde etmeye çalıştığı bölgenin insanını öteki yapıp, bir taraftan bölgeyi hâkimiyet altına almak istemeleri gözden kaçmamıştır. Dikkatleri çeken bölgenin ekonomik anlamda çeşitli transfer ağı içinde olmasının dışında ötelenemeyecek bir gerçeği de petroldür. Zaten Ortadoğu içindeki sosyal ve siyasi karışıklık, büyük devletlerin petrolün ilk çıktığı yıllarda farklı bahane ve çeşitli vesilelerle petrol arama izinleri almaya başlamalarıyla zuhur etmiştir. Fırsattan istifade etmek isteyen devletlerin, sessizce arkeolojik kazı görünümlü enerji avı başlatmışlardır. Sultan II. Abdülhamit batıların petrol avının farkına varmış ve petrol çıkan bölgelerin mülkiyetini tapusunu kendi üstüne almıştır. Bölgenin XX. yüzyıldaki konumunu petrol üretimi belirlemiştir. Çünkü Ortadoğu petrolü Asya ve Avrupa'nın enerji ihtiyacını büyük oranda karşılamıştır. Batı Avrupa'nın tükettiği %75 petrol, Japonya'da tüketilen %90 petrol Ortadoğu'dan sağlanmıştır. Nitekim bu stratejik hammadde zenginliği, Ortadoğu bölgesini uluslararası rekabete sürükleyen bir mücadele alanı olmuştur. Ortadoğu bölgesi 1980'lerden sonra İran-İrak Savaşı, 1990'lardan sonra Kuveyt'in de işgali ve 1994 Arap-İsrail antlaşmaları ile uluslararası ilişkilerin merkezi kilit noktası haline gelmiştir.<sup>8</sup> Ayrıca tarihi derinliğinin getirmiş olduğu jeokültürel özellik Ortadoğu'yu diğer bölgelerden ayıran en temel özellik olmuştur.<sup>9</sup> Stratejik analiz incelemeleri insanlık ve inanç tarihi için oldukça etkili olan dinî düşünce açılımlarının bu bölgede gerçekleşmesinin dinî coğrafyayı ön plana çıkardığını göstermektedir. Çünkü günümüzde artık Sümerlilerin, Babillilerin, Mısırlıların ve Kenanlıların inançlarına intisab eden kalmamışken, bugün dünya nüfusunun üçte ikisini kapsayan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in ilk olarak ortaya çıkıp yayıldığı alan Ortadoğu coğrafyası olmuştur.<sup>10</sup>

Bütün bunların yanında bu topraklardaki etnik çeşitlilik ve farklı milli duyguların pek çok problemi de beraberinde getirdiği tahmin edilmektedir. Bazen kendi içlerinde yaşanan iktidar kavgaları zamanla dış güçlerin kışkırtması ile alevlenmiş ve bu kargaşa ile bütünlüğü sağlayamayan Irak ilk olarak kendi içinde parçalanmıştır. Bağdat bir şehre isim olduğu andan itibaren Halife Mansûr'un dilediği gibi dikkatleri hep üzerine çeken bir başkent, akabinde de elde edilmeye çalışılan bir yer olmuştur. Bağdat'ın, düşünce tarihine yön veren bir şehir yapan önemli bir husus da tercüme

<sup>8</sup> Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 74.

<sup>9</sup> Davut Kılıç, "Ortadoğu'nun Dinî Jeopolitiği ve Günümüze Yansımaları Üzerine Bir Deneme", **FÜİFD**, 13:1, Elazığ, 2008, s. 65-68.

<sup>10</sup> Ahmet Aras, "Ortadoğu İnanç Tarihinde İnsan Haklarına Bakış", **Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, S. IX, Konya, 2010, s. 61-68.

faaliyetleridir. Bu sayede pek çok Süryani, Yunan Kipti ve Hind eserleri Arapça'ya tercüme edilmiştir. Abbasî tarihi, siyasi açıdan iniş çıkışlar yaşayacak olsa da, Bağdat uzunca bir müddet kültür ve medeniyette çağdaşı başkentlerin ilerisinde olabilmeyi başarmıştır.<sup>11</sup> Bu toprak bütünlüğünü sağlayan Bağdat'ın ilim merkezi olması, çeşitli sanatlar, kültürler ve inançlar aynı coğrafya üzerinde yaşayabilmesi bu şehrin hem şansı hem de şanssızlığı olmuştur. Burada yaşanan ayaklanmalar, farklı nedenlere bağlanan isyanlar ve bunun gibi birçok sorunları da beraberinde getirmiştir.<sup>12</sup>

Bu sebeple Bağdat, her dönem üzerinde ölüm korkusu eksik olmayan bir bölge olup, günümüzde de bu korku hala devam etmektedir. Geçmişten günümüze tarih, kültür ve irfan ile yoğrulmuş olan bu şehrin zenginliği artık yerini kurşunlara, intihar saldırılarına ve havan toplarına bırakmıştır. İlk dönemlerinde Müslümanların vahdet ışıklarını yakmak için bölgeye gelmesi ile başlayan serüveni okuyup araştırmak elbette önemlidir. Bu şehirle ilgili araştırmalar derinleştikçe yolların hep Bağdat'a uğradığını hep orada kesiştiğini görmekteyiz. İstilaların ve savaşların yanında, veba ve kıtlık gibi salgın hastalıklar da bu coğrafyayı oldukça etkilemiştir. Sahip olduğu özellikler sayılınca inanılmaz güzellikte ve yeraltı zenginliklere sahip bir ülke gibi görünse de şimdilerde insanların an be an ölüme terk edildiği bir toprak parçası halini almıştır. Acının, ölümün ve çaresizliğin kol gezdiği günümüz Irak'ına yağın kurşunların, atalarımızın kurduğu sistemler ve yaşattığı tarihin ruhuna dokunduğu kanaatindeyiz. Nitekim tarih, tabiat ve insan katledilen Bağdat'ta yangını başlatan sömürgeciler ve küresel güçler günümüzde de Halep'te, Musul'da ve tüm Ortadoğu ülkelerinde devam etmektedir.

Kazandığı zaferleri ve şaşaalı dönemlerini ardında bırakan ve günümüzde hüznün hâkim olduğu bu toprakların tarihini araştırmak ve öğrenmek elbette temel amaç olmalıdır. Bu amaç doğrultusunda geçmiş ve günümüz kaynaklarından faydalanarak bir tez çalışmasını uygun gördük. Bağdat şehri ile ilgili farklı konularda çok çeşitli kitaplar yazılmış olsa da biz seyyahların gözünden Bağdat'ı incelemeyi amaç edindik. Tezimiz Bağdat şehri eski ve yeni tüm seyahatnamelerden doğulu ve batılı seyyahların eserlerinden çıkarılan bilgiler ile derlenmiştir. Bu bilgilerin derlenmesinin sebebi ise gelecek toplumlara aktarma amacı ile hayatları yollarda geçen seyyahların da amaçlarını

<sup>11</sup> Suphi Saatçi, "Mimar Sinan'ın Bağdat'taki Eserleri", **İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum**, (07-08-09 Kasım 2008-İstanbul), c. I, İstanbul, 2011, s. 343-361.

<sup>12</sup> Will Durant, **İslam Medeniyeti**, çev. Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul ts., s. 80-84



gerçekleştirilmiş olacağız. Toplumların yok olduğu Ortadoğu coğrafyasında sadece adı aynı kalan ülkelerden Irak'ın başkenti olan Bağdat'ın tarihi seyrinin yanında tüm özelliklerinin tek bir kaynak ile okuyucuya sunulması gerektiğini düşünmekteyiz. Bu gaye ile mümkün mertebe ulaşabildiğimiz kaynaklara ulaşarak Bağdat'ı seyyahlar gözüyle anlatmaya gayret göstereceğiz.

Çeşitli amaçlar ile seyahat etmek insanların çok eski zamanlardan beri yaptıkları bir serüvendir. Gidilip gezilen yerlerin seyyahlar tarafından kaleme alınması ile oluşan seyahatnameler, okuyucuya bu bilgileri aktarmak amacıyla ve bazen gezilen yerleri unutmamak için yazılmıştır. Öte yandan tarihe ışık tutmak için yola çıkıp yaşanan olayları, yerleşim yerlerini, kültürleri, töreleri, örf-adet-gelenek-görenekleri ve nice bilgileri gelecek nesillere aktarmayı hedefleyen seyyahlar da bulunmaktadır. Müslüman seyyahlar için dini vecibe olan Hac ibadeti amacıyla kutsal yerleri ziyaret ederken gördüklerini yazanlar olduğu gibi, bazen ticaret yapmak için çeşitli coğrafyalarda bulunup oralara dair malumat verdikleri de olmuştur. Ayrıca kendi dininden insanların farklı coğrafyalarda gördüğü muameleyi gelecek nesillere aktarmak adına yolculuklara çıkmışlardır. Konumuz seyahatnameler olduğu için batılı ve doğulu seyyahların Bağdat hakkında verdiği bilgileri ortaya çıkarmak ve bunları bir araya getirip değerlendirmek önemli olsa gerektir.

Bölgenin tarihi coğrafyasından başlayarak genel yapıyı vermek Bağdat bölgesine seyahat etmiş seyyahların bilgilerini aktarmak suretiyle seyahatnamelerde yer alan farklı bilgileri derlemeyi düşünmekteyiz. Tarihi coğrafya ile başlayarak bir bütün halinde yolu Bağdat'a uğrayan seyyahların seyahatnamelerinden tamamlamaya emek verdik.

## BİRİNCİ BÖLÜM

### 1. BAĞDAT ŞEHİRİ VE DÖNEMLERİ

#### 1.1. Bağdat Adının Menşei

Bağdat şehrinin adını nereden aldığı sorusunun muhtelif cevapları olduğunu söylemek mümkündür. Farklı görüşlerin toplandığı tek bir ortak nokta var ise, o da daha önceden bu coğrafyada eski bir yerleşimin olduğu gerçeğidir. Hatta bu konuda Bağdat'ın bu topraklardan miras kalan bir isim olduğunu ortaya koyan bilgiler de kaynaklarda mevcuttur. el-Hatib el-Bağdadi'nin aktarımına göre, Bağdat ismi Farsça asıllıdır. Zamanında burada Farsların ibadet ettikleri Bağ adında bir put olduğunu ve bu şehrin İran kisralarından birine hediye olarak verildiğini yazmıştır. Bu ismin devamına Farsçada verdi manasına gelen “Dâd” kelimesi eklenince “put verdi” anlamına gelmektedir. Ebû Ca'fer Mansûr yeni şehri kurunca buraya Medinetü's-Selam ismini koymuştur. Çünkü Dicle'ye Müslümanlar ‘Esenlik vadisi’ demişlerdir.<sup>13</sup> Ayrıca Hz. Peygamber'in “Seffah, Mansûr ve el-Mehdi bizdendir” hadisini de zikretmişlerdir.<sup>14</sup> Ebû Ca'fer H. 136 yılında halife olmuş ve H. 145 yılında şehri inşa etmeye başlamış, H. 146 yılında yapımını bitirdiği bu şehre Medinetu's-Selam adını vermiştir.

Bu konuda Abdulaziz Duri'nin, İslam coğrafyacılarından Makdisi'nin Ahsenü't-Takasim adlı eserinden naklettiğine göre: “Bağdat İslam'ın kalbidir, kurtuluş şehridir, türlü yeteneklere sahip en seçkin, en nazik insanların yaşadığı yerdir. Buranın rüzgârı okşayıcı, ilmi insanın içine işleyicidir. Burada her şeyin en iyisi, en güzeli bulunur. Sahip olduğumuz her şey ondan gelir, tüm güzellikler ona döner. Herkesin gönlünde o yatar, tüm kavgalar onun içindir” demektedir. Arap tarihçileri etimolojik araştırma yaparken, Bağdat adının İslam öncesi dönemin eski yerleşimlerinden birine ait olduğu belirtmektedirler. Kelime hakkındaki genel ifade ise “Tanrı'nın ihsanı veya armağanı” anlamına geldiği şeklindedir.<sup>15</sup> Şemsettin Sami ise, Bağdat'ın isminin farisi bir isim

<sup>13</sup> el-Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit, **Târihu Medineti's-Selam**, c. I, thk: Beşşar 'Avvâr Maruf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, Birinci Baskı, Beyrut, 1422/2001, s. 364.

<sup>14</sup> İbn Mâce, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Yezid el-Kazvîn, **Fiten 34. Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi**, Şamil Yayınevi, 14/402; Burada Mehdi'nin ehli beytten olduğu rivayet ediliyor. Es-Seffâh, Mansûr bizdendir kısmı İbn Mâce'de bulunamamıştır. Ancak Bu üç ismin bir arada geçtiği rivayet İbn Ebî Şeybe'nin **el-Musannef'inde** XXI/288-289 hadis no: 38797'de mevkûf bir haber olarak kayıtlıdır; Bkz. İbn Mâce, 14/402; İbn Ebi Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim el-Absî el-Kûfî, **el-Musannef**, çev. Fikret Güneş-Yaşar Güngör, c. I-XVI, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2011.

<sup>15</sup> Duri, c. IV, s. 426.

olup bir rivayette şehrin tesisinden önce orada bulunan bir bahçenin ismi olduğunu ifade etmiştir.<sup>16</sup> Hatta Şemsettin Sami, Bağdat'ı, “Bağdat vilayeti, Asya-yı Osmani vilayetinin en büyük mahallelerinden olup Irak Arab'ın şimali, garbı kısmı ile Cezire'nin cenubi şarkı kısmından ibarettir” şeklinde açıklamıştır.<sup>17</sup>

Bu konudaki diğer iddialara gelecek olursak; Bağdat, Âramice kökenli bir kelime olup, anlamı “koyun ağılı”dır. Bu fikri destekler nitelikte olan bir başka bilgi; Hammurabi (M.Ö. 1792-1750) kanunlarında Bagdadu şehriden bahsedilmiş olmasıdır. Bu bilgiye dayanarak Bağdat isminin kökeninin Farsça olmadığı da zikredilmiştir. Kral Nazimaruttaş (M.Ö. 1341-1316) döneminden kalma bir sınır taşında Bagdadi bölgesi ifadesinin ve Talmut'ta birkaç yerde Bağdasa kelimesinin geçmesi bu tezi desteklemiştir.<sup>18</sup> Bu bilgilere ek olarak, bir başka dönemde M.Ö. 1208-1195 yılları arasında aynı coğrafyada bulunan Bâbil devleti Kralı Mardukapaliddin döneminde bir sınır taşında Bağdat'tan söz edilmiştir. Bu konuda yine M.Ö. 911-891 II. Adadnirari'nin yağmaladığı yerler arasında Bagdadu adı geçmiş ve III. Tiglat-pileser<sup>19</sup> (M.Ö. 745-727) Bağdatu'dan göç etmiş bir Âramî kabilesinden bahsetmiştir.<sup>20</sup> Bahsi geçen bu topraklarda Abbasî Devleti'nin ikinci halifesi Ebu Ca'fer Mansûr döneminde hilafet merkezi yapılmak üzere Bağdat adını verdikleri bir şehir inşa edilmiştir.

Bağdat isminin nasıl ve nereden geldiği konusunda tarihçiler farklı rivayetler sunmuşlardır. Özellikle bunlardan biri olan Nazmi-zâde, birden fazla görüş olduğunu dile getirmiş ve eserinde bu ifadelerle yer vermiştir. Hüseyin b. Muhammed'in *el-Hamis fi-Ahvalin-Nefsi'n-Nefs* adlı eserinde anlattığına göre; Bağdat'ın yerinde bir kilise ve bir bağ bulunuyordu. Mansûr buradan geçerken Kilise'nin rahibini çağırıp ona adını ve bu yerin adını sorunca kendi adının Bağ olduğu söylemişti. Daha sonra ise bu yerin isminin de Dad olduğunu ve eski kitaplarda bu mekân içinde kusursuz bir belde yapılacağını bildirmiştir. Bağdat hakkındaki ifadelerinden sonra ise buranın adının da ahir zamana kadar zikredileceğini eklemiştir.<sup>21</sup> Bu açıklamaların ardından Mansûr burayı satın almış ve şehrini buraya kurarak adına da rahibin ve yerin adından kinaye

<sup>16</sup> Şemsettin Sami, **Kâmûsu'l-Â'lâm**, c. II, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, s. 1325.

<sup>17</sup> Şemsettin Sami, s. 1326.

<sup>18</sup> Duri, c. IV, s. 426; Kalkaşendî, **Subhu'l-a'sâ fi snaati'l-inşâ**, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, I-XV, Beyrut 1910-1920, c. IV, 16-38; Makrîzî, **Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk**, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, I/1-IV/3, Kahire, 1956-1973, I/1, 373.

<sup>19</sup> Ârâmîler: Eski bir yarı göçebe batı Sâmi kavminin lideridir. Bkz. Ali M. Dinçol, “Ârâmîler”, **İA, TDV**, c. III, İstanbul, 1993, s. 268-270.

<sup>20</sup> Duri, c. IV, s. 426.

<sup>21</sup> Nazmi-zâde Murteza, **Gülşen-i Hulefâ, Bağdat Tarihi 762-1717**, hzl. Mehmet Karataş, TTK, Ankara, 2014, s. 57.

olarak Bağdat demiştir. Cahiz ise Bağdat'ın bir kalıba dökülüp kalıptan çıkarılmışçasına güzel olduğunu dile getirmiştir. Dolayısıyla şehirlerin en güzeli dediği Bağdat, asırlarca, Cennetül-arz (Yeryüzü Cenneti), Medinetü's-Selam, Daru's-Selam, Kubbetü'l- İslam, Gurretül-bilad (beldelerin yüz akı, gözdesi) ve Daru'l hilafe şeklinde bilinmektedir.<sup>22</sup>

Diğer taraftan bu konu hakkında Evliya Çelebi'nin yazdıklarına göre, Hz. Muhammed 40 yaşında peygamberlik gelince Amalîka halkından Bağ İbn Dâd bin Ankâyi'd-Dâr bin Murad, Hz. Peygamber'e gelip Bağ ve babası Dâd Resûlullah'ın huzurunda iman etmişlerdir.<sup>23</sup> Melik Bağ, Hz. Muhammed'den bir kale yapmak için izin istemiş, Hz. Peygamber de "Bolluk, cennet yurdu, saltanat yeri Bağdat ola" buyurmuşlardır.<sup>24</sup> Bu cevabın üzerine Bağ ve babası Dâd Irak topraklarına giderek günümüzdeki Bağdat'ın temellerini atmışlardır. Ayrıca Evliya Çelebi'nin aktardıklarına göre bu şehir, Hz. Muhammed'in peygamberliği gününden birinci senesine kadar tamamlanmıştır. Burayı Bağ ile babası Dâd yaptığı için de buraya Bağdat denilmiştir.<sup>25</sup>

Bağdat'a, Ebu Ca'fer Mansûr Kur'an-ı Kerim'de<sup>26</sup> "cennet" anlamında kullanmış dârusselâm'dan etkilenerak Medînetü's-Selam adını vermiştir. Dönemin resmi belgelerinde, ağırlık ölçü birimlerinde ve sikkelerde de bu isim kullanılmıştır. Bağdat'a bazen Buğdân, Medînetü Ebû Ca'fer, Medînetü'l-Mansûr, ez-Zevrâ ve Medînetü'l-hulefâ da denilmiştir. Daha sonra bu şehir ile yetinmeyerek yeni başkenti kurmuştur. Nazmi-zâde Murteza, Bağdat'a ayrıca Boğdan, Boğdeyn, Moğdan, Medinet-ü Ebû Ca'fer, Medinetü'l-Mansûr, Medinetü'l-Hulefa, Medinetü's-Selâm ve Zevra denildiğini de aktarmıştır. Halife Mansûr, 760 yılında Dicle nehrinin yakınında kendisine yeni bir başkent inşa ettirmiştir. Bu bölgede eski Nasturi manastırı ile Bağdat isimli bir köy bulunduğu bilgilerine ulaşılmaktadır.<sup>27</sup>

Bağdat'ın kuruluşuna değinen bir diğer müellif ise Belâzuri'dir. O, Ebu Ca'fer'in buradan Bağdat'a giderek şehri kurup Bağdat'ı şehir haline getirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca diğer tarihçilerin belirttiği gibi Bağdat'a Medinetü's-Selam adını verdiğini Belâzuri de nakletmiştir. Mansûr'un yeni kurulan şehrin eski surlarını tamir

<sup>22</sup> Nazmi-zâde Murteza, s. 57.

<sup>23</sup> Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Bağdat-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van**, 4. Kitap, 2. Cilt, hzl. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010. s. 535.

<sup>24</sup> Evliya Çelebi, c. II, s. 536.

<sup>25</sup> Evliya Çelebi, c. II, s. 536.

<sup>26</sup> En'âm 6/127; "Rableri katında selâm yurdu (cennet) onlarıdır. Allah, yapmakta oldukları şeylerden dolayı onların dostudur.;"Yûnus 10/25 " Allah, esenlik yurduna çağırır ve dilediğini doğru yola iletir."

<sup>27</sup> Wilhelm Barthold-Mehmet Fuat Köprülü, **İslam Medeniyeti Tarihi**, TTK Basım, Ankara, 1973, s. 29.

ettirdiğini paylaşmıştır. Bahsi geçen bu surlar Dicle'den başlayarak es-Sırat'ta sona ermekteydi.<sup>28</sup> İbni Battuta'nın seyahatnamesinde de Bağdat'tan bahsederken “Daru’s Selâm, esenlik ve barış yurdu diye bilinen Bağdat” ve “Abbasîlerin başkenti; bereketli mi bereketli bir şehir”<sup>29</sup> ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca Bağdat, “Halifelerin otağı, bilgin yatağı”<sup>30</sup> olarak da nitelenmiştir. Halife Mansûr tarafından kurulan “barış ve esenlik yurdu/evi” denilen bu şehir, eski Yunanca’da barış ve esenlik anlamında da kullanılmıştır. Bağdat’a, Halife Mansûr’un bu ismi verme nedeni kent açısından uğurlu bir tarihi olmasını istemesidir. Daru’s-Selam, cennetin adlarından biri olduğu için Halife Mansûr cennete telmih yapmıştır. Buna mukabil Bağdat’ın cennet gibi bir şehir olması için tercih edilen bir ifade olduğu da söylenebilir.

İranlılar Bağdat’tan “Behiştâbaz” diye bahseder. Hırr kanalı yakınlarında bulunan çivi yazılı tabletlerde Bağdat şehrinin Babil döneminde kaydı geçmekte olup, tabletlere de “Bağdatu” olarak kaydedilmiştir.<sup>31</sup> Hennâni-zâde Tarihinde ise, Bağdat’ın yerinde Bağdat isimli cennet gibi bir bağ vardır. Diğer bir görüş ise Bağ, bir putun ismi, Dad ise atıyyeden olmak üzere putun hediyesi anlamında kullanılıp, Atiyetüssanem olarak Bağdat denildiği şeklindedir. Bağdat, Dicle’nin sağ tarafına inşa edilip Darü’s-Selam olarak adlandırılmıştır.<sup>32</sup>

Bağdat ismi hakkında, Lombard ise Bağdat isminin büyük ihtimalle Farsça olan “Bağ-Dade” den (Tanrı vergisi) geldiğini bildirmektedir. Hatta ticaret mahallesi olan “el-Karh-Kerh” sözcüğünün ise Ermenicedeki “Kerka” (Çarşı) sözcüğünden geldiğini de vurgulamıştır.<sup>33</sup> Ayrıca yazar, diğer tarihçilerin belirttiği gibi Halife Mansûr’un, kurduğu yeni şehre Barış Şehri anlamına gelen Medinetü’s-Selam adını verdiğini söylemektedir.<sup>34</sup> Bağdat’ın ismi bir rivayete göre şehir kurulmadan önce orada bulunan bahçenin adından kaynaklandığını vurgulamıştır. Fakat Bağdat ismi hakkında Osmanlı Bağdat vilayet salnamesinde kentin adının “Adalet Bahçesi” anlamına gelen “bağ” ve “dâd” kelimelerinin birleşiminden oluştuğuna dair bir bilgi mevcuttur.<sup>35</sup>

<sup>28</sup> Belâzuri, s. 411.

<sup>29</sup> İbn Battuta, **Büyük Dünya Seyahatnamesi**, çev. Ali Murat Güven, Yeni Şafak, İstanbul, 2005, s. 316.

<sup>30</sup> İbn Battuta, s. 316.

<sup>31</sup> Sadık Yalsızuçanlar, “İstanbul ne ise Bağdat O’dur”, **Tarih Bilinci**, S.13-14, Özel Sayı, s. 98-100.

<sup>32</sup> Nazmi-zâde Murteza, s. 57; Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Orhan Özdil, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat**, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2006, s. 18.

<sup>33</sup> Maurice Lombard, **İslam’ın Altın Çağı**, çev. Nezih Uzel, İstanbul, 2002, s. 175.

<sup>34</sup> Lombard, s. 175.

<sup>35</sup> Eroğlu-Babuçoğlu-Özgil, s. 19.

## 1.2. Bağdat Şehri'nin Kuruluşu

Tarihçiler, Bağdat şehrinin kuruluşunu çok eski zamanlardaki geçmişine giderek yazmaya çalışmışlardır. Fakat biz öncelikle yeni başkentini “Bağdat” adını aldığı dönem üzerinde durduk. Ayrıca bu coğrafyada kurulmuş olan diğer yerleşim alanlarından bahseden seyyahların anlatımlarına da çalışmamızın ikinci bölümünde yer verdik. Bu bölümde ise Abbasîler döneminde inşa edilen Bağdat şehrinin kuruluş aşamalarını anlatacağız.

Emeviler dönemine son veren Abbasîler, hilafet merkezini Şam'dan Bağdat'a taşımışlardır.<sup>36</sup> Ebu'l-Abbas es-Seffah ve yeni idare Kûfe'de biat aldığı için Irak eyaletine hâkim olan Abbasîlerin ve Iraklıların Abbasî devletinin teşekkülünde ortak çıkarları olduğu söylenebilir. Kısacası Abbasîler, Emeviler'in yerine geçmek için Hariciler ve Irak halkında memnun olmadıkları yönetimden kurtulmak adına müttefik olmuşlardır. Bu dönemde 100 yıl süren Irak-Suriye mücadelesi de ilk kez Irak'ın zaferi ile sonuçlanmış, devletin idari merkezi de Hz. Ali döneminde olduğu gibi Kûfe'ye taşınmıştır.<sup>37</sup>

İlk Abbasî Halifesi olan Ebu'l Abbas es-Seffah hilafet merkezini Kûfe olarak belirlemiştir. Daha sonra Hz. Ali taraftarlarının bulunduğu Kûfe'yi de Basra'yı da seçmeyerek Anbar yakınlarındaki Haşimîye'de karar kılmışlardır.<sup>38</sup> Bu karar Kûfe'de yaşayan Hz. Ali taraftarlarının bu bölgede çoğunlukta olması durumu ile karşı karşıya kalınmasına bağlanabilir.<sup>39</sup> Alınan karar ile merkez, Hâşimîye'den sonra Enbar'a nakledilmiştir.

Abbasî Devleti'nin kuruluşunda Ebu Ca'fer el-Mansûr gerçek kurucu sayılmaktadır.<sup>40</sup> Ebu'l Abbas es-Seffah'tan sonra hilafetin sahibi olan Mansûr, Kûfe yakınlarında kendi adını verdiği bir şehir kurmuştur. Fakat Hz. Ali taraftarları yeni idare açısından bir tehdit unsuru haline gelince, yeni bir şehir kurmak için uygun yer arayışına başlanmıştır. Abbasî devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süre Bağdat şehri tarihinin başlangıcı sayılmaktadır. Hasan İbrahim Hasan, Abbasîlerin Dimaşk'ı hilafet merkezi olarak uygun görmemelerini Emeviler ile Emevi taraftarlarının Dimaşk'ta ikamet etmesine bağlamaktadır. Bunun yanında Dimaşk şehrinin; Abbasi

<sup>36</sup> Kerim Balcı, **Kutsallığın Başkenti Kudüs**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 27.

<sup>37</sup> Adem Apak, **Anahatlarıyla İslam Tarihi (2) Hulefa-i Raşidin Dönemi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 291.

<sup>38</sup> Lombard, s. 174.

<sup>39</sup> Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. III, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986, s. 366.

<sup>40</sup> K.V. Zettersteen, “Mansûr”, **İA, MEB**, c. VII, Eskişehir, 2001, s. 294-296.

idaresini destekleyen İran topraklarına değil de Bizans'a yakın oluşu, burasının başkent olarak seçilmesini engellemiştir.<sup>41</sup>

Dımaşk yerine tercih edilen Haşimîye şehri, Fırat ile Dicle'yi birbirine bağlayıp taşımacılık ve nakliyata imkân sağlamış olan İsa nehrinin Dicle başlangıcında kurulmuştur. Fakat Haşimiye'de yaşadıktan sonra bu bölgeyi hayalini kurduğu plana göre yeterli bulmayan Mansûr, büyük çapta araştırmalar yapmaya başlamıştır. Yer arayışına başlayan Halife Mansûr, yer ararken beğendiği bazı bölgeler olduğu zaman geceyi orada geçirerek havasını ve ortamını kontrol etmiştir. Şehri kurmak için bölgede aradığı özellikler listesinde bölgenin iklimi ilk sırada yer almıştır. Daha sonra gelen maddeler ise ekonomik imkânları ile askeri açıdan uygunluğudur. Şehrinin ticari açıdan merkez bir konumda ve korunaklı bir yer olması konuları üzerinde titizlikle durmuştur. Bu şehir için öncelikle Halid b. Bermek'in tavsiyelerine kulak veren Mansûr, bir hükümdar olarak bütün kuvvetini ve gücünü istediği gaye üzerine yoğunlaştırmıştır. Kûfe yakınlarındaki Haşimiye'yi beğenmeyen Mansûr, yeni şehrin planlanması hususunda, asker ve özellikle halk için uzmanlar tayin etmiştir.<sup>42</sup>

Bağdat şehri kurulmadan önceki keşif esnasında Ali b. Yaktî, Bağdat'ın yeri araştırılırken Halife Mansûr'la birlikte olduğunu belirterek; "Biz halife ile birlikte bir kiliseye uğradık. Kilise'nin rahibi beni davet edip, halifenin buraları gezmekten maksadı nedir diye sordu. Ben de bu beldeye yeni bir şehir bina etmek istemektedir dedim. Hâlife'nin adını sorunca Abdullah; lakabını sorunca Mansûr dedim. Bunun üzerine Rahip bu emir bu beldeyi yapmaya kadir değildir. Çünkü eski kitaplarda böyle bir beldeyi Mukallas namında birinin yapacağı kayıtlıdır dedi. Ben bunu hâlifeye<sup>43</sup> haber verince hemen şükür secdesine kapandı ve şehri bina etmek için hazırlıklara başladı. Hâlife'ye bu işin iç yüzünü sorunca şöyle cevap verdi: "Emevîlerin son zamanlarında ben arkadaşımın Kur'an öğrenirken her birimiz bir gün birbirimize ziyafet verirdik. Sıra bana gelmişti. Ama buna imkânım yoktu. Çaresiz annemin alın teri olan kıymetli örgüsünü çalıp satarak parasıyla arkadaşlarıma ziyafet verdim. Daha sonra hâdiseyi olduğu gibi anneme anlatınca, annem bana o sırada yol kesiciliği ile meşhur Mukallas namıyla hitap etti"<sup>44</sup> şeklinde bir nakilde bulunmuştur.

<sup>41</sup> Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, c. III, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1992, s. 191.

<sup>42</sup> Zettersteen, c. VII, s. 296.

<sup>43</sup> Nazmi-zâde Murteza, s. 55.

<sup>44</sup> Nazmi-zâde Murteza, s. 56.

Yerleşime uygun bölge ilk olarak uzmanlar tarafından Halife'ye bildirilen Barimma'ya yakın bir saha olmuştur. Uzmanlarca önerilen bu saha konusunda karar kılmak için bölgeye giden Halife Mansûr, sahaya giderek özellikle havasını da kontrol etmek amacıyla geceyi orada geçirmiştir. Havasını ve konumunu beğenen Halife Mansûr, bölgenin halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir noktada olmadığını dile getirmiştir. Hatta isteklerini karşılayamayacağına ve arazinin halk için yeterince büyüklükte olmadığını da kanaat getirmiştir.

Bir müddet sonra Halife Mansûr, uzmanların önerdiği sahaya giderken dikkatini çekmiş olan Bağdat adlı tarihi fuar kasabasına gidip arazinin verimliliğine ve bolluğuna şahit olmuştur. Geceyi de burada geçirerek, havasını teyit ettikten sonra, Halife ile birlikte diğer uzmanlar Dicle ve Fırat'ın en yakın olduğu noktaya giderek alan tespiti yapmışlardır.<sup>45</sup> Halife Mansûr'un bölgede karar kılarken dikkat ettiği hususlar oldukça önemlidir. Yabancı ülkelerle olan uzaklığı, ticaret merkezlerine olan uzaklığı, verimliliği ve iklimi hakkında bölgede bulunan idarecilerden bilgi almıştır. Sahada yer alan Fırat-Dicle nehirlerinin taşımacılık ile ticarete uygunluğu da onun için önemlidir. Hatta çok fazla köprü ile ulaşılan bölgeye gelecek herhangi bir düşman saldırısında köprüleri yıkarak şehri koruma altına alabilecek olmaları da ön plandadır. Bunların yanısıra coğrafi olarak doğa, denize ve karaya olan uzaklıkların eşitliği Halife Mansûr'u etkileyen diğer faktörler olmuştur. Yaz mevsiminde havayı kontrol eden halife gece ve gündüzü orada geçirmiş ve onay vermiştir. Mansûr kararını şöyle açıklamıştır; “Burası şehir için uygun bir yerdir, çünkü her türlü ihtiyaç maddesi, Dicle, Fırat ve diğer nehirler yoluyla, kolay bir şekilde buraya taşınabilir. Askeri ve halkı ancak böyle bir mevki taşır”.<sup>46</sup> Halife, Bağdat'ın kurulacağı bu toprakları kendisine ve Abbasîlere bir başkent olarak yeterli görmüştür. Tüm bu özellikleri dinleyip farkında olan Halife Mansûr kararını vermiş ve inşaat için bir heyet oluşturarak söz konusu yerde Bağdat şehrinin kurulmasını emretmiştir.<sup>47</sup> Bu görüşü el-Bağdadi şu şekilde açıklamaktadır; “Medînetü's-Selam Bağdat olarak bilinen bu mekânın toprakları çok verimlidir. Buranın sakinleri bu şehir kurulmadan önce arazilerini asla satmazlarmış. Gücü yetmeyenler arazilerini kiraya vererek başkalarını çalıştırmışlar. Biri öldüğü vakit miras kalan arsası asla satılmaz akrabaları arasında pay edilmiştir”.<sup>48</sup>

<sup>45</sup> İsmail Yiğit, “Bağdat”, *Altınoluk Dergisi*, S. 101, Temmuz, 1994, s. 19-21.

<sup>46</sup> Yiğit, S. 101, s. 19.

<sup>47</sup> Yiğit, S. 101, s. 21.

<sup>48</sup> Bağdâdî, c. I, s. 292.



Bir başka rivayete göre ise Ebu Ca'fer şehri kurmadan önce burası Bağdatlıların ziraat alanıymış buraya “el-Mübarek” derlermiş<sup>49</sup>. Bağdat eskilerin dünya tasnifinde yedi iklime ayırdığı bölümlere içinde dördüncü iklime denk düşmektedir.<sup>50</sup> Bağdat Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce her yılın başında tüccarlar orada toplanırdı. İranlılar tarafından büyük bir panayır kurulurdu<sup>51</sup>. Bura için Muhammed b İdris, Yunus b. Abdi'l-A'lâ'ya sorar: “Ey Yunus Bağdat'ı gördün mü?” Yunus cevap verir: “Hayır” Ardından Muhammed b. İdris der: “Sen ne dünya görmüşsün ne de insan.” Yine Bağdat halkının ilme ve ahlaka verdiği önemle ilgili olarak Ebu Uleyye şöyle der: Hadis ilmini talep etmede ve ona rağbette Bağdat halkından daha iyisini görmedim. Yine Kadı Ebu'l-Kasım et-Tenûhî şöyle der: “Cumayı Bağdat'ta, Teravihi Mekke'de ve Bayram namazını da Tarsus'ta kılmak İslam'ın güzelliğindedir”<sup>52</sup> diyerek buranın önemli bir şehir olduğunu vurgulamıştır. Bağdat'ın iki nehri Fırat ve Dicle hakkında, Allah Resulünün “Şu iki nehir Nil ve Fırat cennettendir.”<sup>53</sup> sözü buranın kutsal bir belde oluşu için delil gösterilmiştir.

Bağdadi diyor ki: “Ebu Ca'fer bu şehri inşa etmeye karar verince bütün mühendisleri, bina işinden, ziraatten, coğrafyadan ve arazi paylaştırmadan anlayan herkesi burada toplamıştır. Halife kafasındaki planı onlara anlatınca marangoz, hafriyatçı, demirci ve diğer zanaat mensuplarından ustaları ve işçileri getirterek, onlara yetecek miktarda erzak da temin ettirmiştir. Diğer bütün beldelere de inşaat işinden anlayan ustalarını göndermeleri için de mektuplar göndererek yardım istemiştir.<sup>54</sup> Bina işiyle ilgili sanat ve meslek gruplarına mensup yüz binlerce usta ve işçiyi toplamadan inşaata başlamamıştır. Ayrıca kendisi şehrin projesini çizdirmiş ve onu daire biçiminde tasarlamıştır.” Bu sebeple şehre “Medinetü'l-Müdevvere” de denilmektedir. Denilir ki bu zamana kadar dünyada bu şehir dışında daire şeklinde tasarlanmış başka bir şehir yoktur. Şehrin temelini ise münecimlerin belirlediği bir tarihte atmışlardır.<sup>55</sup>

Bağdat, Dicle nehrinin her iki tarafında bulunan verimli topraklara sahip bir ova üzerine kurulan şehir Horasan yolu üzerinde olduğu için kervan yolları bu noktada keşişiyordu, bundan dolayı her ay Bağdat'ta panayırlar düzenlenmiştir. Bu durum bölge halkı ve askerler için önemli bir gelir kaynağı olmuş, erzak sıkıntısı yaşamamışlardır.

<sup>49</sup> Bağdâdî, c. I, s. 317.

<sup>50</sup> Bağdâdî, c. I, s. 319-320.

<sup>51</sup> Bağdâdî, c. I, s. 323.

<sup>52</sup> Bağdâdî, c. I, s. 347-350.

<sup>53</sup> Bağdâdî, c. I, s. 358.

<sup>54</sup> Bağdâdî, c. I, s. 380.

<sup>55</sup> Bağdâdî, c. I, s. 375-376.

İstisnai bir durum olmakla birlikte, şehrin muhasara edildiği zamanlarda bu sıkıntının olduğu göülür. Ayrıca Dicle ve Fırat gibi iki büyük nehrin şehrin ihtiyaçları için kullanıma uygun olmasından dolayı şehrin bu bölgede kurulmasına karar verilmiştir. Dicle nehrine karışan Büyük ve Küçük Zap suları ile Diyale nehri vasıtasıyla bu bölgeden her türlü ihtiyaç ve mahsulleri Bağdat şehrine kolaylıkla ulaştırılmıştır. Bunlara ek olarak Çin, Hindistan ve Afrika'dan gelen mallar Basra Körfezi yoluyla aktarıldığı için de Bağdat ticari açıdan önemli bir merkez olmuştur.<sup>56</sup>

Bunun üzerine arayışlar tamamlanmış ve ilerleyen dönemlerde Sasani İmparatorluğu'nun eski başkenti Medâin'in daimi başşehri olacak olan Bağdat şehrinde karar kılınmıştır.<sup>57</sup> Will Durant, Bağdat'ın eski Babilonya şehri olduğunu ve 1848 yılında Dicle nehri kıyısında Nebakatnazar'ın adının geçtiği kiremitler bulunduğunu kaydetmiştir. Hatta çeşitli Hristiyan kiliseleri ve Nesturi manastırları bulunan Bağdat'ın Sâsâniler zamanında geliştiğini de eklemiştir. Ayrıca Mansûr, Bağdat'ın iklimi ile birlikte isyan etmeye meyilli halk tabakasının bulunduğu idaresi zor olan Kûfe ve Basra şehirlerinden uzak olmak istemiştir. Üstelik Dicle nehrinin su kanalları ve nehir kıyısında bulunan şehirlere, özellikle Basra körfezine yakın olan Bağdat'ı stratejik bir avantaj olarak gördüğü için seçtiğini dile getirmektedir.<sup>58</sup>

Mansûr'un şehri kuracağı yeri bulmasının sonucunda mimarlarını, şehir planlayıcılarını ve işçilerini<sup>59</sup> toplayarak kafasında oluşturduğu plan ve düşüncelerini onlara aktarmıştır. Taberi'nin bu konuda aktardıkları ise şöyledir, “ Mansûr, Bağdat'ı inşa etmeye karar verince, bu işle ilgili kişileri toplayarak düşüncelerini onlara aktardı. Plâncılar onun istekleri doğrultusunda yeni şehrin plânlarını yapıp ona gösterdiler. Arazinin külle işaretlenmesini emretti. Sonra her bir kapı yerinden şehre girdi. Küllerle işaretli olan cadde ve meydanlarını gezdi. Daha sonra bu çizgiler üzerine pamuk tohumları serilmesini, onlara da yağ dökülüp, yakılmasını emretti. Alevler parlarken orayı seyretti. Böylece yeni şehrin plânını görmek mümkün oldu.”<sup>60</sup> Bütün bu gelişmelerden sonra Mansûr valilerine mektup gönderip bina yapma konusunda usta olanların kendisine gönderilmesini emretmiş ve binlerce işçi ve sanatkârı<sup>61</sup> Bağdat şehri kuruluşuna dâhil etmiştir. İnşasına H. 145 /M. 762'de başlanan Bağdat'ın ilk harcını

<sup>56</sup> Duri, c. IV, s. 426.

<sup>57</sup> Yıldız, c. III, s. 366.

<sup>58</sup> Durant, s. 80.

<sup>59</sup> Bağdâdî, c. I, s. 365-366.

<sup>60</sup> Bağdâdî, c. I, s. 59.

<sup>61</sup> Bağdâdî, c. I, s. 59.

Mansûr kendi elleriyle koymuştur. Bu esnada ise Allah'a şükredip “Yeryüzü Allah’ındır, orasını kullarından dilediğine verir. Kurtuluş Allah’tan korkanlar içindir.”<sup>62</sup> Sonra ise işçilere “Allah’ın bereketi üzere bina ediniz” demiştir.<sup>63</sup> Bağdat şehri daire şeklinde yapılmış olduğu için “Medinetü’l-Müdevvere - Dairevî şehir” adı verilmiştir. Bununla birlikte kurulan yeni şehrin, adını daha önce aynı yerde bulunan eski İran köyü olan Bağdat’tan aldığı da ifade edilmiştir.<sup>64</sup>

Bağdat’ın inşa edilmesi için hazırlıklar tamamlandıca H. 145/M. 762 yılında Halife Mansûr’un başmüneccimi ve muhtemelen *Fî Serâiri Ahkâmi’n-Nücûm* adlı eserin yazarı olan Nevbaht veya Neybaht’ın<sup>65</sup> söylediği saatte Bağdat’ın yapımına başlanmıştır.<sup>66</sup> Bu esnada Hz. Hasan’ın oğulları İmam Muhammed ile İmam İbrahim isyan edince şehrin yapımına ara verilmiştir. Müverrih Halife b. Hayyat’a göre, H. 145/M. 762-63 yılında Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib, Recep ayında Medine’de, İbrahim b. Abdullah ise Ramazan ayının ilk gecesinde ayaklanmıştır.<sup>67</sup> Bu konuda ravilerin söylediklerini aktaran Belazuri, “Bağdat eski bir yerde; Müminlerin emiri Mansûr orasını şehir haline getirdi ve bu ise H. 145 yılında başladı. Ancak o Abdullah b. Hasan’ın iki oğlu Muhammed ile İbrahim’in isyan ettiklerini öğrenince Kûfe’ye döndü. Daha sonra H. 146 yılında beytûlmalleri, hazineleri ve divanları Kûfe’den Bağdat’a naklettiler.” cümleleriyle açıklamıştır.<sup>68</sup> Halife Mansûr ikisini de etkisiz hale getirdikten sonra H. 146/M. 763’te tekrar inşaata başlanmıştır. İnşaatına devam edilen Bağdat, H. 149/M. 766’da da büyük ölçüde tamamlanmıştır.

Yeni başkent kurulduktan sonra Bâbü’z-Zeheb ya da Kubbet’ül-Hadra<sup>69</sup> olarak anılan halifenin sarayı ile camisi ise merkezde olacak şekilde konumlandırılmıştır. Daire şeklinde olan bu şehrin merkezinde halife sarayı ve camisi ile birlikte kendi ailesi ve muhafızlarının yaşam alanı yer almıştır. Halife’ye kendi çevresi ve güvenlikten başka hiç kimsenin yaklaştırılmaması ile herhangi bir tehlike yaşanmaması hedeflenmiştir.

Halife Mansûr, kurduğu şehrin duvarlarını mimari detayları ile eski Bağdat surlarını H. 147/M. 765 yılında tamamlamıştır.<sup>70</sup> Şehrin inşasında her taraftan gelen

<sup>62</sup> A’raf Suresi, 7/128.

<sup>63</sup> Yıldız, c. III, s. 367.

<sup>64</sup> Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (4), Abbasiler Dönemi*, Ensar Neşriy, İstanbul, 2011, s. 93.

<sup>65</sup> Cengiz Aydın, “Ebû Sehl B. Nevbaht”, *İA, TDV*, c. X, İstanbul, 1994, s. 227-228.

<sup>66</sup> Nazmi-zâde Murteza, s. 56.

<sup>67</sup> Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, çev. Abdulhalik Bakır, Ankara, 2001, s. 504; Reuben Levy, *A Baghdad Chronicle*, Cambridge At The University Press, 1929, s. 19.

<sup>68</sup> Belâzuri, s. 422.

<sup>69</sup> Yıldız, c. III, s. 367.

<sup>70</sup> Belâzuri, s. 422.

işçilerin 100.000 kişi olduğu rivayet edilirken ülkenin bütün ustaları bu inşaatta toplanmıştır. Böylelikle şehrin inşasında çalışan her insan şehrin kurucusu ve ilk oturanlarından biri olmuştur.<sup>71</sup> Bunun yanında İmâm-ı A'zam da Bağdat'ın inşasında bizzat çalışmıştır.<sup>72</sup>

Ya'kubî ve İbnü'l-Fakih'in verdiği bilgilere göre, IX. yüzyılda Bağdat'ın çevresindeki kanal ağı hem tarımda bol ürün almasına hem de şehri su baskınlarına karşı korumuştur. Bağdat'ın sağlıklı ve ılıman iklime sahip olduğunu da eklemiştir. Kurulan yeni şehir sağlam yapısı ve yerleşim düzeni ile kale görünümünde olmuştur. Şehrin güvenliği için etrafına geniş ve derin hendek açılmıştır. Bağdat'a daha sonradan yapılmış bir iskele ve savunma amaçlarıyla boş bırakılmış 57 metre genişliğindeki bir alandan sonra temelden itibaren 9 metre yüksekliğinde bir duvar yer almış ve bundan sonra da tuğlalarla asıl sur yapılmıştır. Kapıların üzerinde şehri yukarıdan gözetlemeleri için, alt kısmında nöbetçilere ayrılmış bölümleri olan gözetleme kuleleri inşa edilmiştir. Plan dâhilinde evler yapılması için bu surdan sonra 170 metre genişliğinde bir saha ayrılmıştır.<sup>73</sup> Ayrılmış olan bu bölgede sadece halifeye yakın adamlar ve askerlere ev yapma hakkı tanınmıştır. Güvenlik için her türlü tedbiri almış olan Mansûr şehre giren yollara sağlam kapılar yerleştirmiştir. Halifenin sarayı Bâbüzzeheb, şehrin büyük camisi, divanlar, halifenin çocukları için ayrılmış evler, sahibü's-şurtaya<sup>74</sup> ve muhafız birliği kumandanına ait iki sakifeyi (revak) kapsayan geniş alan etrafına üçüncü duvar da yapılmıştır.<sup>75</sup>

Bağdat şehri planı içinde; merkez noktada birleşen dört ana yol yapılmış ve bu yollar şehrin etrafını saran surlara kadar ulaşıp kendi içinde küçük yollara ayrılmıştır. İlk olarak şehrin etrafındaki iki surdan içteki daire surun çapı 1200 zirâ<sup>76</sup> yüksekliği 35 zirâ tabandan genişliği 20 zirâ dıştaki surun taban genişliği 50, üstü 20 ve yüksekliği ise 30 zirâ şeklinde yapılmıştır.<sup>77</sup> Bahsi geçen bu iki sur arasındaki genişlik 160 zirâ şeklinde yapılmış ve her sura dört kapı eklenmiştir. Ayrıca Bağdat'ın kapıları açıldıkları

<sup>71</sup> Lombard, s. 175.

<sup>72</sup> Bilal Gök, "Ebû Hanîfe'nin Devlet Yöneticileriyle Münasebetleri", **Bütün Yönleriyle İmâm-ı A'zam ve Hanefilik Sempozyum Tebliğler Kitabı**, hzl. Ahmet Kartal-Hilmi Özden, Eskişehir, 2015.

<sup>73</sup> Duri, c. IV, s. 426.

<sup>74</sup> Sahibü's-Şurta: İslâm devletlerinde, şehirlerde emniyet ve asayişini sağlamakla görevli teşkilattır. Bkz. Metin Yılmaz, "Şurta", **İA, TDV**, c. XXXIV, İstanbul, 2010, s. 242-244.

<sup>75</sup> Duri, c. IV, s. 426.

<sup>76</sup> Zirâ; Metrik sistem henüz uygulanmaya başlamadığı süreçte kullanılan bir uzunluk ölçüsüdür. Türkçesi arşındır. Dirsek ile orta parmak ucu arasındaki kısmın ölçüsünü ifade etmek için kullanılır. Bkz. Mehmet Erkal, "Arşın", **İA, TDV**, c. III, İstanbul 1991, s. 411-413.

<sup>77</sup> Yıldız, c. III, s. 368.

yöne göre isimlendirilmiştir. Bunlar Şam Kapısı, Kûfe Kapısı, Basra Kapısı ve Horasan Kapısı olup her kapının üstüne yüksek bir kule yapılmış, hatta her iki kulenin arasına 28 burç yerleştirilmiştir. Taha er-Ravi'nin rivayetine göre Mansûr, daha güvenli bir alan oluşturmak için surun iç tarafına üçüncü bir sur daha yaptırmıştır.<sup>78</sup>

Bağdat şehri kesişen iki yol ile dört eşit parçaya bölünmüş böylelikle hem şehir kontrolü ve haberleşme hem de kervan yolları irtibatı temin edilmiştir.<sup>79</sup> Kuzeydoğuda Horasan, güneybatıda Basra, kuzeybatıda Suriye ve güneydoğuda ise Kûfe kapılarının varlığından bahsedilmektedir. İşte bu güvenlik ağları ile birlikte, halifenin sarayına ulaşmak isteyen öncelikle geniş ve derin hendeği, daha sonra iç ve dış surlardaki beş kapı geçilmeliydi. Bu nedenle Bağdat'a Mansûr'un daire şehri denilmiştir. Doğu imparatorluk geleneklerinin hâkim olduğu Bağdat'ta halife halktan ayrı yaşamış ve yeni devletin büyüklüğü yapılan ihtişamlı cami ve saraylarla ölçülmüştür. Nazmi-zâde Murteza'nın Muslihuddin Lâri'den edindiği bilgilere göre, Müneccim Nevbaht ve bazı görüşte Halid Bermekî ve Haccac b. Ertat'ın ittifakıyla Abbasî halifeleri burada ölmeleri için Bağdat'a yay şekli verilmiştir.<sup>80</sup>

Halife Mansûr'un sarayının 48 m. yüksekliğindeki yeşil kubbesi 941'de fırtınalı bir gecede yıldırım düşmesi nedeniyle yıkıldı; ancak duvarlar M. 1255'e kadar ayakta kalmıştır. Bâbüzzeheb'in yapımında mermer ve taş kullanıldı ve kapısı altınla süslendi. Hârûnürreşîd'in önem vermemesine rağmen Bâbüzzeheb yarım yüzyıla yakın bir zaman resmî ikametgâh olarak kullanıldı. Halife Emîn buraya yeni bir yan bina ilâve edip etrafında bir meydan yaptırdı.<sup>81</sup> Halife Emin tahttan uzaklaştırılınca M. 813 yılındaki kuşatmayla birlikte çok zarar gören bina sonra tamamen resmi yerleşimden çıkmıştır.

Şehir planlaması yapıldıktan sonra binaların yapımına önce halife sarayını yapmakla başlanmıştır. Dört halife dönemi ile karşılaştığımız zaman ilk önce cami yapılır, hatta mescit yaşanan hilafet binasından daha yüksek olurdu. İlerleyen dönemlerde ihtişam saygının yerini almış olmalı ki, daha sonra yapılan Mansûr Camisi kiblesinde hafif hata tespit edilmiştir. Halife Harun Reşid M. 807 yılında bu camiyi yıktırarak tuğlalarla yenilemiş, ilk önce M. 875 sonra M. 893'te de genişletilmiştir. Halife Mu'tazîd-Billah camiyi onarıp ilave bir bölüm yapmış ve M. 915 yılında yanan Mansûr Camii minaresi yeniden yapılmıştır. Ayrıca M. 1255 yılında sel baskını ve

<sup>78</sup> Tâhâ er-Râvî, *Târîhu ulûmi'l-lugati'l-Arabiyye*, Bağdat, 1949, s. 79.

<sup>79</sup> Duri, c. IV, s. 426.

<sup>80</sup> Nazmi-zâde Murteza, s. 56.

<sup>81</sup> Duri, c. IV, s. 426.

akabinde Moğol saldırısına uğrayan cami Abbasîler döneminin en büyük camisi olmuştur.<sup>82</sup>

İbnü'l Esir'in kaydettiğine göre, Bağdat şehrinin inşaatı H. 145/M. 762-763 yılında başlamıştır. Hatta Haşimilerin Kûfe civarında yerleşmeleri ve Râvendîye'nin bu bölgede isyan etmesinden rahatsız olan Abbasî halkı için Kûfe'den uzakta güvenli bir yer bulmuşlardır.<sup>83</sup> Evvela bir zaman Mansûr askerleri ile birlikte yerleşim yeri arayıp Musul dağlarını kontrol ederken askerlerinden biri gözündeki remed hastalığı nedeniyle uğradıkları şehirde kalmıştır. İbnü'l Esir'in rivayetine göre, askerinin gözünü tedavi eden doktor, Mansûr'un sefere çıkma nedenini sormuştur. Askerden de cevabı aldıktan sonra "Bizde bulunan bir kitapta şöyle yazıyor dedi. Miklâs adındaki bir adam Dicle ile "Zevrâ" denilen yer arasında bir şehir kuracak. O şehrin bir kısmını inşa edince Hicâz'da bir kargaşa meydana gelecek, şehrin inşasına ara verip o kargaşayı bastırarak, sonra dönüp şehrin inşasını tamamlayacak. Uzun bir ömür sürecek ve saltanat onun çocuklarına geçecek" sözleriyle açıklama yapınca asker Mansûr'a yetişip duyduklarını iletmiştir.<sup>84</sup>

Bağdat'ın planının sosyal gayeler gözetilerek de çizildiği kuşkusuz. Çünkü her bölge belirli bir etnik veya meslekî grubun sorumluluğunda olacak şekilde bir düzen benimsenmiştir. Askerler saraya yakın evlerde, tüccar ve zanaatkârlar ise Kerh'te Sarât'ın güneyinde ikamet etmişlerdir. Bunun yanında çarşı ve pazarlar Bağdat'ın planında önemli bir yer edinmiştir. Başlangıçta büyük surdan iç sura doğru uzanan dört yol boyunca yüksek kemerli dükkânlardan oluşan dört pazar yapılmıştır. Bunlara ek olacak şekilde surların dışına da dört pazar yeri kurulmuştur.<sup>85</sup> Bütün bu bilgilere bakıldığı zaman Bağdat için önemli olanlar sırasıyla, halifenin sarayı, cami ve pazarlar olmuştur. Bağdat'ın yerleşmesinin ardından, şehirde barış ortamı tesis etmek için her etnik grup bir bölgeye yerleştirilmiştir. Surlarla çevrili güvenliği ön planda olan Bağdat'ın, dışı gibi içinin de güvenli olması için çaba göstermişlerdir. Irklar mozaiği olan bu coğrafyada bu konuya yoğunlaşılması bölgenin sakinliği için gerekli bir adım olmuştur. Hatta bir süre sonra Halife Mansûr, M. 773 yılında pazarların emniyetini sağlamak için pazarları Kerh'e nakletmiştir. Bu pazarlarda toplu tezgâh uygulamasına izin vermeyerek ticaretini yapmak istedikleri her eşyanın ayrı pazarı ve çarşısı olmasına

<sup>82</sup> Duri, c. IV, s. 427.

<sup>83</sup> İbnü'l Esir, **El Kâmil Fi't-Tarih İslam Tarihi**, c. V, Bahar Yayınlar, İstanbul, 1986, s. 451.

<sup>84</sup> İbnü'l Esir, c. V, s. 451.

<sup>85</sup> Duri, c. IV, s. 427.

karar verilmiştir. Aynı zamanda Kerh bölgesinde ayrıyeten manav, sarraf, bakkal ve kitapçı çarşıları da kurulmuştur. Şehir büyüdükçe Horasan, Harizm, Buhara, Merv ve Semerkant'tan bu çarşılara tüccar grupları -ki her grubun kendi reisi beraberinde olacak şekilde- gelmişlerdir.

Duri'nin naklettiğine göre Bağdat şehrinin kurulacağı yer kesinleştikten sonra planının M. 755 yılında çizilmiştir. Plan çizildikten sonra M. 762'de de şehrin yapım çalışmalarına başlanmıştır. Bu çalışmalarda dört mimar görev almıştır. Hatta Ya'kubi, caminin mimarının Haccâc b. Ertât olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Wiet'in de belirttiğine göre, Halife Mansûr, mühendisleri ve başarılı mimarları toplayıp nakliyatçı, duvarcı, ağaç işçisi, nalbant, marangoz ve işçileri bir araya getirerek bunlara belirli miktarlarda maaş ödemiştir.<sup>86</sup> Bunlara bağlı olarak Ya'kubî ve Taberî'nin naklettiğine göre Halife Mansûr Bağdat'ta çalıştırılmak üzere 100.000'e yakın işçi ve ustayı bir araya getirmiştir.<sup>87</sup>

Yukarıda da belirttiğimiz gibi daire şeklinde şehir planı İslam öncesi ve sonrası bilinen bir yöntemdir. Üstelik dairevi şehir planı sadece bu coğrafyaya has bir durum değildir. Yakındoğu'da dairevi plan antik bir Sümer şehri olan Uruk'ta uygulanmış ve Âsurlular'ın ordugâhlarında da bu plan kullanılmıştır. Duri'nin aktardığına göre Creswell, aralarında Harran, Agbatana, Hatra ve Dârâbcird'in de bulunduğu, oval veya daire şeklinde on bir şehir daha olduğunu söylemiştir. Bağdat, şehir planı itibariyle Dârâbcird'in şehir planına daha çok benzemiştir. Dolayısıyla Bağdat'ın mimarlarının muhtemelen böyle planlardan haberleri vardı. Öte yandan İbnü'l-Fakih şehir için kare veya daire şeklinde iki plan çizildiğini ve sonuncusunun daha mükemmel olduğu için tercih edildiğini anlatmıştır.<sup>88</sup> Hilafet sarayı "Dâr'ül-Hilafe" ve bunun etrafında hükümet binaları konumlandırılmıştır. Şehir M. 768'den sonra nehri aşır doğruya doğru ilerlemeye başlamıştır. Hatta otuz yıl sonra Harun Reşid ve el-Me'mûn döneminde IX. yüzyılın başında yaklaşık 9-10 kilometre çapında geniş bir alana yayılmıştır. Bu ölçüler sonucunda çevre bulvarlarını da hesaba katınca Paris'in çağdaş ölçüleri ile aynı olduğu görsellerle sunulmuştur.<sup>89</sup>

<sup>86</sup> Gaston Wiet, **Baghdad, Metropolis of the Abbasid Caliphate**, trc, Seymour Feiler, University of Oklahoma Press, U.S.A, 1971, s. 12.

<sup>87</sup> Ya'kubî, **Tarihu'l Ya'kubî**, c. II, Darussadir, Beyrut ts, s. 373-378; Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir (310/922), **Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk**, thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, VII, Beyrut ts, s. 619; Duri, c. IV, s. 427.

<sup>88</sup> Duri, c. IV, s. 427.

<sup>89</sup> Lombard, s. 177.

Bağdat'ın kalbi diyebileceğimiz Halife ile yakınlarının güvenli bölgesi olan merkezde cami ve dârü'l-imâra ayrı bir duvar ile çevrilmiştir. İç içe lâbirent sistemi gibi betimlenen güvenlik duvarı ile güçlü koruma içgüdüğü ön plandadır. Üç duvar ile çevrilen çekirdek bölge olan bu yuvarlağın etrafına hendekler kazılarak güvenlik koruması tamamlanmıştır. Halife Mansûr'un planını onayladığı Bağdat şehrinin diğer İslam şehirleri ile karşılaştırıldığında savunma sistemi en yüksek seviyelerde olan tek şehir olduğunu söylemek mümkündür. Çepeçevre düzenlenen savunma ağına simetrik, şehri dört parçaya bölen dört ayrı giriş kapısı eklenmiştir. Şam, Horasan, Basra ve Kûfe kapıları şeklinde adlandırılan giriş noktalarına gözetleme yerleri eklemek de unutulmamıştır. Hepsi aynı özelliklere sahip olan gözetleme alanlarının yanı sıra, beş ayrı kapıdan geçecek bir sistem belirlenmiştir. Bağdat kapıları inşasında Şam, Vâsıt ve Kûfe şehirlerinden gelen kapı elemanları görev almıştır.<sup>90</sup>

Bağdat şehrinin kapıları arasındaki mesafe konusunda farklı görüşler vardır. Horasan Kapısı'ndan Kûfe Kapısı'na 405 m., Suriye Kapısı ile Basra Kapısı arasındaki mesafenin de 303 m. olduğu rivayet edilmiştir. Başka bir görüş ise, her iki kapı arasındaki uzaklığın 608 m. olduğudur ve bu görüşler Bağdat'ın gerçek ölçülerini yansıtmamaktadır. Şehrin inşasında bulunan Rebâh, her iki kapı arasında 1848 m. olduğunu söylemiştir. Mu'tazid'in emri ile yapılan ölçüm sayesinde Bağdat'ın çapının 2352 m. olduğu tespit edilmiştir. Ya'kubî de hendek dışında bulunan her iki kapı arasında 2534,5 m. olduğunu nakletmiştir.<sup>91</sup> Şehrin bu şekilde kapılarla bölünmesinde ticari etkenler büyük rol oynamıştır. Başka bir ifadeyle, Bağdat'ın ekonomi ve ticari açıdan daha elverişli olması ve ticaret yollarıyla bağlantısının iyi kurulmasına dikkat edilmiştir.<sup>92</sup>

İbnü'l Esir, Bağdat'ın inşasında harcanılan miktarın dört milyon sekiz yüz otuz üç dirhem olduğunu aktarmıştır.<sup>93</sup> Şehrin planını çizenler arasında Haccac b. Ertat ile İmam Ebû Hanife öne çıkanlar arasında yer almıştır. Ayrıca Ebû Hanife tuğla ile kerpiçleri sayarken tek tek saymak yerine metre mikâpla hesaplama yöntemine benzer bir usul bulmuştur. Bağdat şehri kurulurken Halife Mansûr'un harcadığı miktar hakkında çeşitli rivayetler vardır. Rivayetlere göre Bağdat'ın kuruluşunda 18 milyon

<sup>90</sup> Yılmaz Can, **İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, TDV Yayınları, Ankara, 1995, s. 83.

<sup>91</sup> Ya'kubî, s. 373-374; Duri, c. IV, s. 427.

<sup>92</sup> Ahmet Turan Yüksel, **İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1999, s. 82.

<sup>93</sup> Yıldız, c. III, s. 368.



dinar ya da 100 milyon dirhem harcanmıştır.<sup>94</sup> Halifeliğin arşivlerinde yer alan resmi raporlarda Bağdat için harcanan miktarın 4 milyon 883 dirhem olduğu görülmektedir. Dönemin iş gücü ve malzeme fiyatlarındaki düşük miktar ile Mansûr'un sıkı denetimli harcamaları düşünüldüğü zaman, bu raporlara yansıyan tutarın doğruluğu kabul edilebilir.

Nazmi-zâde Murteza'nın Hâtib-i Lebîb'ten aktardığına göre, Mânsur başlangıçta Bağdat şehrini sekiz esas üzerine yapıp şehrin ortasında saray ve yüksek kubbeli bir cami inşa ettirmiştir. Bununla birlikte kubbenin tepesine süngülü bir heykel yerleştirdiğini ve düşman hangi taraftan gelirse bu heykelin o tarafa meylettğini kaydetmiştir. Hatta bahsi geçen bu heykel zamanla yıkılıp yok olmuştur.<sup>95</sup>

Hakkı Dursun Yıldız'ın İbn Tiktaka'dan aldığı bilgilere göre Mansûr, Bağdat'ın inşa masrafları artınca Ebû Eyyûb el-Mevreyânî'nin Kisrâ sarayı'nı yıkarak devşirme malzemelerin şehir inşasında kullanılmasını emretmiştir. Abbasî halifesi Ebu Ca'fer Mansûr bu konuyu Hâlid b. Bermek ile görüşünce Hâlid'in, "Yapma, ey mü'minlerin emiri! O İslâm'ın alâmetidir. İnsanlar onu gördüklerinde, bu gibi binaların sahiplerine ancak semâvi bir emrin boyun eğdireceğini bilirler. Üstelik orası Ali b. Ebî Tâlib'in namazgâhidir. Onun yıkılmasındaki külfet, menfaatından daha fazladır."<sup>96</sup> dediği de rivayet edilmiştir. Bu cevabına karşılık Mansûr da ona, "Ey Hâlid! Acemlere meyilden başka bir şeye razı olmadım"<sup>97</sup> diyerek sarayın yıkılmasını emrettiği ve bir gedik açıldığı kaydedilmiştir. Ayrıca Kisrâ sarayı yıkımı, ondan elde edilecek enkazın kullanılması fikri ile çelişmiş ve daha fazla masraf olunca Mansûr yıkımı durdurmuştur. Şehrin gerekli olan bütün ihtiyaçları karşılandıktan ve halife Bağdat'a taşındıktan sonra şehir için yeni planlar yapılmıştır. Bunlardan biri olan Fırat ve Dicle nehri arasında açılan kanalla Bağdat'ı Anadolu ve Suriye'ye su yolu ile taşımayı başarmışlardır. Bu coğrafyada yaşanan yenilikler tüm dünyanın dikkatini çekerek ilim ve medeniyet alanında gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Bağdat böylece siyasi, ilmi ve sosyal gelişmeler açısından Ortadoğu'da bir merkez haline gelmeye başlamıştır. Diğer taraftan bu şehir yaşadığı sarsıntılara rağmen uzun süre namını korumuştur.<sup>98</sup>

Halife Mansûr Dicle kıyısında Horasan Kapısı aşağısındaki bahçelerin bulunduğu yere Huld adını verdiği bir saray yaptırmıştır. Bu sarayın yapılması ile

<sup>94</sup> Duri, c. IV, s. 427.

<sup>95</sup> Nazmi-zâde Murteza, s. 56.

<sup>96</sup> Yıldız, c. III, s. 368.

<sup>97</sup> Yıldız, c. III, s. 368.

<sup>98</sup> Yıldız, c. III, s. 369.

dikkatler Bağdat'tan Rusâfe'nin karşısına çekilmiştir. Halife, bunun yanında ordunun bölünmesi ve arazinin yetersizliği sebepleri ile veliaht tayin ettiği oğlu Mehdi için bir karargâh kurmuştur. Buraya da tam olarak Bağdat düzeni hâkim olmuştur. Kurulan karargâhın etrafına saray, cami ve kumandanlar ile maiyetindekiler için evler yapılmıştır. İlerleyen dönemlerde Halife Harun Reşid buraya bir saray yaptırmış bu nedenle de bölge Rusâfe adını almıştır. Mehdi için yapılan kışla ile askeri bölgeyi bir duvar ve kışlayı saran hendek ayırmıştır. Halife Mansûr, oğlu Mehdi için M. 768'de kışlayı yaptırmaya başlayarak M. 773 yılında tamamlayabilmiştir. Rusâfe de kurulan bu şehrin karşısında yer almıştır.<sup>99</sup>

Bağdat şehri kurulduktan sonra burada ticarî faaliyetler, zenginlik ve nüfus artış göstermiştir. Mehdî ve ardından Bermekîler'den sonra Bağdat'ın doğusu daha cazip hale gelince halk doğuya yerleşmeye başlamıştır. Bu durum nüfusun bu bölgede yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Önce Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî Kasrû't-tîn adını verdiği görkemli bir saray yaptırmış, sonra el Bermekî'nin oğlu olan Ca'fer de Bağdat'ın doğu tarafında büyük bir saray inşa ettirmiştir. Tabî ki daha sonraları bu saray Me'mûn'a verilmiştir. Şehirdeki gelişim nüfusu etkileyerek artışa neden olmuş ve şehir artık halka yetmemeye başlamıştır. Bu durumun farkına varan Harun Reşid halife olduktan sonra Bağdat'ın doğusundaki Şemmâsiye Kapısı'ndan Muharrim'e kadar şehri genişletmiştir. Ayrıca Halife Emin de Harun Reşid'in yaşadığı Huld Sarayı'ndan Bâbüzzeheb'e dönüp burayı yenileme kararı almıştır. Yeni bölümler eklenen bu saray kale gibi duvarlarla çevirmiştir.

Bağdat'ın güzellikleri ve ihtişamı şairlerin de gözünden kaçmamıştır. Övgü dolu dizelerinden oluşan şiirlerinde Bağdat'tan yeryüzünün cenneti diye bahsetmişlerdir. Bu şiirlere de bolluk bereket ve refah içindeki bu şehrin bahçeleri, güzellikleri ve salonlarındaki gözalıcı dekorasyonu konu olmuştur. Bunlarla birlikte Bağdat'ın zengin eşyaları ve imar harikası sarayları dillere destan olmuş şairlerin şiirlerindeki yerini almıştır. Bütün bu güzelliklerin merkezi olan Bağdat'ta ne yazık ki siyasi çekişmeler de yaşanmaktadır. Halife Emîn ile Me'mûn iktidar mücadelesi içindeyken on dört ay süren bu çekişme ve kuşatma en çok Bağdat'ı etkilemiştir. Halkının şehri müdafaa etmesine kızmış olan Tâhir b. Hüseyin kendisine karşı koyanların evlerinin yıkılmasını emretmiştir. Bu olaylar sırasında Dicle nehri ile Dârürakık, Suriye Kapısı, Kûfe Kapısı, Kerhâye Kanalı ve Künâse de harap olmuştur. Yaşanılan bu yağma ve yıkım hareketi

<sup>99</sup> Duri, c. IV, s. 427.

ayak takımı ve ayyârlar tarafından da desteklenmiştir. Bu ayaklanmalar sonucunda Huld Sarayı ve diğer saraylar, Kerh ve doğu tarafındaki bazı mahalleler de ağır hasar görmüştür.<sup>100</sup>

Bağdat şehrinde yaşanan olaylar ve karışıklık Halife Me'mûn'un M. 819'da Merv şehriden dönüşüne kadar sürmüştür. Bölgeye gelen Me'mûn saraya yerleşerek buraya yarış alanı, hayvanat bahçesi ve yakınları için bir mahalle yaptırmıştır. Bu durum, şehrin daha da genişlemesine neden olmuştur. Bu yenilikler ile birlikte Halife Me'mûn idaresindeki Bağdat eski canlılığına kavuşmuştur. Halife Mu'tasım ise Bağdat'ın doğusuna bir saray yaptırarak Türk ordusu için yeni bir başkent arayışına girmiştir. Nüfusu fazlasıyla artan Bağdat dışında başka yerleşim yeri aranmasının nedenlerinden biri de, Halife Mu'tasım'ın Türk birlikleri ile eski ordu birliklerinin husumet ve karışıklık yaşamalarından korkması olmuştur.<sup>101</sup>

Halife el-Mu'tasım döneminde başkent değişikliğine gidilmiştir. Lombard, bu değişikliğin Halife el-Mu'tasım'ın, kuzeyde, üç günlük mesafede, Sâmarrâ bölgesinde yeni bir saray şehri kurmak üzere M. 836'da Bağdat'ı terk etmesine sebep olduğunu yazmıştır. Üstelik kurulan yeni şehrin akıllara Paris ve Versay kentlerinin kuruluşunu getirdiğini söylemiştir.<sup>102</sup> Halife Mu'tasım'ın başkent değişiminin nedeni şehirde Türk garnizonunun yarattığı devamlı kargaşalıklardan kaçma isteği olarak kabul edilmektedir. Çünkü Türkler o çağda çeşitli ırkların bir arada olduğu Bağdat'ta ve özellikle çarşılarda yerlilerle anlaşmakta sorun yaşamışlardır. Askerler şehre girip çıkarken kadınlar ve çocuklar çok korkuyorlarmış, halife Mu'tasım'a gelen halk bu durumu anlatarak çare bulmasını istemişlerdir.<sup>103</sup> Bu sebeplerle kurulan Sâmerrâ şehri M. 836-892 yılları arasında devlet merkezi olarak kalmıştır. Yeni başkent Sâmerrâ'da bir saray yapılmış ve etrafında onu çevrelemiş kalabalık bir yerleşim alanı olmuştur. Bununla birlikte Sâmarrâ, M. 836-892 yılları arasında başkent olmuştur. Fakat Bağdat bu süre zarfında da büyük bir ticaret ve kültür merkezi olmaya devam etmiştir.

### 1.2.1. Abbasîler Döneminde Bağdat Şehri

Bağdat'ın kurulup, hilafet merkezi olması Abbasîler döneminde gerçekleşmiştir. Bu nedenle hilafetin Abbasîlerin ilk halifesi Ebu'l-Abbas es-Seffah'tan Bağdat'ın fikir

<sup>100</sup> Duri, c. IV, s. 428.

<sup>101</sup> Duri, c. IV, s. 428.

<sup>102</sup> Lombard, s. 177.

<sup>103</sup> Adem Apak, **Anahatlarıyla İslam Tarihi-4, Abbasiler Dönemi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 238-239.

babası Mansûr'a geçişi ile başlamak doğru olacaktır. Bu konuda İbnü'l Esir, H. 136/M. 753-754 yılındaki olaylar içerisinde hilafetin Mansûr'a geçişini anlatmaktadır. Seffah, Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'ın kardeşi Ebu Ca'fer Abdullah b. Muhammed'i kendisinden sonra halife tayin etmiştir. İkinci halife Ebu Ca'fer'in hilafetinin ardından da kardeşinin oğlu olan İsâ b. Musâ b. Muhammed b. Ali'yiveliyaht tayin etmiştir. Beyan ettiği tavsiye yazısını da bir bez parçasının üzerine koyup mühürlemiştir. Mühürlenmiş bu gelecek planını İsâ b. Mûsâ'ya vermiştir. İbnü'l Esir'in aktardığına göre, Seffah vefat ettiğinde Mansûr, Mekke'de olduğu için Mansûr adına bey'ati İsâ b. Musâ alıp, Mansûr'a mektup göndermiştir. Bu haberin ardından Mansûr, hemen Ebû Müslim'i yanına çağırarak Abdullah b. Ali taraftarlarından korktuğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Ebû Müslim de korkmamasını ve herhangi bir durumun yaşanması halinde Mansûr'un yanında olacağını söylemiştir. Üstelik onların Horasanlı olduklarının ve Ebû Müslim'e karşı gelemeyeceklerinin altını çizmiştir.<sup>104</sup> Bu bilgilere ek olarak başka bir rivayette ise, Ebû Müslim Seffah'ın vefat ettiği haberini Mansûr'dan önce almıştır. Mansûr'a bey'atını iki gün sonra bir mektupla bildirmiştir. Evvela İbnü'l Esir, bunun nedenini Ebû Müslim'in Mansûr'u kızdırmak niyetinde olduğu şeklinde açıklamıştır. Mansûr cephesinde bunlar yaşanırken, İsâ b. Mûsâ, Mansûr'un yokluğunda onun adına halktan bey'at alarak Şam'daki Abdullah b. Ali'ye haber göndermiştir. İbnü'l Esir'in aktardığına göre Seffah döneminde Sâife valisi olan Abdullah b. Ali, Şam ve Horasanlıları alıp Sâife'ye giderken Seffah'ın ölüm haberi kendisine ulaşmış ve yanındakiler ile birlikte geri dönmüşlerdir.<sup>105</sup>

Ebû Müslim'in ve Abdullah b. Ali'nin orduları, H. 36 Cemâzîyülâhir'in son haftası Salı ve Çarşamba günleri karşı karşıya gelmiştir. Bu iki ordunun karşılaşmasında stratejik hamle yapan Ebu Müslim, Abdullah b. Ali'nin adamlarını bozguna uğratmıştır. İbn Sürâka el-Ezdi'ye nasıl davranması gerektiği hakkında danışınca sonuna kadar savaşması gerektiğini söyleyen İbn Sürâka ile Irak'a sığınmışlardır. Bölgede kalan Abdullah b. Ali'nin askerleri Ebû Müslim tarafından öldürülmüştür. İbnü'l Esir, bu durumu Mansûr'a bildiren Ebû Müslim'in, daha sonra Mansûr'un bölgeye kayıp ve hasar tespiti için azatlısı Ebû Hasîb'i göndermesine, Ebû Müslim'in çok kızdığını yazmıştır.<sup>106</sup>

<sup>104</sup> İbnü'l Esir, c. V, s. 374.

<sup>105</sup> İbnü'l Esir, c. V, s. 375.

<sup>106</sup> İbnü'l Esir, c. V, s. 380.

Devletin gerçek kurucusu Mansûr, değişmiş olan Abbasî ve Ali oğullarının bakış açılarını ayırıştırılmıştır.<sup>107</sup> Bu dönemde Ali oğulları ile siyasi ve fikrî çatışmaların yoğun olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bu sebeple de asayişini sağlamak adına sürekli tedbirli davranmıştır. Abbasîlerin hilafet merkezi kurulurken Bağdat'ın kuruluşu başlığı altında bahsettiğimiz gibi çeşitli isyanlar çıkmıştır. Halife Mansûr, bu isyanlarla şehrin inşasını yarım bırakmak pahasına mücadele etmiştir. Ebu Müslim'in halifeliği Abbasîler için Emevîlerden alması, bu kez de halifeliği Abbasîlerin elinden alması kaygısını beraberinde getirmiştir. Çünkü Mansûr, Ebu Müslim'in güçlü ve tehlikeli olduğu için öldürülmesi gerektiğini düşünmüştür. Bunun üzerine Bağdat'ta yaşanan ihtilalin elebaşı olan Ebu Müslim'i M. 755'te öldürtmüştür.<sup>108</sup> Hatta Ebu Müslim'e karşı büyük sevgi besleyen İranlılar'a da güvenmemiştir. Bu durumun Mansûr'un devlet işlerinde Türkler'i görevlendirmesi ile sonuçlandığını söyleyebiliriz. Üstelik Türkler'i devlet işlerinde görevlendiren ilk halife de Mansûr olarak kabul edilmektedir. Bu yenilik ile Abbasîler içerisindeki Arap-Fars dengesi sağlanmış ve Memun dönemine kadar Arap unsuru dışlanmamıştır.<sup>109</sup>

Yeni hilafet merkezi Bağdat'ın güvenliği için Türkler'den destek alınmıştır. Abbasîler döneminde Bağdat'ta yenilikler Mansûr döneminde sürdürülmüştür. Şehrin güvenliği konusu çözülmüce diğer önemli unsur olan sağlık hizmetleri ile ilgilenilmiştir. Mansûr, yeni şehrine yaraşır şekilde Bağdat halkı ve kendi sarayı için doktorların seçimine oldukça özen göstermiştir. Bağdat'taki Abbasî sarayına Cündişâpurlu Hristiyan tabip Cûrcis'i davet etmiş ve ona saray tabipliği görevini vermiştir. Cûrcis ile birlikte İsâ b. Şehlâ, Buhtîşû b. Cûrcis, Ebû İsâ Kureyş, Abdullah et-Tayfurî, Cebrâil b. Buhtîşû, Yohannâ b. Mâseveyh, Cebrâil el-Kehhâl, Huneyn b. İshâk ve İshâk b. Huneyn gibi isimler saray hizmetinde bulunmuşlardır.<sup>110</sup>

Abbasî halifesi Mansûr, merkezîyetçi bir idare için çalışmalar başlatmıştır. Mansûr dönemi itibariyle başta Irak ve Cezire bölgesi olmak üzere bir dizi vergi reformu ve nüfus sayımı düzenlenmiştir.<sup>111</sup> Bu yenilik, Emeviler'den Abbasîler'e geçiş

<sup>107</sup> Faruk Ömer, "Abbasîlerin Siyasi Emellerinin Tarihi Kökleri", çev. Cem Zorlu, **SÜİFD**, S. XII, Konya, 2002, s. 193-210.

<sup>108</sup> Corci Zeydân, **İslâm Uygarlığı Tarihi**, c. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 141.

<sup>109</sup> Mehmet Azimli, "Abbasîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", **DÜİFD**, c. IV, S. II, Diyarbakır, 2002, s. 29-47.

<sup>110</sup> Levent Öztürk, "Abbasîler Döneminde Yaşayan Hristiyan Doktorların İslam Toplumuna Katkıları", **İstem**, Yıl:2, S. 3, Konya, 2004, s. 71-79.

<sup>111</sup> Mustafa Demirci, "Abbasîler Devrinde Yukarı Mezopotamya'nın (Cezire) Sosyal Tarihi: VIII. Yüzyılında Cezire'de Köylü Hareketleri" **Makalelerle Mardin, Tarih-Coğrafya**, hzl. İbrahim Özcoşar, c. I, İstanbul, 2007, s. 243-256.

sırasında devlete ait vergi ve tapu kayıtlarının bulunduğu sicil kayıtlarının kaybolması, vergi nisbetleri, toprak kayıtları ve nüfus bilgilerinin imha edilmesi sonucu kontrolden çıkan malî sistemi düzenlemek için yapılmıştır.<sup>112</sup>

Abbasîler kurulduktan sonra tıp bilimi üzerine tercüme faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Fakat Mansûr farklı alanlarda da tercüme yapılması için bu duruma bir çözüm getirerek matematik, astronomi, felsefe ve mantık gibi yeni bilim dalları için tercüme çalışmaları başlatmıştır. Hatta Abbasîlerin tercüme faaliyetlerinin birinci dönemi halife Mansûr, ikinci dönemi de Me'mûn dönemi olmuştur. Mansûr, Cündişâpur hastanesi başhekimi Curcis b. Buhtîş'i Bağdat'a davet etmiş ve ona Yunanca tercüme yaptırmıştır.<sup>113</sup> Halife Mansûr'un çabalarıyla canlılık kazanan tercüme faaliyetleri diğer halifeler devrinde duraklamış olsa da Harun Reşid döneminde hız kazanmıştır.<sup>114</sup> İkinci dönem Me'mûn'un çabalarıyla tercüme faaliyetleri devletin resmi politikası haline gelmiş ve "Beytü'l-Hikme" adlı büyük bir merkez kurulmuştur.<sup>115</sup> Zaten Abbasîleri iki devirde toplayarak ele almak incelemeyi daha da kolaylaştırmaktadır. İlk devri, M. 750 itibarıyla M. 847'ye kadar süren Mansûr, Mehdi, Harun Reşid, Me'mûn, Mu'tasım ve Vasık gibi halifelerin dönemini içeren İslam tarihinin altın çağı şeklinde sınıflandırabiliriz.<sup>116</sup> İkinci devir ise M. 847'den M. 1258 Abbasîlerin yıkılışına kadar süren daha çok eski kültürün korunmaya çalışılması ve zayıflayan merkezî otoriteyi elde tutmaya çalışmak şeklinde özetlenebilir. Bundan dolayı ilk devirde Bağdat şehri ile ilgili gelişmeler ile yeniliklere değinmekteyiz. İkinci devirde Bağdat'a yapılan saldırılar ve yağmalar dışında toparlanmaya çalışılan Bağdat'ı görmekteyiz.

Bağdat şehri için önemli olan bir diğer husus da Harun Reşid'in hizmetleri olmuştur.<sup>117</sup> Örneğin, Harun Reşid'in hilafeti sırasında İslam dünyasının ilk hastanesini kurmayı emrettiği ileri sürülmektedir. Harun Reşid devrinde Bağdat'ta akıl hastaları için

<sup>112</sup> Demirci, c. I, s. 248; Hamdi Onay, **İslam Düşüncesinde Tercüme Hareketleri ve Medreseler**, Huzur Matbaası, Malatya, 2010; Mehmet Ulutürk, "İslam Düşüncesinde Tercüme Faaliyetleri, Hermeneutik ve Bibliyografik Bir Katkı", **İÜİFD**, Güz, 2010, s.249-288; Bekir Karlığa, "İslam'da Tercüme Hareketleri", **II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı**, İstanbul, 1997, s. 80-92.

<sup>113</sup> M. Akif Özdoğan, "Abbasiler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi", **Nüşa**, Yıl: V, S. XVI, Ankara, 2005, s. 35-49.

<sup>114</sup> Öztürk, s. 76.

<sup>115</sup> Özdoğan, S. XVI, s. 37.

<sup>116</sup> Hüseyin G. Yurdaydın, **İslam Tarihi Dersleri**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971, s. 40.

<sup>117</sup> Levy, s. 44.

tahsis edilen bir mekân vardır.<sup>118</sup> Hilafeti sırasında her daim ilim ve sanatı desteklediği bilinen, ilim adamlarını ve sanatçıları koruyan Harun Reşid, dış politikada da gelişmelere imza atmıştır. Kendi çağdaşı Bizans İmparatoru Nicephorus'a karşı zafer kazanırken Frank Kralı Şarlman ile dostluk ilişkileri kurmuştur.<sup>119</sup> Bunun yanında tüm kurumlarda yeniliğe giderken hapishaneler konusuna da bir çözüm bulmak için arayışlarını sürdürmüştür. Harun Reşid, hapishanelerde ıslah yoluna giderken askerler ve muarızlarının hapishanelere düzenlediği baskıların da önüne geçmiştir.<sup>120</sup>

Halife Harun Reşid'in ardından Halife Me'mûn da İslam dünyası için katkı sağlamayı görev edinmiştir. Yukarı da değindiğimiz gibi tercüme hareketleri Me'mûn döneminde hız kazanmıştır. Bu yoğun çalışmaların sonucu olarak Yunan kültürünün İslam kültürü üzerindeki etkisinden bile söz edilebilir. Çünkü Me'mûn Bağdat'a bir kütüphane, tercüme bürosu ve akademi yaptırmıştır.<sup>121</sup> Bahsi geçen Beytü'l-Hikme, M.Ö. III. yüzyılın ilk yarısında kurulan ünlü İskenderiye müzesinden sonra kültür tarihi için en önemli kurum olarak kabul edilmektedir.<sup>122</sup> Ayrıca Me'mûn, Merv şehrini terk edip Bağdat'a gittiği zaman kendisine eşlik eden bilim adamlarının yanı sıra Merv'in ünlü kütüphanesini de getirmiştir. Bu kütüphane, Cündişâpûr'dan getirilen eserlerle birlikte Beytü'l-Hikme'nin temelini oluşturmuştur.<sup>123</sup> İlim konusundaki duyarlılığının dışında Halife Me'mûn'un hapishane yönetimi konusunda da insani yönünün baskın geldiği belirtilmektedir. Nitekim Me'mûn'un bu tavrının hapishanelerdeki mahkûmlara pozitif anlamda bir yansıması olduğu vurgulanmıştır.<sup>124</sup>

Halife Me'mûn'un ardından Mu'tasım-Billah'ın M. 836 yılı itibariyle Sâmerrâ şehrini kurması ile birlikte hilafet bu yeni kente taşınmıştır. Mu'tasım'ın yeni şehri ile Bağdat'ın kurulduğu tarih arasında geçen 75 senenin ardından şehircilik ile ilgili bir takım değişikliklere gidilmesine kanaat getirilmiştir. Bu nedenle Samerrâ şehrinin Bağdat gibi dairevî şekilde yapılmaması uygun görülmüştür. Bağdat'ın yapımı sırasında benimsenen dairevî plan zamanla nüfusun artması ile şehre sığmayan yapılar nedeniyle bozulmuştur. Bu sebeple Mu'tasım döneminde değişen güvenlik şartları ile birlikte

<sup>118</sup> Öztürk, s. 77.

<sup>119</sup> Yurdaydın, s. 41.

<sup>120</sup> Metin Yılmaz, "Abbasîler Dönemi Bağdat Zindanları", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c. XVI, S. I, Samsun, 2006, s. 79-121.

<sup>121</sup> Levy, s. 90.

<sup>122</sup> Yurdaydın, s. 46.

<sup>123</sup> Mehmet Mahfuz Söylemez, "Bağdat ile Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler", **İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm), Uluslararası Sempozyum**, (07-08-09 Kasım 2008-İstanbul), c. I, İstanbul, 2011, s. 221-229.

<sup>124</sup> Yılmaz, c. XVI, s. 92.

Mu'tasım sur içinde hapsolmaya gerek kalmadığını savunmuştur. Türk askerlerinden oluşan Samerrâ halkına güven duymayı tercih etmiştir. Kurulan bu yeni şehir ile birlikte Bağdat şehri, içinde yaşanan muhalefet ve baş kaldırılardan kurtarılmıştır. Bu başkaldırıları, Abbasîlerde hilafetin adını değiştirmiş olsa da hiçbir güç kaybetmeden artarak devam etmiştir. Çünkü idarede bir reform yaşanmadıkça muhalefetin bastırılmayacağı gerçeği görmezden gelinmiştir. Özellikle yeni kurulan şehirlerde iskân politikası ile İslam'ın yaygınlaşması temasının işlenmesi çok olumlu sonuçlar doğurmamıştır. Haccac döneminde Irak eyaletine getirilerek yerleşimi sağlanan Zutlar<sup>125</sup> zamanla çoğalıp, farklı gruplardan takviye yaparak Irak'tan Bağdat'a giden malları yağmalamaya başlamışlardır. Bu süreçte askerlik özelliklerinden yoksun, israfa meyilli ve savaşa isteksiz hale gelen Arap ve Farsları orduda görmek istememiştir. Bu nedenle de savaşa istekli, tok gözlü ve komutanlarına sadık olan Türklerden büyük bir ordu kurmuştur.<sup>126</sup> Sadece idareye karşı ayaklanma olmaktan çıkıp yağmaya başladıkları noktada, Mu'tasım 5000 kişilik ordu göndererek, bu tarz eylemlerin artmaması adına Zutlara ağır bir şekilde müdahale etmiştir. Bu hamlesi ile Zutların güçlenmelerinin önüne geçmeyi başarmıştır. Türklerin adı ilk olarak Halife Me'mun dönemi ve sonrasında da Mu'tasım döneminde Abbasîler döneminde geçmektedir. Mu'tasım'ın hilafeti sürecinde Türkler güvenlik birimlerinde görevlendirilmişlerdir. Genel olarak hâciblik, şurta ve berid teşkilatları ile askeri ve idari kadrolarda yer edinmişlerdir.<sup>127</sup> Orta Asya'nın farklı bölgelerinden toplanarak Bağdat'a getirilen bu binlerce Türk askerinin ilk etapta idarî ve malî kadrolara geçişlerinin kolay olmadığını ve zaman aldığını da belirtmeliyiz.<sup>128</sup> Mu'tasım'ın hilafeti sürecinde yaşanan isyanlarda Türklerin güvenliği sağladıkları da bilinmektedir.<sup>129</sup> Horasan'da isyan başlatan Hüseyin b. Ali soyundan gelen Muhammed b. Kasım yakalanarak Bağdat'a getirilmiş ve burada özel bir hapisanede etkisiz hale getirilmiştir.<sup>130</sup> Mu'tasım'ın oğlu Vasık-Billah'ın hilafeti elde ettiği süreçte de Türk kumandanlarına devlet işleri teslim edilmiştir. Bünyesinde barındırdığı çeşitli topluluklardan Zenc adlı siyahi köle grubu Basra'da

<sup>125</sup> Zutlar: Anayurtları Kuzeybatı Hindistan olan bir kavimdir. Bkz. İbnü'l Esir, c. V, s. 380.

<sup>126</sup> Azimli, c. IV, s. 34.

<sup>127</sup> Mehmet Emin Şen, "Abbasîler Döneminde İdarî ve Malî Kadrolardaki Türkler", *İstem*, Yıl:7, S. XIII, Konya, 2009, s. 233-260.

<sup>128</sup> Şen, S. XIII, s. 235.

<sup>129</sup> Bilal Gök, *Türk Arap Münasebetleri Bağlamında İshak b. Kündâcık el-Hazeri*, Kayseri, 2016.

<sup>130</sup> Yılmaz, c. XVI, s. 92.



başlattıkları isyan, Irak bölgesi için büyük tehdit oluşturunca M. 869 yılındaki isyan, M. 883 yılında liderleri Ali b. Muhammed'in<sup>131</sup> esir edilmesi ile son bulmuştur.<sup>132</sup>

Aslında Abbasîlerin hilafetleri boyunca devletin merkezi olarak seçtikleri başkentlerini sürekli değiştirdikleri görülmektedir. Hilafet, M. 892 yılında Mu'temid Alellah'a geçince asayiş ve istikrarın sağlanıp korunması amacıyla devletin merkezi tekrar Bağdat'a taşınmıştır. Kendi içinde gerçekleşen isyanları bastırmakla oldukça meşgul olan Abbasîler, Mütamid döneminde sınırlarını bir hayli küçülterek sadece Irak bölgesine sahip olmuşlardır. Bunun yanısıra İslam dünyasının da artık küçük küçük devletlere şahit olduğu bir dönem başlamıştır.<sup>133</sup> Bu dönemde Saffârîler'in lideri Yakub b. Leys<sup>134</sup>, Fars bölgesine hâkim olmak istemiş, fakat halife Mu'temid, bunu engellemek için önlemler almıştır. Nizâmü'l Mülk, eserinde Yakub b. Leys'in Horasan'ı alıp Irak'a geldiğini ve burayı aldığını aktarmıştır.<sup>135</sup> Irak'ı alınca halkın halifeye yüz çevirmesi için planlar yapılmış, Yakub da halifeyi öldürerek Abbasî hanedanlığını ortadan kaldırmak isteği ile Bağdat üzerine yürümüştür. Halifenin bu durumdan haberi olduğu zaman Yakub'a elçi göndererek; "Irak ve Horasan'ı muhafaza etmen daha doğrudur, (oralarda) bir karışıklık çıkmamasını sağla ve geri dön" demişse de, Yakub, halifenin fermanını dinlemeyerek, "Mutlaka (halifelik) sarayına (Dergâh) gelmeyi itaat âdetini yerine getirmeyi, ahdimi yenilemeyi arzu ediyorum. Bunu yapmadıkça dönmem"<sup>136</sup> demiştir. Bu fermanlar tekrarlanmış olsa da Yakub kararından vazgeçmemiş ve Bağdat için sefere çıkmıştır. Halife şüphelenerek devlet büyüklerine Yakub b. Leys'in başkaldırıp hainlik yapmak için Bağdat'a gideceğini söylemiştir. Bunun üzerine devlet büyükleri de Halifenin şehirde kalmayarak ovada bir ordugâh kurması gerektiğini savunmuşlardır. Yakub'un planlarını bozmak ve kafasında isyan

<sup>131</sup> Ali b. Muhammed; Hicrî III. Yüzyılda Basra ve çevresinde isyan eden zenci kölelerin lideri. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ali b. Muhammed ez-Zencî", **İA, TDV**, c. II, İstanbul, 1989, s. 413-414; Mustafa Demirci, **Siyah Öfke, Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyamı (869-883)**, Çizgi Yayınları, İstanbul, 2005.

<sup>132</sup> İmadüddin Halil et-Talib, "Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar Irak", **İA, TDV**, c. XIX, İstanbul, 1988, s. 87-91.

<sup>133</sup> İmadüddin Halil et-Talib, c. XIX, s. 90.

<sup>134</sup> Yakub b. Leys; tam adı Ebû Yûsuf Ya'küb b. el-Leys es-Saffâr es-Sicistânî'dir. Zerenc yakınlarında bulunan Karnîn köyünde doğmuştur. Kendisi 861-879 yılları arasında hükümdarlığını yaptığı Saffârîler Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Bkz. Erdoğan Merçil, "Saffâr, Ya'küb b. Leys", **İA, TDV**, c. XXXV, İstanbul, 2008, s. 463-464.

<sup>135</sup> Nizamü'l-Mülk, **Siyaset-name**, haz. Mehmet Altay Köymen, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 11.

<sup>136</sup> Nizamü'l Mülk, s. 11.

olup olmadığını anlamak için halife Mu'temid Alellah'ın bu şekilde hareket etmesini sağlamışlardır.<sup>137</sup>

Yakub b. Leys'in ordusu halifeye başkaldırıldığını görünce halifeye gelip, Yakub'un isyan ettiğini ve ordunun halifeyi destekleyeceğini söyleyerek Abbasî tarafında olduklarını belirtmişlerdir. Nitekim şiddetli bir savaş sonunda Yakub yenilerek Huzistan tarafına gitmiştir.<sup>138</sup> Halife bu durum üzerine mektup yazarak Yakub'u affettiğini ve ondan daha iyi Irak ve Horasan emiri bulamayacağını belirtse de Yakub bu teklifi kabul etmemiştir. Hatta Abbasî hanedanlığını yıkmak üzere askerlerini toplamıştır. Askerleri ile Bağdat'a yöneldiği zaman burada hasta olunca bu görevi kardeşi Amr b. Leys'e<sup>139</sup> devretmiştir.<sup>140</sup>

Abbasîlerde ise ilerleyen zamanlarda Bağdat şehri, halife Müstaîn-Billâh, Sâmerâ'dan buraya geldiği süreçte Mu'tezz'e bağlı kuvvetler tarafından M. 865'te kuşatılmıştır. Bütün bu yaşananlar yine Bağdat'ın çıkan olaylar sırasında zarar görmesine neden olmuştur. Ayrıca aynı dönemde Rusâfe kenti ise Sûkusselâsâ'ya kadar genişlemiştir. Halife Müstaîn, Bağdat şehrini kuvvetli bir hale getirmek için doğudaki suru Şemmâsiye Kapısı'ndan Sûkusselâsâ'ya kadar genişletmekte çare bulmuştur. Hatta bununla kalmayan Müstâin, batı mevkiide yer alan Katîatü Ümmü Ca'fer'den Sarât'ın yukarısına kadar genişleterek etrafına Tâhir Hendeğinin kazılması emretmiştir.<sup>141</sup>

Her dönemde elde edilmek istenilen Bağdat'ın, bir kuşatma sırasında doğusundaki surların dışında kalan evleri ve dükkânları zarara uğramıştır. Hatta bu saldırılar sonucunda sadece Bağdat şehrinin tahrip olduğu söylenemez. Çünkü Bağdat dışında Şemmâsiye'nin doğu kesimleri, Rusâfe ve Muharrim de büyük ölçüde zarar görmüştür. Halife Mu'temid ise beklenildiği gibi sonunda M. 892'de Bağdat'a dönebilmiştir. Döndüğü vakit ise Hasan b. Sehl'in kızı Bûrân'dan köşkünü istemiştir. Bûrân da Halife'nin bu isteği karşısında bu köşkü yenileyerek halifeye lâyük şekilde döşetilmesi emrini vermiştir. Yeni döşemeler, süslemeler ve çağının ötesindeki değişiklikler tamamlanınca da köşk Halife'ye teslim edilmiştir. Halife Mu'temid bu gelişmelerle birlikte Bağdat şehrinin sağlıklı havasının bozulmaması için şehrin çevresinde pirinç ve hurma yetiştirilmesinin yasaklanması uygulamasını getirmiştir. Bu

<sup>137</sup> Nizamü'l Mülk, s. 12.

<sup>138</sup> Nizamü'l Mülk, s. 12.

<sup>139</sup> Amr b. Leys; 879-900 yılları arasında İran'da hâkimiyet kuran ilk İslam devletlerinden olan Saffaroğulları Devleti hükümdarıdır. Bkz. Nizamü'l-Mülk, s. 161.

<sup>140</sup> Nizamü'l Mülk, s. 14.

<sup>141</sup> Duri, c. IV, s. 428

uygulama, Mansûr'un yeni şehir arayışındayken ilk olarak Bağdat'ın havasına hayran olduğunu akıllara getirmektedir. Mu'temid zamanında Süreyyâ sarayı H. 469/ M. 1076'da bir sel felaketinde harap olana kadar güzelliğini korumuştur. Fakat bütün bu yaşananlardan sonra M. 893 yılında Halife Mu'tazid sarayı yeniden inşa ederek bu alana yeni binalar eklemeyi uygun görmüştür. Üstelik yeni binalar eklemekle kalmamış her halife gibi korumaya önem vererek bu binaların etrafını bir duvarla da çevirtmiştir. Yapılan bu son değişikliklerden sonra burası artık resmî ikametgâh yani "Dâr'ül-Hilâfe" kabul edilmeye layık görülmüştür.<sup>142</sup>

Dicle nehri kıyısına Tac Kasrı'nı yaptıran Halife Mu'tazid, şehirden çok fazla duman geldiği gerekçesiyle 2 mil kuzeydoğuya yer altı geçidi yaptırmıştır. Bununla birlikte Mu'tazid, Kasrû'l-Hasaniye bağlanan, etrafı bahçeli Mûsâ Kanalı ile su getirilen muhteşem Süreyyâ Sarayı'nı da inşa ettirmiştir. Abbasîler, Mu'tazid'in halife olduğu dönemlerde, Abbasî hâkimiyetini yeniden kurmak için uğraştığı bazı bölgeler olmuştur. Bunlar öncelikle Musul (el-Mevsıl) ve Cezire'dir. Abbasî devri Bağdat ve Sâmerâ halkı bu bölgede yetişen ürünler ile beslenmişlerdir.<sup>143</sup> Abbasîlerin kendi içlerinde yaşadıkları sorunlar, özellikle zenci isyanlarını bastırmak ile meşgul olunması olayı Musul ve Cezire'ye ciddi bir müdahale yapılmasına engel teşkil etmiştir. Bundan dolayı bu bölgeler artık kendi haline bırakılmıştır. Bölgeye hâkim olmak için çeşitli orduları gönderilmişse de bir sonuç alınamamıştır.<sup>144</sup> Uzun yıllar boyunca bir sükûnet yaşanmayan bu bölgede Mu'tazid halife olduğu andan itibaren bölgede yerli güçler ile yeni savaşlar da başlamıştır.<sup>145</sup>

Mu'tazid'in sefere çıkmasından bir hafta sonra Bağdat'a bir mektup gönderilmiştir. Bu mektupta sefer esnasında ilk olarak Kerkicüddan denilen yerde Sâmerâ'yı yağmalamış olan bedevi Araplar ve Kürtler ile savaşıldığı bilgisi geçmektedir.<sup>146</sup> Daha sonra ise, Halife Mu'tazid'in bölge içinde yapmış olduğu Musul seferlerinde galibiyet elde edilmiştir. Ayrıca bu hamle ile daha önce ilgilenilmeyen bölgede iyi bir otorite kurmaya çalışan Kürtler hayal kırıklığına uğratılmıştır.<sup>147</sup>

Bütün bu siyasi hareketliliğin yanın da bir de sel felaketi ile karşı karşıya kalınmıştır. Yaşanılan bu felaketten sonra Bağdat'ın daire şeklinde yapılmış olan

<sup>142</sup> Duri, c. IV, s. 428

<sup>143</sup> Saim Yılmaz, **Mutazid ve Müktefi Döneminde Abbasîler**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2006, s. 144.

<sup>144</sup> Yılmaz, s. 146.

<sup>145</sup> Yılmaz, s. 149.

<sup>146</sup> Yılmaz, s. 162.

<sup>147</sup> Yılmaz, s. 163.

merkezi de yıkılmaya başlamıştır. Bu olay ile birlikte Halife Mu'tazid, şehrin duvarlarının yıkılması emrini vermek zorunda kalmıştır. Fakat Hâşimiler bu duvarların Âbbasiler'in şeref ve azametinin nişanesi olduğunu söyleyerek tepki göstermişlerdir. Bunun üzerine Halife Mu'tazid yıkımı durdursa da halk duvarların yıkılması tehlikesini görmezden gelerek evlerini gittikçe genişletmişlerdir. İşte bu noktada da duvarların yıkılıp, şehrin harap olmasına neden olmuşlardır.<sup>148</sup>

Daha sonra Müktefi-Billah, M. 901-907 yılları arasında halifelik yaptığı sürede Tac Kasrıyla Dicle kenarına rıhtım inşa ettirmiştir. Döneminde yapmış olduğu faaliyetler bununla kalmamış, M. 902'de de saray hapishanelerini yıktırıp bir Cuma Camisi (Câmiu'l-Kasr) inşa ettirmiştir. Halife Muktedir-Billâh, hayvanat bahçesine gereken ilgiyi göstermiştir. Bağdat, yaşadığı sorunların ardından en parlak dönemi olan X. yüzyıl içerisinde doğuda Şemmâsiye'den Dâr'ül-Hilâfe'ye kadar 9240 m. uzunlukta bir sahaya yayılmıştır. Duri'nin belirttiğine göre şehrin alanı, 26.250 cerib (cerib=1,366 km<sup>2</sup>) doğu yakası, 17.500 cerib batı yakası olmak üzere 43.750 cerib olarak hesaplanmıştır. Hatta Bağdat M. 892 yılında 7,250 km. uzunluğunda, 6,5 km. genişliğinde, Halife Muktedir zamanında ise 8,5 km. uzunluğunda 7,250 km. genişliğindedir.<sup>149</sup>

Sahip olduğu bütün özellikler ve güzellikler ile birlikte Bağdat, çağdaşı olan diğer şehirlerden üstün sayılmaktadır. Hatta buna devletin ticarete verdiği önem ve halkın çalışkanlığı da eklenince Bağdat'ın gözde ticaret merkezi olması kaçınılmaz olmuştur. Bağdat, bu nedenlerle artış gösteren nüfus yoğunluğu, şehrin ünlü pazarlarının kurulmasını zorlaştırmıştır. Bu duruma çözüm olarak Bağdat çarşılarını Kerh'e taşınmasına karar verilmiştir. Bahsi geçen çarşılar nakledilmeden önce Mansûr, çarşıların inşası için kâtip İbrahim b. Hubeys el-Kûfi'yi ve azatlı kölesi Herraş b. el-Museyyib el-Yemenî'yi görevlendirmiştir. Kerh ve Rusâfe'de bulunan çarşı ve pazarlar ilerleyen zamanlarda artık günlük hayatın bir parçası olmuştur. Her sanatın ve ürünün satışının yapıldığı bu pazarlar, yün pazarı, meyve pazarı ve pamuk pazarı şeklinde sınıflandırılarak ayrılmıştır. Diğer taraftan buraya 100'den fazla dükkânın olduğu kitap çarşısı, sarraf çarşısı ve Kerh'te attar dükkânları da eklenmiştir. Bahsi geçen bu pazarlar kurulan büyük pazarın sadece bir kısmını oluşturmaktadır. Çünkü Bağdat ve çevre

<sup>148</sup> Duri, c. IV, s. 429.

<sup>149</sup> Duri, c. IV, s. 429.

pazarlara gelen yabancı tüccarlar için de ayrı pazar yerleri kurulmuştur.<sup>150</sup> Bölgenin doğu taraflarında ise çiçek satılan sükutîb, gıda satış pazarı, koyun pazarı ve kuyumcular çarşısı kurulmuştur. Bu çarşılarda Çin malları için de özel ayrı bir yer ayrılmıştır. Halife Mansûr döneminden itibaren Muhtesib<sup>151</sup> tayin edilmiş ve pazarlarda yaşanabilecek hileleri önlemek, tartıyı kontrol etmek, pazarları denetlemek ile görevlendirilmiştir. Bu görevlere ek olarak cami ve hamamlar da teftiş edilmiştir. Hükümet her çarşı ve meslek erbabına reis tayin etmiş ve her meslek grubunda sâni' bir üstat belirlenmiştir.<sup>152</sup>

Bağdat şehrinde elde edilen ürünlerin ihracında pamuklu mamüller, ipekli dokumalar, başörtüsü, örtü, mendil, çıkarılan çeşitli yağlar, cam eşya, macunlar ve ilâçlar ilk sıralarda yer almıştır. Üstelik Bağdat'ta dokuma sanayinin geliştiği de kaynaklarda geçmektedir. Bağdat şehri, Abbasî Halifesi Mânsur tarafından kurulduğu zaman bir dünya başkenti olmuş ve diğer endüstrilerle birlikte dokuma sanayisi konusunda da işlek bir merkez olmuştur.<sup>153</sup> Özellikle Bağdat dokumacılarının ürettiği İtalyanca ismi ile "Baldacco" ipekli kumaşları oldukça değerli olup Avrupa'nın çeşitli ülke ve şehirlerindeki zengin Avrupalılar tarafından beğenilmiştir. Şehirde farklı renklerde gömlekler, meşhur havlular ve ince dokuma türbanların üretimi de yapılmıştır.<sup>154</sup>

Üretim çeşitliliği ile bilinen Kerh, Bâbüttâk bölgesi yapılan mükemmel kılıçları ile bilinmektedir. Tabii ki Bağdat, ipek ve pamuk üretiminde olduğu gibi deri ve kâğıt üretiminde de ün salmıştır. Bölgedeki sarraf ve cehbezlerin<sup>155</sup> faaliyetlerinden anladığımız kadarıyla Bağdat'ta çağının ötesinde gelişmiş bir çeşit bankacılık olduğu da söylenebilir. Bu gelişmeler sonucunda ticaret ve endüstri alanında ilerleme kat edilmiştir. Kerh'te sarraflar kendi dükkânlarını açarak olması gerektiği gibi bir düzen içerisinde halka hizmet etmişlerdir. Fakat cehbezlerin müşterileri sadece hükümet ve

<sup>150</sup> Aydın Çelik-Taner Yıldırım, "Abbasîler Dönemi Bağdat Çarşıları", **FÜSBD**, c. XXIII, S. I, Elazığ, 2013, s. 241-253.

<sup>151</sup> Muhtesib: İslam şehirlerinde çarşı esnafını dini kurallara göre denetleyen memurdur. Bkz. Ziya Kazıcı, **İslam Müesseseleri Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 147-148.

<sup>152</sup> Duri, c. IV, s. 429.

<sup>153</sup> Abdülhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda**, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2005, s. 521.

<sup>154</sup> Bakır, s. 521.

<sup>155</sup> Cehbez: Eskiden piyasada sarraflık, devlet maliyesinde ise başta para ayarı olmak üzere, çeşitli malî işleri yapan kimselere verilen ad. Bkz. Celal Yeniçeri, "Cehbez", **İA, TDV**, c. VII, İstanbul, 1993, s. 222-223.

hükümet memurları olmuştur. Üst tabakaya hitap eden bu sarrafların ürünlerinin ne kadar değerli olduğu müşterilerin düzeyinden anlaşılmaktadır.

Bağdat nüfusu ile ilgili net bir rakama ulaşılamamaktadır. Fakat Harun Reşid dönemi olan M. 786-809 tarihleri arasında Bağdat şehrinin nüfusunun bir milyona ulaştığı bilgisi de kayıtlar arasında yer almaktadır.<sup>156</sup> Bu konuda bilgi sahibi olmak için Bağdat'ın cami ve hamamların sayısı ile ilgili rakamlara bakıldığı anlaşılmaktadır. Fakat bu rakamların fazla mübalağalı olduğu görülmektedir. Örneğin, Halife Mu'temid'in kardeşi Muvaffak döneminde 300.000 cami, 60.000 hamam olduğu kaydedilmiştir. Duri'nin aktardığına göre, Bağdat şehrinin hamamları M. 933 yılında sayılmıştır. Bu sayımın sonucunda ise hamamların 1500 tane olduğu tespit edilmiştir. Geçmiş dönemde kaydedilen rivayetlerde her hamamın yaklaşık 200 eve hizmet ettiği bilgisine ulaşılmaktadır.<sup>157</sup> Bütün bu bilgiler ışığında hanelerde beş kişi olduğu varsayıldığı zaman Bağdat'ın nüfusu için 1,5 milyon diyebiliriz. Şehrin nüfusuna dair aşağı yukarı tahminlerin ardından, Bağdat'ta yaşayan halkın iki katlı evlerden ziyade genel olarak tek katlı evlerde yaşadıkları bilgisine ulaşılmaktadır. Bu evlerde genellikle kabul odaları, hizmetçi odaları ve haremlikten oluşan üç bölüm yer almıştır. Ayrıca zenginlerin bütün bu odaların yanında ek olarak banyoya da sahip oldukları kaydedilmiştir. Bağdat, diğer şehirlerin yaşam standartları ile karşılaştırıldığında halkına varlık içerisinde yaşama ortamı sunmuştur. Nitekim Bağdat'ta yaşanan hayat ile Şam'daki yaşam karşılaştırıldığı zaman Bağdat'ın daha kozmopolit yapıda olduğu söylenmiştir. Çünkü dönemin en medeni insanların farklı kültürler ile Bağdat'ta ahenkle kaynaştığı görülmüştür.<sup>158</sup> Bu düzen içindeki insanların evlerinde genellikle divanlar, perdeler, halılar ve yastıklar başlıca mobilya çeşitleri yer almıştır. Bunların yanında bölgenin iklimine uygun olarak serinleticiler, serin evler ve serdâblar<sup>159</sup> da sıcaklarla mücadele için kullanılmıştır. Bu evlerin girişlerinde çeşitli hayvan, bitki, insan resim ve figürlerine, giriş kapılarında ise bazen yazılara yer verilmiştir. Üstelik evleri için değişik süslemeler ve renklendirmeler yapan Bağdat halkı, evlerine olduğu kadar bahçelerine de özen göstermiştir.<sup>160</sup>

<sup>156</sup> Çelik-Yıldırım, c. XXIII, s. 242.

<sup>157</sup> Duri, c. IV, s. 429.

<sup>158</sup> S. B. Samadi, "Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler", *İstem*, Yıl:6, S. XII, Konya, 2008, s. 241-249.

<sup>159</sup> Serdâb: Bazı Ortadoğu evlerinin altına yapılan serin oda. Bkz. A.Cihat Kürkçüoğlu, "Serdâb", *İA, TDV*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 550-551.

<sup>160</sup> Duri, c. IV, s. 429.

Bağdat her alanda çağının ötesinde olduğu gibi Abbasîler döneminde ilim, kültür ve tercüme konularında tam anlamıyla bir bilim merkezi olmuştur. Hanefî ve Hanbelî mezhepleri burada doğmuş ve tercüme yapılan Beyt'ül-Hikme gibi kurumlar da Bağdat'ta yer almıştır. Üstelik bölge camileri sadece ibadet etmek için kullanılmamıştır. Çünkü şehrin en büyük camisi olan Mansûr Cami büyük bir öğretim merkezi olmuştur. Eğitim ve öğretime halifeler kadar vezirler ve üst düzey hükümet mensupları da gereken önemi vermişlerdir. Özellikle okumaya ve gelişmeye olan ilgileri sonucunda Bağdat'ta halk kütüphaneleri kurulmuştur. Ayrıca Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr'in<sup>161</sup> kurduğu Dâr'ül-İlim, Bağdat'ın en önemli kütüphanelerinden biri olmuştur. Bölgede kurulan medreseler ile ilim yuvasına dönüşen Bağdat, Nizamiye ve Müntasırıyye medreseleri ile ön planda olmayı başarmıştır. Abbasîler döneminde bankacılık sisteminin de dönemin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar ilerlediği bilinmektedir. Bunun açık örnekleri tacirlerin hundileri -sâk da denilir- yani çekleri bozulurken masraf olarak nominal kırma hesabı yapılmış, fakat ilme ve şiire ilgisi olan bankerler, ilim adamları ve şairlerin çeklerini komisyon almadan bozmuşlardır.<sup>162</sup>

Bu kadar önemli ve zengin şehrin belirli dönemlerde doğal felaketslere de maruz kaldığı tarihi verilerde görmekteyiz. Her konuda Bağdat halkı çağdaşlarından ileri olduğu gibi, doğal afetler, hastalık ve kıtlık gibi durumları da yaşamıştır. Çünkü Bağdat periyodik olarak doğal afetlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Şehrin IX. yüzyılın sonunda yaşadığı sel ve yangın felaketleri bölge yaşantısını etkilemiştir. Bağdat dışında, Kerh şehrinde M. 883 yılında yaşanan sel felaketinin sonucunda da 7000 ev yıkılmıştır. Bağdat'ın ciddi ölçüde zarar görmesine neden olan sel felaketi M. 904 ile M. 929 yılları arasında tekrar yaşanmıştır. Daha sonra Emîrû'l-Ümerâların döneminde yani M. 936-945 yılları arasında şehir kanallarının ihmâl edilmesi, sel felaketinin yaşanmasına ve Bâdûrayâ bölgesinin tahrip olmasına neden olmuştur. Sel felaketleri son bulmamış M. 983 yılında Kûfe şehrine kadar ulaşarak şehre girmiştir. Bu ve bunun gibi pekçok olay Bağdat'ın tahrip olmasına neden olmuştur.<sup>163</sup>

### 1.2.2. Büveyhîler Döneminde Bağdat Şehri

Hanedan adını, Sâsânî Hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un soyundan olduğu rivayet edilen Büveyh (Bûye) b. Fennâ (Penâh) Hüsrev'den almaktadır. Deylemliler önceleri

<sup>161</sup> Ahmet Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr", **İA, TDV**, c. XXXV, İstanbul, 2008, s. 362.

<sup>162</sup> Samadi, S. XII, s. 249.

<sup>163</sup> Duri, c. IV, s. 430.

Mecûsî ve putperest bir kavimken X. yüzyılın başında Ali evlâdından Hasan el-Utrûş'un gayretleriyle Müslüman olmuşlar ve şiiiliği benimsemişlerdir. Daha sonra Abbasî Halifeliği dâhil Müslüman devletlerin ordularında büyük ölçüde yer almışlardır. Ayrıca kendi bölgelerinde küçük beylikler kurdukları gibi, güneye doğru inerek İran ve Irak'ta vuku bulan siyasî olaylarda da önemli rol oynamaya başlamışlardır. Büveyh'in Ebü'l-Hasan Ali, Ebû Ali Hasan ve Ahmed adında üç oğlu vardır. Bu üç kardeş önce Gîlânî bir sülâleye mensup Emîr Mâkân b. Kâki'nin emrinde Sâ mânîler'in M.928 yılında hizmetine girmişlerdir. Ancak Mâkân daha sonra Sâ mânîler'e karşı harekete geçtiği zaman karşısına yine Gîlânî olan Merdâvic çıkmıştır. Mâkân'ın mağlûp olup Taberistan'ı terk etmek zorunda kalmasıyla Ali ve kardeşleri Merdâvic'in yanında yer almışlardır. Merdâvic bundan sonra Rey başşehir olmak üzere Taberistan ve Cürçân'da Ziyârîler hanedanını kurmuştur.<sup>164</sup>

Üç kardeşten Ali, Merdâvic tarafından Kerec valiliğine tayin edilmiştir. Bu esnada İran'ın güneyinde bir devlet kurmak isteyen Ali'nin çevresinde çok sayıda Deylemlî toplanmıştır. Üstelik Şîi olmasına rağmen amansız bir düşmanı haline gelen Merdâvic'e karşı Abbasî halifesinin desteğini sağlamaya çalıştı ve güneye inerek İsfahan'ı M. 932'de işgal etmişler. Fakat Merdâvic müttefiklerinin yardımıyla onu bölgeden uzaklaştırmıştır. Ali daha sonra Fars'ı ele geçirip Abbasî Valisi Yakut'u mağlûp ederek M. 934 yılında Şîraz'a girmiştir. Bu arada Merdâvic ile barış yapmak zorunda kalmış ve kardeşi Hasan'ı onun yanına rehine olarak göndermiştir. Ancak Merdâvic'in M. 935'te öldürülmesiyle Ziyârîler zayıflamış, Ali rahat bir nefes alma imkânı bulmuştur. Ayrıca ona bağlı Türk askerlerinin birçoğu Şîraz'da Ali'nin ordusuna katılmışlardır. Ziyârîler'in Hazar denizi kıyılarındaki topraklarının büyük bir bölümü Büveyhî kardeşlerin eline geçmiştir.<sup>165</sup>

Üç kardeşin en küçüğü olan Ahmed, Bağdat şehrinin içinde bulunduğu karışık durumları fırsata çevirmek için Bağdat ile ilgilenmeye başlamıştır. Dönemin Abbasî halifesine mektuplar göndererek itaatini sunup ikta topraklar istemiştir. Ahmed, fırsatları yakalayabilmek için Bağdat'taki komutanlarla iletişimini sürdürmüştür. İletişimlerin sonuç vermesi üzerine komutanlar tarafından Bağdat'a davet edilen Ahmet, H.334/M.945'te Bağdat'a girerek Abbasî halifesi Müstekfi'den sancak ve hilat

<sup>164</sup> K. V., Zettersteen, "Büveyhîler", **İA, MEB**, c. II, Eskişehir, 2001, s. 843-845.

<sup>165</sup> Mehmet Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîi Hanedan: Büveyhîler", **DÜİFD**, c. VII, S. 2, Diyarbakır, 2005, s. 19-32.



almıştır.<sup>166</sup> Bağdat'a giren Ahmet, kendisine Muizzu'd-Devle lakabını veren halife Müstekfi'nin hilafetini elinden alıp gözlerine de mil çektirmiştir. Bu durum yeni Abbasî halifesi Mûti'nin Muizzu'd-Devle'nin emrinde olmasını gerektirmiştir. Üstelik bu gelişmelerin ardından halifeliğin en karanlık dönemini yaşadığını söylemek mümkündür. Abbasî halifelerinin M. 946'dan sonra Büveyhî emirleri tarafından sıkı kontrol altında tutulmuşlardır.<sup>167</sup> Muizzu'd-Devle, şii olmasına rağmen emîrül-ümerâ, yani başkomutan ünvanını alarak büyük çapta mahallî otorite sahibi Abbasî halifelerinin teorik konumunu kabul etmiştir.<sup>168</sup> Büveyhîler'in şii hilafet kurmadan Abbasî hilafetini kabul etme nedeni, ordudaki sünni ve Abbasî hilafetine bağlı olan Türk askeri olmuştur.<sup>169</sup> Bir başka neden ise, Abbasî halifeliğinin devamını kendi hâkimiyet alanlarında ya da bu bölgeler dışında kendi lehlerine kullanmalarıdır.<sup>170</sup> Bu durumu kullanarak Bağdat'taki sünniler ve diğer Müslüman devletlerin itibarını kazanmayı amaçlamışlardır. Siyasi yapının tepe noktasında yer alan karşıt iki rakip olan sünni Abbasî ve şii Büveyhî'nin siyaseten uzlaşması çok sesliliğe en büyük örnek olmuştur.<sup>171</sup> Üstelik ilk Büveyhîler'in kendileriyle aynı milliyeti paylaşan Deylemliler'in sadakatini sağlamak için çok büyük sıkıntılar yaşadıkları da bilinmektedir.<sup>172</sup> Bu nedenle bu uzlaşmanın Büveyhîler için iyi bir adım olduğunu söyleyebiliriz.

Eski ihtişamlı günlerini geride bırakmış olan Bağdat şehri, Büveyhîler zamanında zor bir dönemden geçmiştir. Ancak Muizzu'd-Devle M. 945 yılında Bâdûrayâ'da şehirdeki kanalların bazılarını tamir ettirince hayat şartları yeniden düzene girmiştir. Fakat bu yeniliklerin ardından daha sonra şehrin sorunları ihmal edilince Batı Bağdat'a su sağlayan kanallar tahrip olmuştur.<sup>173</sup> Büveyhoğulları'nın hâkimiyeti altındaki Bağdat'ta ilim ve fen bilimleri kuvvetli bir ilgiyle desteklenmiştir.<sup>174</sup> Bunun yanında Muizzu'd-Devle, Basra körfezi yolunun kapalı olması münasebetiyle fiyatların

<sup>166</sup> Azimli, c. VII, s. 22; Ahmet Ağırakça, "Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları I, Sebüktekin", **TTK Belleten**, c. LII, S. 207-208, Ankara, 1989, s. 607-635.

<sup>167</sup> Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", **SÛTAD**, S. XXIV, Konya, 2008, s. 315-367.

<sup>168</sup> M. G. S. Hodgson, **İslâm'ın Serüveni**, çev. Heyet, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 475.

<sup>169</sup> Ahmet Güner, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/ Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şii Uygulamaları", **Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)**, c. I, Asistan Yayın, Sivas, 2010, s. 325-339.

<sup>170</sup> Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", **İA, TDV**, c. VI, İstanbul, 1992, s. 496-500.

<sup>171</sup> Ahmet Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", **DEÜİFD**, S. XII, İzmir, 1999, s. 44-72.

<sup>172</sup> Ahmet Güner, **Büveyhîlerin Şii-Sünni Siyaseti**, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 1999, s. 35.

<sup>173</sup> Duri, c. IV, s. 430

<sup>174</sup> Bahriye Üçok, **İslam Tarihi, Emevîler-Abbasîler**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 113.

yükseldiğini farketmiştir. Daha sonraki süreçte Bağdat-Basra yolunu kesen Beridîler<sup>175</sup> ile savaşmıştır. Basra'ya M. 947'de sefer düzenleyerek ele geçirip Hindistan'dan gelen malları Bağdat'a ulaştırması sonucunda fiyatlar düşmüştür.<sup>176</sup> Büveyhî hükümdarı Muizzu'd-Devle, M. 961 yılında malî sıkıntılar yaşanmasına rağmen, 1 milyon dinar harcayarak Bağdat'ın Şemmâsiye Kapısı'ndaki Bâbüşşemmâsiye semtinde büyük bir meydan ile güzel bahçeleri olan büyük bir saray yaptırmıştır.<sup>177</sup> Yapılmış olan bu büyük saray ise M. 1027 yılında yıkılmıştır. Ayrıca Büveyhî emiri Muizzu'd-Devle'nin emriyle Bağdat şehrinde M. 963 yılının 10 Muharrem gününde Hz. Hüseyin'in öldürülmesinin yasını tutmak için dükkân ve çarşılar kapatılmıştır.<sup>178</sup> Bağdat'ta Muizzu'd-Devle döneminde Bâbüttâk, Şemmâsiye Kapısı ve Sûkusselâsâ'da üç tane köprü olduğundan bahsedilmektedir. Bunların yanında Muizzu'd-Devle, M. 966 yılında Bağdat'ta Habsülcedîd denilen yerde bir hastane yaptırmaya başlamış, fakat hükümdar vefat edince bu inşaat tamamlanamamıştır.<sup>179</sup> Fakat hastanenin tamamlandığı, Selçuklular Bağdat'a girdikten sonra atıl halde buldukları bu hastaneyi işler hale getirdikleri haber verilir. Bu hastaneyi düzenleyen kişi de Nizamü'l-Mülk'tür.<sup>180</sup>

Bağdat üzerinde hâkimiyet kuran bir diğer Büveyhi de Adudu'd-Devle olmuştur. İzzu'd-Devle'yi tahttan indirerek M. 974'te Türklerle savaşarak Bağdat'ı ele geçirmiş ve İzzu'd-Devle'yi tutuklatmıştır.<sup>181</sup> Adudu'd-Devle emiri dönemi M. 977-982 yılları arasında bahsi geçen kanalları temizleterek köprülerle rıhtımları yeniden inşa ettirmiştir. Bunun yanında iç savaşların etkisiyle yıkılan ve tıkanan Bağdat'ın nehir kanallarını açtırmayı da ihmal etmemiştir.<sup>182</sup> Üstelik Büveyhîlerin yenilenme hareketleri sadece Adudu'd-Devle zamanı ile sınırlı kalmıştır. Çünkü imar faaliyetlerinin bu dönem itibarı ile çok fazla olmadığı görülmektedir.

Adudu'd-Devle döneminde Yukarı Muharrim'de bulunan Muizzu'd-Devle'nin hâcibi olan Sebüktekin'in<sup>183</sup> sarayı yeniden inşa edilerek saraya geniş bahçeler

<sup>175</sup> Beridîler: Abbâsî halifesi Muktedir-Billâh ve halefleri zamanında Irak'taki siyasî olaylarda önemli rol oynayan bir aile. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Beridîler", **İA, TDV**, c. V, İstanbul, 1992, s. 501-502.

<sup>176</sup> Azimli, c. VII, s.23.

<sup>177</sup> Ahmet Güner, "Muizzüddeve", **İA, TDV**, c. XXXI, İstanbul, 2006, s. 99-100; Duri, c. IV, s. 430.

<sup>178</sup> Güner, c. I, s. 329-330.

<sup>179</sup> Güner, c. XXXI, s. 99.

<sup>180</sup> Şadrudin Ebu'l Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali el-Hüseyini, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara, 1999; Ebü Bekir Necmeddin Muhammed, Râvendî, **Râhatü's Sudûr ve Âyetü's Sürur**, I-II, çev. Ahmed Ateş, TTK Yayınları, Ankara, 1957.

<sup>181</sup> Azimli, c. VII, s. 25.

<sup>182</sup> Azimli, c. VII, s. 27.

<sup>183</sup> Sebüktekin; Muizzu'd-Devle'nin ilk hacibi. Bkz. Ahmet Ağırakça, "Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları I, Sebüktekin", **TTK Belleten**, LII, S. 207-208, Ankara, 1989, s. 607-635.

eklenmiştir. Hatta bu dönemde büyük harcamalar sonucunda Nehrühâlis'ten kanallarla bu bölgeye su bile getirilmiştir. Bu kadar yatırımın ardından bu saray, Büveyhîler'in resmi ikametgâhları olan dârülimâre olarak kullanılmıştır.<sup>184</sup> Bağdat'ın bakımsızlığı ve kötü durumunu gören Adudu'd-Devle, camiler açtırarak ırmaklar üzerine barajlar yaptırmıştır. Hz. Ali'nin kabrinin olduğu sanılan yere türbe yaptırarak Hz. Hüseyin'in türbesini de tamir ettirmiştir.<sup>185</sup> Bu yeniliklerine Dicle kenarında bulunan rıhtımları tamir ettirmek, Dicle kenarındaki evler ile harabeye dönüşen bahçelerin düzenlenmesi eklenmiştir. Bağdat'ın daha önce yapılan merkez köprüsünün yeteri kadar geniş olmadığını ve yıkılmaya yüz tuttuğunu düşünen Adudu'd-Devle, köprü'nün genişletilmesi emrini vermiştir. İmar faaliyetlerinin yanısıra M. 982 yılında Bîmâristân-ı Adudî'yi yaptıran Adudu'd-Devle, buraya hekimler, memurlar ve müfettişler tayin etmiştir. Ayrıca çok sayıda ilâç, merhem, eşya ve araç gereç ihtiyaçlarını da karşılamıştır. Ayrıca yapımında yüzbin dinar harcanan Bîmaristân, birçok tıbbî aletle donatılmış ve burada yirmi dört tane doktor görev almıştır.<sup>186</sup> Adudu'd-Devle'nin Bağdat'ta kurduğu bu hastane o dönemin en gelişmiş ve en büyük hastanesi olmuştur.<sup>187</sup> Oluşturduğu yeni kurumlar için de çeşitli vakıfları tahsis etmiştir. Büveyhî hükümdarı Adudu'd-Devle, bilim ve kültüre oldukça kıymet vermiş ve bizzat kendisi de bu alanlarla ilgilenmiştir. Adudu'd-Devle, Bağdat'ta ya da Şirâz'da sarayını her alandan ilim adamlarının ilmî tartışmalarını sürdürmeleri için bir araya geldikleri akademi haline getirmiştir.<sup>188</sup> Adudu'd-Devle'nin ölümü üzerine hükümdarlık kardeş kavgalarının ardından M. 983 yılında Şerefu'd-Devle Büveyhîlerin başına geçmiştir. Uzun dönem hükümdarlık yapamamış olsa da ilmî konularla ilgilenmiştir. Şerefu'd-Devle, astronomi gözlemlerini sürdürmek için Bağdat'taki sarayının bahçesine önemli bir rasathane inşa ettirmiştir.<sup>189</sup> Bu gözlem evi her çeşit aletin tedarik edilmesi ile birlikte ünlü astronom Veycen b. Rüstem el-Kuhî öncülüğünde yapılmıştır.<sup>190</sup> Üç yıl süren iktidarının ardından

<sup>184</sup> Duri, c. IV, s. 430.

<sup>185</sup> Abdülkerim Özaydın, "Adudüdevle", **İA, TDV**, c. I, İstanbul, 1988, s. 392-393.

<sup>186</sup> Azimli, c. VII, s. 27.

<sup>187</sup> Özaydın, c. I, s. 393.

<sup>188</sup> Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", **DEÜİFD**, S. XIII-XIV, İzmir, 2001, s. 35-63.

<sup>189</sup> Merçil, c. VI, s. 499.

<sup>190</sup> Ahmet Güner, "Şîfî Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar" **İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum**, (07-08-09 Kasım 2008-İstanbul) c. I, İstanbul, 2011, s. 151-170.

Şerefu'd-Devle, yirmi sekiz yaşında öldüğü zaman, Bağdat'ta Türk ve Deylemliler askerlerin kavgaları daha da alevlenmiştir.<sup>191</sup>

Bütün bu bilgiler ışığında oldukça ihmal edilmiş ve kurulduğu günden itibaren sorunlara sahne olan Mansûr'un şehri, Büveyhîlerin hâkimiyeti altında gerilemeye yüz tutmuştur. Bağdat'ın batısında yer alan mahallelerin durumu içler acısı bir hal alırken, şehrin dünyaya açılan kapısı olan ticaretin, Büveyhîler tarafından ihmal edilmediği görülmektedir. Bu fikri destekleyen gelişme de tüccarların iş yerlerinin olduğu Kerh'in, batı Bağdat'ın en gelişmiş bölgesi olması olarak gösterilebilir. Elbette Bağdat'ın doğusu batısına kıyasla daha gelişmiş olduğu için halkın ileri gelenleri burada yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca Bağdat'ın doğusundaki Bâbüttâk'ta büyük pazar, Muharrim'de Dârülimâre, şehrin güneyine ise halifenin sarayları yapılmıştır. Burada yer alan Katîa ve Harbiyye camileri ise M. 989 ve 993 yıllarında Cuma Camisi olarak kullanılmaya başlanmıştır.<sup>192</sup>

Bağdat'ta bulunan farklılıklardan biri de çeşitli mezheplerin aynı ortamı paylaşmasıdır. Bu durumun halk arasında eskiden çok sorun olmasa da, Büveyhîler zamanında çatışmaya yol açtığı bilinmektedir. İç karışıklıkları destekleyen Büveyhîler, mezhep ihtilâfları ile ayyâr çapulculuklarını desteklerken şehir oldukça zarar görmüştür. Daha sonra Halife Mu'taz'ın kassâs ve falcıların sokaklar ve camilerde bulunmalarından ötürü halkın bu kişilerle iletişim kurmasını engellemiştir.<sup>193</sup> Açıkçası sünni ve şii değişim Bağdat'ı oldukça etkilemiştir. Bu itibarla Bağdat'ta yaşanan mezhep kavgaları sonucunda çok fazla kişi ölmüş ve Bağdat yıpranarak daha da kötü bir hal almıştır.

Büveyhîlerin ardından bölgede yaşanan sorunlar devam etmiştir. Bağdat'ın yeni sorunu olan Ayyârlar'ın<sup>194</sup> X. yüzyılın sonlarında eylemlerini arttırarak halka eziyet ettiği bilinmektedir. Bölge halkından zorla haraç toplayarak yolcuları soyan ayyârlar, geceleri halkın evlerine kılıç zoruyla girmişlerdir. Halkın maruz kaldığı zulmün yanında bir de sürekli yangın çıkaran ayyârlar, Bağdat'ın tahrip olmasına sebep olmuşlardır. Bâbüttâk, Sûku Yahyâ ve Kerh gibi zenginlere ait mahalle ve pazarları yakarak zarar vermişlerdir. Bu durum ile mücadele etmek için halk, evlerini ve kapılarını kilitlemiş ve tüccarlar da geceleri nöbet tutmuşlardır. Yaşanılan bu yıkım ve karışıklıklar fiyatların eskisine göre daha da yükselmesine yol açmıştır. Bütün bu yaşananların ardından

<sup>191</sup> Azimli, c. VII, s. 28.

<sup>192</sup> Duri, c. IV, s. 430.

<sup>193</sup> Duri, c. IV, s. 430.

<sup>194</sup> Ayyârlar: Ortaçağ İslam dünyasında daha çok kendi çıkarları için toplum düzenini bozan zümreler hakkında kullanılan bir tabir. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Ayyâr", **İA, TDV**, c. IV, İstanbul, 1991, s. 296.

Bağdat, M. 1030-1033 yılları arasında fiilen ayyâr lideri Bürcümî tarafından yönetilmiştir. Ayyârlara karşı âciz kalan hükümet, ayyârların olay çıkarmamaları karşılığında halktan zorla vergi ve haraç toplamalarına izin vermiştir. Bağdat'a hâkim olan bu zorba yönetim, Selçuklu Devleti hükümdarı Tuğrul Bey'in M. 1055 yılında Bağdat'a girmesi ile son bulmuştur.<sup>195</sup>

### 1.2.3. Selçuklular Döneminde Bağdat Şehri

Abbasî halifesi el-Kâim-Biemrillâh, 18 Aralık 1055 tarihinde Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir.<sup>196</sup> O sırada Rey'de bulunan Abbasî halifesi aslında Tuğrul Bey'e elçi göndererek Bağdat'ın içinde bulunduğu halden kurtarmasını talep etmiştir.<sup>197</sup> Halife saygı duyduğu Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştur.<sup>198</sup> Hatta huzuruna gelen Tuğrul Bey, ayrılırken halifenin elini öpmüştür.<sup>199</sup> Bu gelişmeler sırasında Büveyhîlere tâbi olan halk ve Deylemliler Selçuklu askerlerine düşmanca bir tavır almışlardır. Bunun üzerine bu davranıştan Büveyhî hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm Hüsrev Fîrûz'u sorumlu tutan Tuğrul Bey, onu kalede hapsedirmiştir. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey Bağdat'a hâkim olunca Büveyhîler'in şii politikasına son vermiş ve bölgede yaşayan sünnileri desteklemiştir. Bunun sonucunda sünniler yeni gelen yönetim ile rahat bir nefes alabilmişlerdir. Selçukluların Bağdat'a gelmesiyle halife yetkilerini bir anlaşmayla sultana vererek, kendisi sadece İslam toplumunun dinî lideri olmuştur.<sup>200</sup> Hatta bu süreç içerisinde M. 1058'de Fatımîler'in adına Besâsîrî<sup>201</sup> Bağdat'ı işgal etmiştir. Bu esnada diğer tarafta başka isyanları bastırıp Bağdat'a dönen Tuğrul Bey, Besâsîrî üzerine yürüyerek onu maiyeti ile birlikte yakalatmıştır. Bu isyanı da bastıran Tuğrul Bey, Besâsîrî ve maiyetini 18 Ocak 1060 tarihinde öldürmüştür.<sup>202</sup> Bağdat'ın yönetimini devralan Tuğrul Bey, hükümet sarayına yerleşerek devlet işlerine de yeni bir düzen vermiştir. Bağdat'ta yaşanan isyan sonrasında kaçan ya da esir olan şiiilerin

<sup>195</sup> Duri, c. IV, s. 430.

<sup>196</sup> Faruk Sümer, "Selçuklular", **İA, TDV**, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 365-371.

<sup>197</sup> Edip Akyol, "Selçukluların Hilâfet'le İlk Teması ve Büveyhîler'le İlişkileri" **İstem**, S. XIX, Konya, 2012, s. 237-252.

<sup>198</sup> Muhammed Şebankâreî, "Selçuklular", çev. Ahmad Hesamipour, **Tarih Okulu Dergisi**, S. IV, İzmir, 2009, s. 137-161.

<sup>199</sup> Enver Behnan Şapolyo, **Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Güven Matbaası, Ankara, 1972, s. 57.

<sup>200</sup> Akyol, S. XIX, s. 248.

<sup>201</sup> Besâsîrî; Büveyhîlerin son döneminde yaşayan Türk Kumandan. Bkz. İbnü'l-Adîm, **Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)**, çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 1-10; Erdoğan Merçil, "Besâsîrî", **İA, TDV**, c. V, İstanbul, 1992, s. 528-529.

<sup>202</sup> İbnü'l-Adîm, **Buğyat At-Talab Fi Tarih Halab, Selçuklularla İlgili Haltercümeleri**, yay. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 1976, s. 62.

mallarına Selçuklular tarafından el konularak, askerler bu evlere yerleştirilmiştir.<sup>203</sup> Yerleştikten sonra Tuğrul Bey, Bağdat'taki Türk ordusuna kendisinin de Türk olduğunu, bu nedenle Türklerle iyi geçineceğini ve onları himaye edeceğini bildirmiştir.<sup>204</sup> Bağdat'a Ay-tigin'i vali olarak tayin eden Tuğrul Bey, halifeye 50.000 dinar ve 500 kür buğdayı yıllık tahsisat olarak ayırmıştır. Bunun ardından halife de Tuğrul Bey'in kendisi için yaptırdığı sarayına kıymetli taşlarla süslenmiş altın bir taht hediye etmiştir. Bütün bunların yanında Tuğrul Bey, Bağdat'ın doğusunda, Dicle kenarına kendisine bir saltanat şehri inşa ettirmeye başlamıştır.<sup>205</sup> Bağdat'ın eski mahallelerinin yıkılarak, yapımında çok sayıda sanatkâr ve işçinin çalıştığı bu imar faaliyetleri başarıyla sonuçlanmıştır.<sup>206</sup> Yeni Sultan Cami, evler, hamamlar ve çarşılar yapılan bu yeni şehir, Tuğrulbeg şehri (Medîne-i Tuğrul-beg) adını almıştır.<sup>207</sup>

Selçuklular döneminden sonra Bağdat'ın dış görünüşünün fazla bir değişikliğe uğramadığını söyleyebiliriz. Çünkü M. 1056 yılında Tuğrul Bey, şehrin içindeki pek çok evi yıkıp Dârü'l-İmâre'yi genişletecek alan elde etmiştir. Fakat bu yenilik Dârü'l-İmâre'nin M. 1058 yılında yanması ile sekteye uğramıştır. Bahsi geçen Dârü'l-İmâre yeniden inşa edilerek Dârü'l-Memleke adı ile meşhur olmuştur. Bağdat'ta M. 1115 yılında inşa edilen Dârü'l-Memleke M. 1121'de kaza sonucunda yanmış ve yerine yeni bir saray inşa edilmiştir.<sup>208</sup>

Bağdat şehri ile ilgili bu gelişmelerin ardından Sultan Tuğrul Bey'in veliaht göstereceği bir çocuğu olmadığı için vefatının ardından sultan olması için kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliaht göstermiştir.<sup>209</sup> Fakat Alparslan hükümdarlığı kardeşine bırakmak istememiş ve bunun için mücadele ederek 27 Nisan 1064 tarihinde hükümdar olmuştur. Abbasî halifesi Kâim-Biemrillâh, Tuğrul Bey'in yerine Selçuklu sultanı olan Alparslan için Bağdat'ta büyük bir tören düzenleyip sultanlığını onaylamış ve adına hutbe okutmuştur.<sup>210</sup> Sultan'ın, çok yoğun olduğu için, Bağdat şehrine uğrayamadığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır. Hatta Sultan Alparslan'ın yerine Bağdat'ın

<sup>203</sup> Selim Kaya, "Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat", **Akademik Bakış e-Dergisi**, S. XV, Celalabat, Kırgızistan, 2008, s. 1-16.

<sup>204</sup> Akyol, S. XIX, s. 244.

<sup>205</sup> İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 38.

<sup>206</sup> Kafesoğlu, s. 38.

<sup>207</sup> Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ötüken, İstanbul, 2003, s. 133.

<sup>208</sup> Duri, c. IV, s. 430.

<sup>209</sup> Kafesoğlu, s. 42.

<sup>210</sup> Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 49.

asayişinden sorumlu olan idari ve askerî kumandanları Bağdat'ta ikamet etmişlerdir.<sup>211</sup> Ayrıca Tuğrul Bey'in daha önce Nişabur'da inşa ettirdiği medresenin ardından Sultan Alparslan, Ebu Hanife'nin kabrinin yanında Bağdat'ta Hanefiler için bir medrese yaptırmıştır.<sup>212</sup> Üstelik Nizâmülmülk, Hanefi mezhebine bağlı Sultan Alparslan'ın iznini ve desteğini alarak 1064 yılında Bağdat'ta Şafiiler için Nizamiye medresesi inşasına başlamıştır.<sup>213</sup> Selçukluların yaptırdıkları medreseleri dini bir öğretim yeri olarak yorumlamak mümkündür. Çünkü Bağdat, Nişabur ve Tus medreseleri bu yapı şeklinin ilk örnekleri olmuştur.<sup>214</sup>

Sultan Alparslan'ın vefatından sonra vasiyet gereği devletin ileri gelenleri toplanıp cülûs töreni yaparak 25 Kasım 1072 tarihinde Melikşah'ı sultan ilan etmişlerdir.<sup>215</sup> Daha sonra Sultan Melikşah döneminde Bağdat ve çevresi önem kazanmıştır. Sultan Melikşah, Bağdat'a geldiği zaman kendi adına bir Sultan cami ve Tuğrul Bey Çarşısı'nın yapılması emrini vermiştir. Bu davranış Nizâmülmülk, Tâcümülk ve başka üst düzey beylerin Bağdat'a geldikleri zaman kalmaları için konaklar yaptırmalarını sağlamıştır.<sup>216</sup>

Abbasîlerin son dönemlerinde olduğu gibi halk yine hilafet sarayları etrafında Doğu Bağdat'ta yaşamlarını sürdürmüştür. Daha sonraları M. 1074-1094 yılları arası Muktedî-Biemrillah, imar faaliyetleri için emir verince Aceme, Katfa, Halebe ile Besâliye gibi saray etrafındaki yerleşim yerleri gelişmiştir. Abbasî halifesi Muktedî ayrıca eski Tac Sarayı yakınlarına Dârü'ş-Şâtiyye'yi yaptırmış, M. 1129'da da Tac Sarayı'nın yeniden yapılması emrini vermiştir.<sup>217</sup> Selçuklu sultanlarının hâkimiyetinde olan Irak tayin edilen şahne ve amidlerle yönetilmiştir. Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü ile tahta çıkan yeğeni Mahmud b. Muhammed Tapar M. 1118'de Irak Selçuklu sultanı olmuştur. Evvela Selçuklu şehzadeleri arasında yaşanan iktidar mücadelelerinden faydalanmaya çalışan Hille şehri emirliğini yürüten Dübeys b. Sadaka da Irak'ı elde etmeye çalışmıştır. Bu amaç uğruna Abbasî halifesi Müsterşid-Billah ile girmiş olduğu mücadeleden eli boş dönmüştür. Büyük Selçuklu sultanı Sencer'e karşı

<sup>211</sup> Kaya, S. XV, s. 7.

<sup>212</sup> Ahmet Ocak, "Selçuklular- Dinî, İlmî ve Tasavvufî Hayat", **İA, TDV**, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 375-377.

<sup>213</sup> Ahmet Ocak, **Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)**, Tatav Yayınları, İstanbul, 2002, s. 66.

<sup>214</sup> Sevim-Merçil, s. 522.

<sup>215</sup> İbrahim Kafesoğlu, **Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s. 9.

<sup>216</sup> Kaya, S. XV, s. 8.

<sup>217</sup> Duri, c. IV, s. 431.

M. 1131'de vefat eden Sultan Mahmud'tan sonra yerine kardeşleri Melik Mesud ve Selçuk Şah, halife ile Bağdat'ta bir ittifak kurmuştur. Bu ittifakın başarılı olması durumunda Mesud sultan, Selçuk Şah da veliaht olacaktı. Fakat bu ittifakı bozan Sultan Sencer, Mesud'u çağırıp Gence merkezli Arrân'ı vererek, Mesud'un kardeşi Tuğrul'u da Irak Selçuklu tahtına geçirmiştir.<sup>218</sup>

Selçuklular döneminde Bağdat şehri üzerinde yaşanan siyasi çatışmalar uzun süre devam etmiştir. Bağdat'ta yaşanan imar faaliyetlerine de bu süreçte ara verilmiştir. Duri'nin aktardığına göre, Yâkut (ö.623/1226) batı Bağdat'ın birbirinden duvarlarla ayrılmış harabeler yığını mahalleler olduğunu ifade etmiştir. Bu mahallelerin, kuzeyde Harbiyye, Harîmü't-Tâhirî, güneybatıda Attâbiyyîn ve Dârülkaz, batıya doğru Muhavvel, doğuya doğru Kasr-ı İsa, güneyde Kerh ve Kureyye mahalleleri olduğunu da nakletmektedir. Bu dönemde Batı Bağdat'ta Cuma camilerinin sayısında bir artış yaşanmıştır. Bununla birlikte Duri, İbnü'l-Cevzî'nin M. 1135-1176 yılları arasında Mansûr Camisi ile birlikte altı cami olduğundan bahsettiğini aktarmıştır. Ayrıca o, Abbasî hilafetinin son yüzyılında halife ve halife yakınları tarafından yaptırılan ribatla tasavvufa ne kadar önem verildiğini İbnü'l-Cevzî'den nakletmiştir.<sup>219</sup> Zaten Selçuklu şehirlerinin üç kısımdan oluştuğu bilinmektedir. Bunlar, iç kale (kûhandiz), esas şehrin olduğu kısım (şehristan) ve dış mahalleler (rabaz) şeklinde planlanmıştır.<sup>220</sup>

Bağdat şehrinde ilim ve kültüre verilen değer her daim sürmüştür. Selçuklular zamanında eğitim faaliyetleri hızla yayılmış olan medreseler ile desteklenmiştir. Bağdat, Merv, Rey, Nişabur, İsfahan gibi şehirlere çok sayıda büyük kütüphane ve medrese inşa edilmiştir.<sup>221</sup> Bu medreseler, M. 1066 yılında Nizâmiye, yine aynı yıl Külliyyetü's-şerîa olarak kullanılan Ebû Hanife, M. 1233'te kurulup XVII. yüzyıla kadar ayakta kalan Müstansırıyye medreseleridir. Üstelik bu medreseler dört fıkıh mezhebinden biri üzerinde gelişme katetmiştir. Fakat Müstansırıyye ve M. 1255 yılında açılan Beşîriyye medreselerinde dört mezhep için öğretim hizmeti söz konusu olmuştur. Ayrıca Hanbeli-Şafî ve şii-sünni mezhepleri arasında meydana gelen olaylar, Bağdat'ta hem tahribata hem de kan dökülmesine neden olmaya devam etmiştir. Eski dönemlerinde Bağdat'ın refahı için mücadele eden ve huzur ortamını koruyan halifelerin yokluğu bir kez daha

<sup>218</sup> Faruk Sümer, "Selçuklular, Irak Selçuklukları", **İA, TDV**, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 387.

<sup>219</sup> Duri, c. IV, s. 431.

<sup>220</sup> Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklular-Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", **İA, TDV**, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 371-377.

<sup>221</sup> Özgüdenli, c. XXXVI, s. 374.



anlaşılmıştır. Otorite eksikliği ile eski değeri kalmayan Bağdat; çatışmalar, yağmalamalar, doğal afetler ve zorbalıklarla anılan bir şehir olmaya başlamıştır.<sup>222</sup>

Bağdat'ın yangın, sel ve karışıklıklar ile imtihanının bu süreçte de devam ettiği görülmektedir. Bu durum Dicle ve Fırat nehirleri arasında kurulmuş olan Bağdat'ın kaderi olmuştur. Yaşanan taşkınların Bağdat'ın tarihinde her zaman yerini aldığını söylemek mümkündür. Yangın felaketi ise Kerh'de M. 1057 yılında Bâbülmuhavvel mahalleleri ile Kerh çarşısında büyük bir alanda vuku bulmuştur. Kerh ve Eski Bağdat'ın büyük bir kısmını kaplayan yangın ise M. 1059 yılında yaşanmıştır. Yaşanılan bütün bu olaylar sonunda hükümet olaylar karşısında aciz kalıp yapması gerekenleri yerine getirmediği için temizlenmeyen kanallar sel baskınlarına neden olmuştur. Hükümetin sorumsuz davranışları sonucunda da seller ve baskınlar M. 1243'te Nizamiye medresesi ve civar mahalleleri tahrip etmiştir. Bağdat'ın doğusuna M. 1248'de ulaşan sel duvarların bir bölümünü yıkıp Harîm'e ulaşarak Rusâfe'de birçok evin yıkılmasına da yol açmıştır. Batı Bağdat'ın sele teslim olmasının yanında bir de Bâbülbassa, Kerh bölgesi dışındaki evlerin çoğu yıkılmış ve ekinler de zarar görmüştür. Bağdat'taki en büyük sel felaketinin M. 1256 yılında yaşandığı ve bu felakette Nizamiye çarşıları ile Batı Bağdat'ta bulunan Dârü'l-Hilâfe'nin sular altında kaldığı aktarılmaktadır.<sup>223</sup>

Abbasî halifeleri, Irak Selçuklu sultanlarının yaşadığı iktidar mücadelesi doğrultusundaki kardeş kavgalarını gözlemleyerek, bazen kardeşler arasında taraf olarak anlaşmazlıkların büyümesine sebep olmuşlardır. Bu doğrultuda Halife Müsterşid-Billah, Irak-ı Arab'ı Abbasî halifeliğine geri kazandırmak adına I. Tuğrul'a karşı Sultan Mesud'un hâkimiyet alanındaki isyanlarla mücadele etmesini fırsat bilmiştir. Bu durum Müsterşid-Billah'ın Musul'u ele geçirmeye çalışırken Sultan tarafından Bağdat'ı terkettirmesini beraberinde getirmiştir. Öte yandan savaşta esir alınan Müsterşid-Billah aynı yıl içerisinde Batınîler tarafından öldürülmüştür. İlerleyen zamanlarda Nasırlidinillah, bu kez II. Tuğrul ile Kızıl Arslan arasında taraf olarak olayları kızıştırıp Bağdat'ta bulunan sultanlık sarayını yıkmıştır. Bunun üzerine Harizmşah Alaeddin Tekiş, II. Tuğrul'u mağlup ederek Irak Selçuklu devletine son vermiştir. Tekiş, Irak-ı Acem ile İran topraklarını M. 1194 yılında ele geçirerek bir kısım toprakları kendi idaresinde toplamak için II. Tuğrul ile mücadele etmiştir. Bu amaç uğruna verdiği

<sup>222</sup> Duri, c. IV, s. 431.

<sup>223</sup> Duri, c. IV, s. 431.

mücadelesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu mücadelede II. Tuğrul bozguna uğrayıp öldürülünce yeni devletler Selçukluların toprak bütünlüğünü ele geçirmişlerdir.<sup>224</sup> Yaşanan olayların ardından Irak, ilk olarak Bağdat, Moğolların şiddetli saldırılarına maruz kalmıştır. Doğudan batıya doğru ilerleyen Moğollar, geçiş yollarında bulunan Bağdat'ı ele geçirip bölgedeki her şeyi tahrip etmişlerdir.<sup>225</sup>

Haçlı saldırıları ile yeterince sarsılan İslam dünyasına yeni sarsıntılar yaşatacak olan bir diğer unsur da Moğollardır. Müslümanların Ortadoğu'da hâkimiyeti yeniden ele almaya başladıkları süreçte ortaya çıkan bu istila ile İslam coğrafyası büyük bir yıkıma uğramıştır. Hülagu, Bağdat halifesi Mustasım Billah'a bir mektup göndererek müzakere talebinde bulunmuş, fakat halife çevresindeki düşmanlarının etkisi ile sert bir cevap yollamıştır. Bunun üzerine Bağdat'a yürüyen Hülagu, 10 Şubat 1258'de Bağdat'ı ele geçirerek halifeyi ve şehirdeki âlimleri idam ettirmiştir.<sup>226</sup>

Moğol saldırıları öncesinde Bağdat'a gelen köylüler de Moğolların saldırısına maruz kalmışlardır. Öldürülenlerin sayısı hakkında kaynaklarda net bir bilgi olmasa da ölenlerin 800.000 ile 2 milyon gibi rakamlar arasında değiştiği ileri sürülmektedir. Çinli seyyah Cha'ng Te, M. 1259 yılı için on binlerce kişinin öldürüldüğünü söylemektedir. Fakat seyyahın verdiği rakamlara bakıldığında bu bilgilerin Moğol kaynaklarına dayandığı şeklinde bir yorum yapılmaktadır. Moğollardan sonra Bağdat şehrindeki ölümlerin sayısı hakkında net bir rakam vermek oldukça güçtür. Ne var ki bu sayının 100.000'i aştığı aşikârdır. Çünkü kaynaklarda Hülâgû'nun şehrin etrafında gömülmemiş cesetlerin kokularından rahatsız olup birkaç gün şehri terkettiği kaydedilmiştir. Moğol saldırılarında şehir yağmalanmış, camiler ahır haline getirilmiş, kütüphaneler tahrip edilmiş, kitapların bir kısmı yakılmış bir kısmı da Dicle nehrine atılmış ve nehir günlerce mürekkep renginde akmıştır.<sup>227</sup>

Bağdat'a yaşatılan bu işkenceler ve tahribat ile birlikte İslam medeniyetinin de büyük bir darbe aldığı görülmektedir. İnsanlara ve kitaplara yapılanlar İslam medeniyetinin duraklamasına ve şehrin yakılıp yıkılması, Bağdat'ın eyalete dönüşmesine neden olmuştur. Yaşatılan bu zulüm sadece Bağdat için değil, tüm İslam dünyası için büyük bir yıkım olmuştur. Saldırıları sırasında verilen canlar, yok olup

<sup>224</sup> Turan, s. 253.

<sup>225</sup> İmadüddin Halil et-Talib, c. XIX, s. 90.

<sup>226</sup> Özgür Türker- S. Serkan Ükten, "Haçlılar, Moğollar ve Ortadoğu'da Haçlı-Moğol Münasebetleri", **AÜDTCFD**, S. 54, 1, Ankara, 2014, s. 319-344.

<sup>227</sup> Fatih Yahya Ayaz, "Erken Dönem Memlük Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve Yorumları" **İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's- Selam), Uluslararası Sempozyum**, (07-08-09 Kasım 2008-İstanbul) c. I, İstanbul, 2011, s. 260-282.

giden sonsuz kıymetteki kaynaklar ve daha niceleri. Bağdat'ın mescidleri ahıra dönüştürülürken, mushaf sayfaları hayvanların ayakları altında kalmış ve İslam kültür mirası olan kıymetli eserler yakılarak nehirlere atılmıştır. Şehre yapılan bütün vahşete rağmen Bağdat tamamen yıkılmamış ve şehrin kültürel zenginlikleri çok zarar görse de tamamen yok edilmemiştir. Bununla birlikte Hülâgû Bağdat'tan ayrılırken, bazı binaların onarılması emrini vermiştir. Bu emir üzerine Moğolların vakıf müfettişi Câmîü'l-Hulefâ'yı yeniden inşa ederek, medrese ile ribatların tekrar açılmasını sağlamıştır. Tarihçilerin kanaati üzerine, İslam tarihinde Moğol istilası ile karşılaşılabilecek başka bir felaket görülmemiştir.<sup>228</sup>

Moğollar, Bağdat'ın nüfusunu onar, yüzer ve biner kişilik gruplar olarak kaydederek, yaşlı ve çocuklar dışında herkesten iki yıl boyunca vergi toplamışlardır. Bağdat'ın yönetimi İranlılar'a emanet edildiği süreçte M. 1258-1282 yılları arasında Bağdat'a vali olan Atâ Melik Cüveynî<sup>229</sup> sayesinde eski önemini kazanmaya başlamıştır. Vali idaresinde Câmîü'l-Hulefâ'nın minaresi, Nizamiye çarşısı yeniden yapılmıştır. Hatta Atâ Melik Cüveynî, Müstansiriyye medresesini tamir ettirerek, yeni bir sulama sistemi yaptırmıştır. Bölgede bulunan Kameriyye ve Şeyh Ma'ruf camileri de yeniden inşa edilmiştir. Eski okullar Nizâmiye, Müstansiriyye, Beşîriyye, Medresetü'l-Ashâb ve Teteşîyye'nin yeniden öğretim vermeye başlaması için gerekli olan tüm çalışmalar tamamlanmıştır. Bunlara ek olarak Cüveynî'nin eşi dört mezhebin esaslarının öğretildiği İsmetîyye Medresesi ile yanında bir ribat yaptırmıştır. Ayrıca Moğol saldırılarından sonra bölge içinde çeşitli siyasi oluşumların yaşandığı da bilinmektedir. Özellikle bu dönemde siyasi gücü elde etme adına iktidar mücadeleleri yaşanmaya başlamıştır. İlhanlılar, Moğol İmparatorluğunun batı kolu olarak, Büyük Moğol Hanı Mengü'nün M. 1253 yılında toplanan kurultay kararı ile Hülâgû tarafından kurulmuştur.<sup>230</sup> İlhanlılar zamanında M. 1295'te Gâzân Han'ın<sup>231</sup> tahta çıkarak, sünnilîği benimsemesi bölgeyi canlandırır gibi görünse de onun yerine geçen Olcaytu'nun<sup>232</sup> şiiîliği kabul etmesi kanlı çatışmaları da beraberinde getirmiştir.<sup>233</sup>

<sup>228</sup> Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", **İA, TDV**, c. XXX, İstanbul, 2005, s. 225-229.

<sup>229</sup> Atâ Melik Cüveynî; İlhanlılar döneminde yetişen devlet adamı ve tarihçi. Bkz. Orhan Bilgin, "Cüveynî, Atâ Melik", **İA, TDV**, c. VIII, İstanbul, 1993, s. 140-141.

<sup>230</sup> Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlılar", **İA, TDV**, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 102-105.

<sup>231</sup> Gâzân Han; İslamiyet'in İlhanlılar'ın resmi dini olmasını sağlayan, 1295-1304 yılları arasında yönetimde bulunan İlhanlı hükümdarı. Bkz. Abdulkadir Yuvalı, "Gâzân Han", **İA, TDV**, c. XIII, İstanbul, 1996, s. 429-431.

<sup>232</sup> Olcaytu; İlhanlıların 1304-1316 yılları arasındaki hükümdarı. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", **İA, TDV**, c. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 345-347.

<sup>233</sup> İmadüddin Halil et-Talib, c. XIX, s. 90.

İlhanlılar, Bağdat'ın yenilenmesi için gereken özeni gösterirken, bir taraftan da halkın dinî ve kültürel farklılıklarına karşı saygılı olmuşlardır. İlhanlı Hükümdarı Ahmed Teküder<sup>234</sup> M. 1282'de dinî bir duyguyla okullara ve camilere bağış yapılması için emir yollamıştır. Diğer taraftan Müslüman olmayanlara karşı isyan çıkmaması için Hristiyanları koruyarak cizyeyi kaldırmış ve kiliseleri yeniden inşa ederek okullarını öğrenime açmışlardır.

Bir diğer İlhanlı hükümdarı Argun ise M. 1284-1291 yılları arasında hüküm sürmüştür. Argun'un hâkimiyeti sürecinde Yahudi malîye nazırı Sa'düddeve'nin kardeşi Bağdat'a vali olunca bölgede Yahudilerin itibarı artmıştır. Ancak daha önce yani Gâzân Han'ın hükümdarlığı esnasında Bağdat'ta yaşayan gayri müslimler mensubu oldukları dinden dolayı sıkıntı yaşayınca bir kısmı Müslüman olmuştur. İlhanlılar döneminde Bağdat'ta kâğıt para olan Çav (Çao)<sup>235</sup> kabul ettirilmeye çalışılmıştır. Vezir Sadreddin Ahmed el-Hâlidî, Çin'deki para uygulamalarını örnek almış ve madeni para kullanımına yasak getirerek insanları kâğıt para uygulamasına teşvik etmeye çalışmıştır. Lakin bu hareketleri başarısızlıkla sonuçlanınca M. 1257 yılında Gâzân Han tarafından bu uygulamaya son verilmiştir.<sup>236</sup> Her yönüyle eyalet merkezine dönüşen Bağdat, M. 1339-1340 yılına kadar bir vali, bir şahne ve bir askeri garnizon tarafından idare edildiği İlhanlılar'ın hâkimiyeti altında kalmıştır.<sup>237</sup>

Duri'nin naklettiğine göre Bağdat'ın XIII. ve XIV. yüzyıldaki durumu hakkında bilgi veren İbn Abdülhak (ö. 1300 dolayları), Merâsid adlı eserinde, Bağdat'ın batı kısmının en kalabalık bölgesinin Kerh olduğunu söylemiştir. Fakat bu bölgede terkedilmiş mahalleler dışında hiçbir şeyin kalmadığını belirtmiştir. Hatta Kureyye ve Remliyye mahalleleriyle Dârürakık çarşısından da söz etmiştir. Özellikle kâğıt üretimiyle meşhur olan Dârülkaz ve terkedilmiş bir köy gibi duran Bâbülmuhavvel'e de değinmiştir.<sup>238</sup>

<sup>234</sup> Ahmed Teküder; İlhanlıların 1282-1284 yılları arasında yönetimde bulunan ilk Müslüman hükümdarı. Bkz. Hamid Algar, "Ahmed Teküder", **İA, TDV**, c. II, İstanbul, 1989, s. 139.

<sup>235</sup> Cav (Çao), Çinlilerden örnek alınarak yapılmıştır. Çünkü Çin'de cinsi en iyi olan ipekler para olarak basılmış ve kirlendikçe toplatılıp yıkanarak daha sonra tekrar piyasaya sürülmüştür. Bkz. Abdulkadir Yuvalı, <http://www.darsane.com/showthread.php?252795-%C4%B0lhanl%C4%B1lar>.(16.06.2017); Abdulkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi I, Kuruluş Devri**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1994.

<sup>236</sup> Yuvalı, c. XXII, s. 103.

<sup>237</sup> Özgüdenli, c. XXX, s. 228.

<sup>238</sup> Duri, c. IV, s. 432.

Annesi Argun Han'ın kızı olan Celâyirîliler'in<sup>239</sup> kurucusu Hasan-ı Büzürg, M. 1339 yılında Bağdat'a yerleşerek M. 1410'a kadar süren Celâyirîliler soyuna ait hâkimiyeti bu topraklar üzerinde gerçekleştirmiştir. Üstelik Bağdat'taki Mercan Cami de bu dönemde inşa edilmiştir. Kitâbesinden anlaşıldığına göre Üveys'in kumandanı olan Mercan Cami ile birlikte medreseyi Hasan-ı Büzürg'ün zamanında yapmaya başlayarak M. 1357 yılında Üveys'in döneminde bitirmiştir. Daha sonra Bağdat'ın Timur<sup>240</sup> tarafından ilk önce M. 1392-93 ve daha sonra M. 1401 olmak üzere iki defa işgal edildiği bilgisi kaynaklar arasında yerini almıştır. Bahsi geçen bu işgallerin ilkinde şehir fazla zarar görmemiş olsa da ikinci işgalde suçsuz olan insanların öldürüldüğü kaydedilmiştir. Şemsettin Sami, Cengizhan kurtulmuş olan Bağdatlıların Timurlenk'in iki hücumunda imha olduğunu ve Timur'un Bağdat ahalsinin geri kalan kısmını katl ve firara mecbur ederek şehri büsbütün harabe hale çevirdiğini anlatmıştır.<sup>241</sup> Ayrıca Timur'un Abbasîler'e ait mahalle ve binaları yakıp yıkması, Bağdat'ın kültür hayatına ikinci ağır darbe olmuştur. Saldırı ve işgallerin merkezi olan Bağdat şehri, Moğolların ilk işgallerinde çok sayıda darbe almasına rağmen ayakta kalmayı başarabilmiştir. Bağdat'a M. 1405 yılında dönen Ahmed Celâyir Timur'un yıktığı duvarlarla, bazı binaları ve çarşıları tamir ettirmeye çalışmış, ancak onun da zamanı çok kısa sürmüştür.<sup>242</sup>

Bağdat şehri her dönemde elde edilmeye çalışıldığı için, M. 1410-1467 yılları arasında ise Karakoyunlu Türkmenleri'nin hâkimiyetinde kalmış ve daha sonra ise Akkoyunlular'ın eline geçmiştir. Bağdat bu Türkmen hânedanlarının kötü yönetimleri sonucunda ciddi zarar görmüş ve daha da geriye gitmiştir. Bunun yansıması olarak halk çoğunlukla şehri terk etmiş, bir de sulama sistemi zarar görmüş olduğu için yine seller bölgeyi etkileyip hasara yol açmıştır. Türkmen hânedanların ardından bu kez Safevî Hükümdarı Şah İsmâil<sup>243</sup> M. 1508 yılında Bağdat'ı yönetimi altına aldıktan sonra buraya sahip olmak isteyen Osmanlılar'la İranlılar arasında bir mücadele başlamıştır. Şah İsmâil'in emriyle, başta Ebû Hanîfe ve Abdülkadir-i Geylânî türbeleri olmak üzere sünnilerin değer verdiği şahsiyetlere ait pek çok türbe tahrip edilmiştir. Bununla

<sup>239</sup> Celâyirîliler; İran'ın batısı ile Kuzey Irak bölgesinde, 1340-1431 yılları arasında hüküm sürmüş olan Moğol hanedanı. Bkz. Muzaffer Ürekli, "Celâyirîliler", **İA, TDV**, c. VII, İstanbul, 1993, s. 264-265.

<sup>240</sup> Timur; Timurlu hanedanının kurucusu ve 1370-1405 yılları arasında hüküm süren ilk hükümdarı. Bkz. İsmail Aka, "Timur", **İA, TDV**, c. XXXXI, İstanbul, 2012, s. 173-177.

<sup>241</sup> Şemsettin Sami, s. 1326.

<sup>242</sup> Duri, c. IV, s. 432.

<sup>243</sup> Şah İsmâil; Safevi Devleti'nin kurucusu ve 1501-1524 yılları arasında hüküm süren ilk şahı. Bkz. Tufan Gündüz, "Şah İsmâil", **İA, TDV**, c. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 253-255.

yetinmeyen Şah İsmail pek çok sünni liderin öldürülmesi emrini de vermiştir. Ayrıca Mûsâ el-Kâzım için bir türbe yaptıran Şah İsmâil, Bağdat'a halîfetü'l-hulefâ unvanıyla bir vali tayin etmiştir. Yavaş yavaş bölgeye yerleşmeye çalışan Safeviler bu doğrultuda hareket etmeye başlamışlardır. Önem verdikleri Bağdat şehrine gelen İranlı tüccarlar sayesinde ticarî faaliyetler artmaya başlamıştır. Yaşananların ardından yenilenip toparlanmaya başlayan Bağdat, kısa süre sonra tekrar işgallerin ana merkezi olmaya başlamıştır.<sup>244</sup>

Kürt lideri Zülfikar'ın Bağdat'ı zaptederek Kanûnî Sultan Süleyman'a tâbi olduğunu ilân etmesinden kısa bir süre sonra M. 1530 yılında Şah Tahmasb ikinci defa Bağdat'ı ele geçirmiştir. Buna karşılık olarak da M. 1534 yılında Kanûnî Sultan Süleyman Bağdat'a girmiştir. Bu durumun neticesinde Safeviler ile Osmanlı Devleti arasında uzun mücadeleler vuku bulmuştur. Irak bölgesinin siyasi, dini ve iktisadi alanda Osmanlıların hâkimiyetine girmesi için çabaları, bölgede eski hâkim güç Safeviler'in bulunmasından ötürü Osmanlılar'ın çözmesi gereken bir sorun olmuştur.<sup>245</sup> Suriye limanı kontrolünü sağlayan Osmanlılar için bütün bu başlıkların problem teşkil etmesi mücadeleyi de beraberinde getirmiştir. Bağdat-Basra hattının da o dönem içinde Basra'dan başlayarak, Suriye ve Anadolu'ya kadar varan bir güzergâha sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu durum, Osmanlılar'ın Bağdat'ı ve böylelikle ticaret yollarını hâkimiyet altına alma isteğini uyandırmıştır.<sup>246</sup>

#### **1.2.4. Osmanlı Devleti Döneminde Bağdat Şehri**

Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı Devleti, Anadolu ve Karadeniz ticaret yollarına sahip olduğu için Avrupa'yı ekonomik olarak baskı altına almak istemiştir. Bundan dolayı Basra'dan Bağdat'a ve Suriye'ye uzanan hattı elde etme amacı, onları bu bölgeye çekmiştir. Şah İsmâil'den hâkimiyet I. Tahmasb'a geçtikten sonra Bağdat, Musul kabilesinden Zülfikar Han'ın hâkimiyeti altına girmiştir. Bu gelişmenin ardından Zülfikar Han, Sultan Süleyman adına hutbe okutup para bastırarak ona bağlılığını bildirmek için elçiler göndermiştir. Yaşanan bu olayın üzerine 1529'da I. Tahmasb ordusu ile şehir civarına gelerek Zülfikar Han'ı cezalandırmayı planlamıştır. Zülfikar Han mücadelede oldukça başarılı iken Tahmasb tarafından ele geçirilen

<sup>244</sup> Duri, c. IV, s. 433.

<sup>245</sup> Remzi Kılıç, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)", EÜSBE, Yeniçağ Tarihi, (Doktora Tezi), Kayseri, 1994.

<sup>246</sup> Robert Mantran, "Osmanlı Dönemi-İrak", İA, TDV, c. XIX, İstanbul, 1988, s. 91-93.

kardeşleri Zülfikar Han'a ihanet edince yakalanıp idam edilmiştir. Zülfikar Han'ın öldürülmesi ile Bağdat tekrar Safevîler'in eline geçmiş ve Bağdat valiliğine Şerefeddin oğlu Tekeli Mehmed Han tayin edilmiştir. Bunun üzerine Kanûnî Sultan Süleyman, İrakeyn Seferi sonrasında Tebriz'i fethederek Irak'a yürümüştür. İran Şahı tarafından Bağdad muhafızı olarak atanan Tekeli Mehmet Han, kendisini destekleyen kimse olmayınca Bağdat'ı terketmiştir.<sup>247</sup> Mehmed Han Bağdat'tan ayrılınca halk şehrin anahtarlarını Vezir-i âzam İbrâhim Paşa'ya teslim etmiştir.<sup>248</sup>

Osmanlı Devleti tebaasındaki Irak, daha önceleri Yavuz Sultan Selim tarafından farkedilmiş bir alan olmuştur. Dile getirilmelidir ki Irak seferinin çeşitli anlatımları mevcuttur. Fethedilen Suriye ve Mısır ile başlayan ve Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk İran seferini yansıttığı minyatürü *Mecmu'ı Menazil*, Matrakçı Nasuh tarafından kaleme alınmıştır. Bu eser ile birlikte İran seferine gidilirken geçilen tüm menziller isim ve resimleriyle birlikte Kanuni'ye aktarılmıştır. Ayrıca bu detayları beğenen Kanuni, Nasuh'tan İstanbul-Tebriz güzergâhı ile Bağdat'ın gidiş dönüş yolunu da çizmesini istemiştir. Bunun sonucunda 90 sayfa metin, 107 minyatür ve 25 resimden oluşan eseri meydana gelmiştir.<sup>249</sup> Matrakçı Nasuh'un eserine yeni isimlendirme ile "*Beyan-Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han*" denilmiş ve İrakeyn'den kasıt da Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab'tır. Bu eseri ünlü sanat tarihçisi Prof. Albert Gabriel araştırıp Kanuni'nin ilk İran seferinde Osmanlı ordusunun Anadolu, İran ve Irak'ta geçilen menzilleri bu eserden öğrenmiştir. Matrakçı Nasuh'un bu eseri XVI. yüzyılın Anadolu, Batı İran ve Irak şehirlerini ve yollarını gösteren çok kıymetli bir kara atlası olarak ifade edilmektedir.<sup>250</sup>

Nasuh'un anlattıklarına göre, İbrahim Paşa Bağdat üzerine hareket etmek üzere yola çıkmıştır. Fakat tam bu esnada Ulama Han'ın gönderdiği mektup ile Şah Tahmasb'ın Horasan'da olmasından faydalanıp Tebriz'e yönelmiştir. Padişah, 14 Haziran 1534 tarihinde İstanbul'dan hareket ederek, 28 Eylül'de İbrahim Paşa ile Tebriz'de buluşmuştur. Şah Tahmasb'ın üzerine yürünmek istendiği vakit hemen Tahmasb, vurkaç taktiğine başvurmuştur. Fakat ani baskınlar ve Osmanlı ordusunun

<sup>247</sup> Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-II, sad. Neşet Çağatay, TTK Basımevi, Ankara, 1992, s. 97.

<sup>248</sup> Duri, c. IV, s. 433.

<sup>249</sup> Nasühü's-Silahi (Matrakçı), *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han*, haz. Hüseyin G. Yurdaydın, TTK Basımevi, Ankara, 1976, s. 10.

<sup>250</sup> Nasühü'-Silahi (Matrakçı), s. 33.

geçeceği yerleri tahrip etmek gibi tacizler dışında doğrudan Osmanlı ordusunun karşısına çıkmamıştır.<sup>251</sup>

Feridun Emecen, İrakeyn Seferi esnasında, Osmanlı ordusunun Irak-ı Acem denilen ıssız ve sarp araziden geçerek zor şartlar altında Sultaniye'ye ulaştığından bahsetmiştir.<sup>252</sup> Büyük bir gelişme ile Bağdat'ta bulunan Safevi muhafızı Tekeli Mehmet Han, şehri terk edince Bağdat şehri savaşılmadan Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Henüz Bağdat'ta iken Basra hâkimi Raşid ibn Magamiz Osmanlı'ya itaat etmiştir. Osmanlı tarihinin bu en ilginç ve en uzun askeri harekâtının neticeleri bakımından tek faydası Bağdat ve civarında Osmanlı hâkimiyetinin başlamış olmasıdır. Diğer taraftan doğu sınırında Erzurum, Kemah, Bayburt yöresini içine alan yeni bir beylerbeyliğinin kurulup sınır boylarının takviye edilmesi de yaşanan gelişmelerden biridir.<sup>253</sup>

Kanuni Sultan Süleyman İran seferini tasarlayarak gerçekleştirilmeden önce bölge hakkında, bölgedeki durum hakkında ve bölge insanları hakkında araştırma yapmaya başlamıştır. Öyle ki İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kanuni'nin Şia mezhebinde olup da İran'a karşı olan Orta-Asya'lı devletlerin hükümdarlarını, bu devletleri ve sünni devlet hükümdarlarını araştırdığını yazar. Bu hamlesi ile padişah bölge hakkında nasıl bir tavır sergilendiğini öğrenmeye çalışmıştır. Semerkand, Buhara, Belh ve Türkistan'da yer alan şia mezhebinden olan ve sünni olanları araştırıp ne kadar kuvvetleri olduğunu tahkik etmiştir. Osmanlı ile Safeviler arasındaki münasebet Çaldıran Savaşı'na dayanmaktadır. Şah İsmail'in özellikle Anadolu içinde bulunan insanları tahrik ederek bölgede riyakâr tavırları hasebiyle bir türlü sulh sağlanmamıştır.<sup>254</sup>

Osmanlı ordusu, çok büyük güçlüklerle Bağdat yakınlarına gelmiştir. Kanuni Vezir-i âzam ı önden göndermiştir, çünkü İbrahim paşa aslında Diyarbakır, Musul üzerinden Bağdat'a gitmek düşüncesindedir. Ancak Kethüda defterdar İskender Çelebi, buna engel olmuştur. Sefere vezir-i âzam ın istediği kadar -kendi masrafı ile donatılmış- asker getirmediği için aralarında hoşnutsuzluk doğmuştur.<sup>255</sup> Şah'ın Bağdat muhafızı Mehmet Bey, ordu-yı hümayun ile baş edilemeyeceğini anlayarak, ordusuyla birlikte

<sup>251</sup> Nasühü'-Silahi (Matrakçı), s. 33.

<sup>252</sup> Feridun Emecen, "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti" **Türkler Ansiklopedisi**, c. XI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 501-520

<sup>253</sup> Emecen, c. XI, s.511: Tayyip Gökbilgin, "Süleyman I", **Türkler Ansiklopedisi**, c. XI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 521-554.

<sup>254</sup> İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, TTK Yayınları, Ankara, 1964, s. 348

<sup>255</sup> Joseph von Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi**, çev. Vecdi Bürün, c. I, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 2003, s. 331.



fırar etmiştir. Bununla birlikte İbrahim Paşa'nın doğu bölgelerinde bazı kaleleri zapt etmesi sonrasında defterdar İskender Çelebi ile araları açılmış ve orduda ikilik yaşanmaya başlanmıştır. Herkesin bu durum karşısında şaha şah gerekmiş diye söylenmeye başladıkları kaynaklarda geçmektedir. Daha sonra İbrahim Paşa bu durumu askerlerin padişahı ordusunun başında istediği şekilde yorumlayarak bunu Sultan Süleyman'a bildirmiştir. Böylece Kanuni, İstanbul'dan Tebriz'e hareket etmiştir. Vezir-i âzam İbrahim Paşa da Bağdat'a 28 Kasım 1534 yılında hiçbir şekilde savaş yaşamadan hâkim olmuştur. Nihayetinde bu gelişme ile Bağdat şehri, Osmanlı ülkesine dâhil edilmiştir. Bölge içinde ise hiçbir şekilde yağma söz konusu olmaması için şehrin kapıları kapatılarak Bağdat'ın anahtarı Kanuni'ye gönderilmiştir.<sup>256</sup>

Şah tarafından Bağdat'a gönderilen Tekelu Gazalîoğlu Bağdat'a ulaşınca Sultan Süleyman'ın buraya geldiğini haber vermiştir. Bu meselenin üzerine Bağdat Hâkimi Mehmed Hân, İran tarafına kaçarak canını kurtarmak için şah tarafından bir yazı istemiştir. Bundan sonra Bağdat halkının bu savaş ortamına karşı koyacak gücü kalmayınca Pâdişâh'a muhabbetleri olan yediyüz hâne şehirden ayrılmıştır. Tekelu cemaatinin de bu saldırılar esnasında Şah taraftarı olmadıkları anlaşılmıştır. Bunun üzerine Ulama Hân, Tekelu cemaatini davet ederek Şah tarafına gitmekten pişman olduklarını ve Sultân Süleyman'a itaat edeceklerini onlara bildirmiştir. Bu olayın neticesinde de Tekelu ileri gelenleri Bağdat'ın anahtarlarını padişaha takdim etmek üzere yola çıkmışlardır. Mehmed Hân da Basra üzerinden Şah'ın dergâhına ulaşmıştır. Bu haber Vezîr-i Azam İbrahim Paşa'ya ulaşınca önce kendisi ordusuyla Bağdat'a girmiştir. Kanuni Sultan Süleyman ise İbrahim Paşa'dan iki gün sonra Bağdat şehrine girmiştir. Fuzûlî de Bağdat'ın fethini "Geldi Burc-i evliyaya Pâdişâh-ı namdâr" mısralarıyla tarihe not düşmüştür.<sup>257</sup>

Padişah Zilkade ilk on gün içinde (14 Mayıs) Anadolu câniblerine teveccüh buyurmasının uygun olacağı yazılmıştır. Hatta bütün Beylerbeyilere askerleriyle Diyarbakır taraflarına yürümelerini tenbih ettiğini aktarmıştır.<sup>258</sup> Irak resmi olarak da Osmanlı topraklarına katılınca, hem Yavuz Sultan Selim döneminden gelen Halifelik hem de Yakındoğu'da yaşanan bu gelişmeler İslam liderliği şeklinde yorumlanabilir. Resmîyet kazanan Irak hâkimiyeti aynı zamanda bu uğurda savaşan Safevîler'e karşı

<sup>256</sup> Gökbilgin, c. XI, s. 530.

<sup>257</sup> Nazmi-zâde Murteza, s. 62; Tayyip Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı", **TTK, Belleten**, c. XXI, No. 83, s. 449-482.

<sup>258</sup> Gökbilgin, c. XXI, s. 452.

kazanılmış bir zafer olmuştur. Osmanlıların bölgedeki hâkimiyetleri ile birlikte Arap dünyasında söz sahibi olmuş ve tüm siyasi ve ekonomik alanları da artık Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Bağdat'ın coğrafi konumu düşünülecek olursa, o dönemde Irak'a sahip olmak demek, İpek yoluna, Akdeniz-Hint Okyanusu arasındaki o ticaret yoluna sahip olmak demektir. Yoğun ticaret akışının kalbinde olan Bağdat'a hâkim olmak ise Batılılar ile bu anlamda rekabeti en aza indirmiştir. Esasen Osmanlılar ticari olarak tüm avantajları elde etmişlerdir. Osmanlı Safevi arasındaki çekişmenin nedenini sadece mezhebe dayandıramayız. Zira bölge üstünde geçmiş başarılarının verdiği kuvvet ile sahip oldukları gücü kullanarak İslam âlemine sahip olarak tüm kuvvet ve kudretlerini bölgede göstermek istemişlerdir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın Şii-Safevi Devletine karşı açtığı ilk savaş olan İrakeyn Seferi (Osmanlı-İran Savaşı H. 940-942/M. 1533-1534) siyasi ve askeri anlamda sadece şii-sünni çekişmesi olarak ele alınmamıştır. Aynı zamanda hem Bağdat ve Bitlis meselesi hem de Azerbaycan valisi olan Ulama Han'ın Osmanlı Devleti koruması altına girmesi olarak yorumlansa da, esas amacın doğuda siyasi nüfuzu sağlamak olduğu söylenebilir.<sup>259</sup>

İbrâhim Paşa Bağdat'a girerek askerin şehri yağmasını engellemek için onları şehrin dışında tutmuştur. Sultan Süleyman, 24 Cemâziyelevvel 941 /1 Aralık 1534'te şehre girmiştir. Padişah, burada kaldığı dört ayda Kâzimiye'de Safevîler tarafından yapımına başlanıp yarım bırakılan bir camiye tamamlattır. Ayrıca Abdülkadir-i Geylânî'nin cami ve türbesi için vakıflar kurmuştur. Bu süreçte İmâm-ı Âzam'ın mezarını buldurup türbe, cami ve medrese inşa ettirmiştir. Bağdat şehrinin Osmanlı dönemindeki yenilikleri bu süreçte başlamış oldu. Öyle ki Âzamiye Kalesi'ni yaptırmış ve Bağdat'tan dönerken eski Diyarbekir Beylerbeyi Süleyman Paşa'yı buraya vali tayin ederek şehrin güvenliği için yeterli kuvveti bölgeye yerleştirmiştir. Bağdat'a gelen Sultân Süleyman kaldığı 6 aylık süre zarfında Hille, Şehribân ve bunun gibi kaleleri yenilemiştir. Ayrıca Luristân, Vasıt, Cezâyir-i Basra ve Katif hâkimleri padişahın huzuruna gelerek görüşme şerefine nail olmuştur. Basra Hâkimi Raşid ve Muşa'sa' Hâkimi Emir Mani de itaatlerini arz etmişlerdir.<sup>260</sup> Nuhbe Tarihi'nde ise, Emir Mani' H. 945/M.1538'de oğlu ile veziri Emir Mehmed'i vilayetinde olan kalelerin anahtarları ile

<sup>259</sup> Remzi Kılıç, "Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi (1533-1535) Öncesi Anadolu'da Ortaya Çıkan Bazı Gelişmeler", *Türk Kültürü*, Yıl XXXVIII, S. 442, Ankara, 2000, s. 85-102.

<sup>260</sup> Nazmi-zâde Murteza, s. 62.

Sultân Süleyman'a göndermişlerdir. Bunun yanında itaatlerini arz ederek Padişah'ın iltifatına nail olmuşlardır.<sup>261</sup>

Basra Emiri Reşideddin, 1538'de Kanuni Sultan Süleyman'a bir heyet göndererek şehrin anahtarını ulaştırmıştır. Bunun üzerine bölgede Osmanlı hâkimiyeti kendini hissettirmeye başlayınca yerli hanedan ve Arap kabile şeyhleri ayaklanmaya başlamışlardır. Osmanlılar da Bağdat Beylerbeyliğini örgütleme yoluna giderek bölge halkını timara dâhil etmişlerdir. Ayrıca Basra-Bağdat-Haleb ticaret yolu güvenliği için bu sahaya kaleler yaptırarak yağmacı bedevilerin önüne set çekip, Fırat nehri ile nakliyatı düzene koymuşlardır.<sup>262</sup>

Osmanlı Devleti, Irak'ta 1514 yılı itibariyle başlayan ve 1574'te ise Tunus ile biten fetih hareketleri ile Arap dünyasına büyük oranda sahip olmuştur. Irak tam anlamıyla 1639 yılında Safeviler ile mücadele edilerek Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur.<sup>263</sup> Bağdat halkı Sultan Süleyman'ı karşılayıp iltifatına nail olmak istemiş ve Osmanlı ordusu da Azamiye Kasabasında konaklamıştır. Böylece hiçbir asker şehre girememiş ve halk zarar görmeden, şehirde herhangi bir tahrip yaşanmadan emniyet sağlanmıştır. Sultan Süleyman, iki gün sonra İmâm-ı Âzam Hazretleri'nin türbesini ziyaret etmiş, kaleyi tamir ettirip asker ve hizmetçileri buraya yerleştirdikten sonra bir vakıf tahsis etmiştir.<sup>264</sup>

Nazmi-zâde Murteza, Kanûnî'nin İmâm-ı Âzam, İmam Musa el-Kâzım ve İmam Muhammed el-Cevad Hazretleri'nin türbelerini ziyaret edip, tamir edilmeleri için emir vererek görevlileri buraya tayin ettiğini belirtmektedir.<sup>265</sup> Bunun yanında Kerbelâ ile Necef-i Eşref'i ziyaret edip Fırat nehrinden bu tarafa bir nehir akıttığını yazmıştır. Kânunî Sultan Süleyman'dan bahsederken, yaşlı olmasına rağmen on üçüncü ve en son büyük seferi olan Zigetvâr Seferi'ne ordusu başında katılıp orada vefat ettiğini de zikretmiştir.<sup>266</sup>

Bağdat üzerindeki hâkimiyeti aşikâr olan Osmanlı Devleti bunu 29 Mayıs 1555'te imzalanan Amasya Anlaşması ile hukuken de kabul ettirmiştir. Bu süre zarfında

<sup>261</sup> Nazmi-zâde Murteza, s. 62.

<sup>262</sup> Halil İnalcık, **Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I, Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 179-180.

<sup>263</sup> Andre Raymond, **Arap Siyasal Sınırları İçinde Osmanlı Mirası, İmparatorluk Mirası, Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, der. L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 164.

<sup>264</sup> Ziya Nur Aksun, **Osmanlı Tarihi**, c. I, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010, s. 275.

<sup>265</sup> Nazmi-zâde Murteza, s. 96.

<sup>266</sup> Nazmi-zâde Murteza, s. 96.

da refah ortamı hüküm sürmüştü sadece 1590-1617 tarihleri arasındaki I. Ahmed dönemine kadar birkaç aşiret ayaklanmaları sorun olmuştur.<sup>267</sup> I. Ahmed döneminde de sadece Celâlîler'den bölükbaşı Tavîl Ahmed ve oğlu Mehmed isyanları yaşanmıştır. Bu isyanların bastırılması için bölgeye Nasuh Paşa'nın gönderilmesi uygun görülmüştür. Fakat Nasuh Paşa ilk olarak Tavîl Ahmed'e, daha sonra da oğluna yenilse de Mehmed'i bir tekke bânisi olan Mehmed Çelebi adında biri öldürmüştür. Daha sonra Mehmed Çelebi'nin yerine geçen kardeşi Mustafa'nın isyanı da Cigalazâde Mahmud Paşa tarafından bastırılmıştır.

Sultan I. Ahmed döneminden sonra merkezî otoritenin sağlanamaması Bağdat'ta yeniden isyanlar çıkmasına neden olmuştur. İsyancılar ile yıpranan şehirdeki barış ve refah ortamı sekteye uğramıştır. Burada devleti en çok uğraştıran asilerin Yeniçeri zâbiti Bekir Subaşı ile azebler ağası Mehmed Kanber oldukları bilinmektedir.<sup>268</sup> Bağdat valisi Hâfız Ahmed ve Kemankeş Ali paşaların çabalarına rağmen eyalet İran'a yakın olduğu için ve Safevîler devlet işlerine karışması sonucunda çıkan isyanlar kolaylıkla bastırılmamıştır. Hatta bunlar Bekir Subaşı'nın Şah Abbas'la iletişime geçmesine sebep olmuştur. Ayrıca Bekir Subaşı ile Mehmed Kanber arasında yaşanan rekabet, Mehmed Kanber'in Bağdat Beylerbeyi Yûsuf Paşa ile birlik olup Bekir Subaşı taraftarlarını ortadan kaldırma planlarını da beraberinde getirmiştir. Bu sırada Yûsuf Paşa'nın ölümü ile iç kale, âsilerin eline geçmiş ve Diyarbekir Beylerbeyi Hâfız Ahmed Paşa Bağdat'a gönderilmiştir. Bağdat üzerine yürüyen Ahmed Paşa devlete, Şah Abbas'la yakın ilişki kuran Bekir Subaşı'nın Beylerbeyi olması teklifini sunmuş ve devlet tarafından da uygun bulunmuştur. Bekir Subaşı'ya yardıma gelen İran'ın Hemedan Beylerbeyi Safî Kulu Han da Hâfız Ahmed Paşa'nın Bağdat'tan çekilmesini istemiştir. Üstelik aksi bir durum söz konusu olursa iki devletin barış ortamının son bulacağını da eklemiştir. Hâfız Ahmed Paşa gelişen bu restleşmeden sonra Bekir Subaşı'yı acil bir şekilde Beylerbeyi tayin etmiş ve Bekir Subaşı da İran taraftarlarını Bağdat'tan kovmuştur. Şehri teslim alma düşüncesi ile gelip aldatıldığını gören Şah Abbas, 1623'ün Temmuz ayında ordusu ile Bağdat'a yürüyerek şehri kuşatmıştır.<sup>269</sup>

Doğuda bu olaylar yaşanırken Osmanlı Devleti'nde de II. Osman tahttan indirilmiştir. Elbette devletin başında herhangi bir yönetici olmadığı için bu durum isyanlar için büyük bir fırsat doğurmuştur. Başlayan bu isyanların merkezlerinden biri

<sup>267</sup> Duri, c. IV, s. 433.

<sup>268</sup> Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat-Osmanlı Dönemi", **İA, TDV**, c. IV, İstanbul, 1988, s. 433-437.

<sup>269</sup> Halaçoğlu, c. IV, s. 434.

de Bağdat olunca, isyandan faydalanarak bölgeye hâkim olmak isteği de yeniden uyanmıştır. Bu esnada Safevilerin bölge içinde işe karışmaları da yeni isyanları beraberinde getirmiştir. Bölgedeki merkezi idare boşluğundan faydalanan Bekir Subaşı paşa olmak için uydurma bir ferman çıkarttırıp Beylerbeyi alametleri ile hareket ederek Paşa olduğunu ilan etmiştir. İstanbul hükümeti, yapılan bu asilik üzerine Diyarbekir Beylerbeyi olan Hafız Ahmed Paşa komutanlığında bir ordu göndererek, yaptığı bu saygısızlığı düzeltmesini istemiştir. Ancak Bağdat'ta Osmanlı ordusundan kaçmak isteyen Bekir Subaşı, Luristan Hâkimi olan Kasım Han'dan yardım istemiştir. Fakat Bekir Subaşı'nın elçisi Kasım Han yerine Şah Abbas'a gidince olayın seyri değişmiştir. Bu durumda Bekir Subaşı Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş ve üç ay boyunca savaş halinde olan Bağdat'ta kıtlık başlamıştır. Bu kuşatma esnasında Bekir Subaşı ölmüştür.<sup>270</sup> Bunun üzerine 28 Kasım 1623 tarihinde Şah Abbas'ın oğlu Derviş Mehmed kendisine vaad edilen Bağdat valiliğine güvenerek koruduğu iç kaleyi Safevîler'e teslim etmiştir. Şah Abbas, sünni halka büyük zulümler ile birlikte katliam yaşatmıştır. Bununla da kalmayan Şah, İmâm-ı Âzam ve Abdülkadir-i Geylânî türbelerini tahrip ettirmiş cami ve medreseleri ahıra çevirmiştir. Sünniler katledilirken bu katliamdan kurtulanlar da Bağdat'tan sürülmüşlerdir.<sup>271</sup>

Osmanlı ordusu, 13 Kasım 1625'ten 3 Temmuz 1626'ya kadar Hâfız Ahmed Paşa kumandasında İranlılar'ın hâkimiyeti eline geçirdiği Bağdat'ı kuşatma altına almıştır. Kuşatma sonucunda İranlılar şehri teslim edecek iken Osmanlı ordusu hastalık ve yorgunluğa yenik düşmüştür. Daha sonra Bağdat, Şah Abbas'tan sonra Şah Safî zamanında 1629'da Sadrazam Boşnak Hüsrev Paşa ile İran seferine çıkmış, fakat kırk gün süren ikinci kuşatma da sonuçsuz kalmıştır. Bu arada Bağdat valisi Safî Kulu Han ölünce, yerine zevk ve sefaya düşkün olan Bektaş Han getirilmiştir. Diğer taraftan bu dönemde Bağdat'ta veba salgını başlamış ve bu salgın kitleler halinde ölümlere neden olmuştur.

Bu kuşatma ve hastalıklar yaşanırken Bağdat'ın ticaret merkezi olduğu gerçeği hiçbir zaman unutulmamıştır. Öyle ki bölgede bulunan ticaret yolları İngiliz, Portekiz ve Hollandalı denizcilere açılmıştır. Safî Kulu Han, tekrar harekete geçip Safevi ordusu ile birlikte Bağdat'ı ele geçirmiştir. Her seferinde sünni karşıtlarının hedefinde olan İmâm-ı Âzam ve Abdülkadir-i Geylani'nin türbeleri ile birlikte İslam büyüklerinin türbeleri

<sup>270</sup> Özer Küpeli, "Şah Abbas'ın Bağdat Zaptı ve Irak-Arap'ta Safevi Hâkimiyeti", **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 233-239.

<sup>271</sup> Halaçoğlu, c. IV, s. 434.

tekrar yıkılmıştır. Türbeleri yıkıp, medreseleri kapatmaları ile Orta Irak tam olarak Safevilerce yönetilir bir hal almıştır. Yaşanan bu olaylar neticesinde Osmanlı padişahı IV. Murad çocuk yaşta olmasına ve İstanbul'da yaşanan karışıklıklara rağmen Bağdat için harekete geçmiştir.<sup>272</sup>

Naima, Bağdat kalesini ele geçirmeye giden Osmanlı askerinin İmâm-ı Âzam'ın türbesini ziyaret etmeden önce fetih yapıp zafer ile huzuruna gitmeyi uygun gördükleri için ilk olarak sefer köşküne indiklerini belirtmektedir.<sup>273</sup> Gider gitmez askerler kazma, kürek, barut ve fitil yardımı ile Salı gecesi sipere girmişlerdir. IV. Murat ile mücadele ve muharebe etmek isteyen Acem Şah'ı da en başarılı askerlerini Bağdat muhafazasına koyarak Bağdat ve Revan fethinde cenk ettirmiş fakat başarılı olamamışlardır.<sup>274</sup>

Kaledeki rafizilerin çöl tarafından kuşatılmayı beklemedikleri için çok hazır olmadıkları ama yine de mücadele edip, kaleden top tüfek ateş açtıkları aktarılmıştır. En son kulelere İslam askerinin çıkması ile Vezir-i âzam Mehmed Paşa 23 Aralık 1638 tarihinde rafizilerle mücadele ederek alından giren kurşunla şehit olmuştur.<sup>275</sup> Daha sonra Naima, Bağdat içinde ve sahrada kızılbaşların ölümlerinden gezecek yer kalmadığını yazmıştır. İslam askerinin ganimet mallarından büyük doyuma ulaştıklarını da dile getirmiştir. Fakat bu durum uzun sürmemiş ve Bağdat halkının merhamet istemeleri üzerine IV. Murat, bölge halkının mallarının yağmalanmasını durdurmuştur. Naima, eserinde Bağdat'ın fethini 8 Şaban olarak kaydetmiş fakat kaynak olarak aldığı Kâtip Çelebi'nin eserinde Bağdat'ın alınması 18 Şaban olarak geçmektedir. Bağdat, 17 Şaban'da teslim olmuş ve 18 Şaban'da ise tamamen ele geçirilmiştir.<sup>276</sup>

Kırk gün süren kuşatmanın ardından 15 Ekim 1638 tarihinde Bağdat tekrar Osmanlı idaresine girmiştir.<sup>277</sup> Osmanlı Sadrazamı Tayyar Mehmed Paşa bu kuşatmada şehit düşmüştür. Bağdat fazlasıyla harap olduğu için IV. Murad şehri ele geçirerek binaları tamir ettirip İranlıların tahrip ettiği İmâm-ı Âzam'ın türbesini onartmıştır. Ayrıca Dicle'ye set inşası kurup bazı mahallere de su getirtmiştir. Bağdat'ta iki ay kalan IV. Murad, Küçük Hasan Paşa'yı Beylerbeyi ilan etmiş ve İstanbul'a dönmüştür. İranlılar imzalanan Kasr-ı Şîrin Antlaşması'yla Bağdat'ın Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu kabul etmişlerdir. İstanbul'da da IV. Murat döneminde meseleler gün geçtikçe

<sup>272</sup> Halaçoğlu, c. IV, s. 434.

<sup>273</sup> Naima Mustafa Efendi, **Naima Tarihi**, çev. Zuhuri Danişman, c. III, Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 1407

<sup>274</sup> Naima Mustafa Efendi, c. III, s. 1408.

<sup>275</sup> Naima Mustafa Efendi, c. III, s. 1409.

<sup>276</sup> Naima Mustafa Efendi, c. III, s. 1411-1422.

<sup>277</sup> Halaçoğlu, c. IV, s. 434.

daha da kötüye gitmeye başlamıştır. Şah Abbas'ın zabtetmiş olduğu Bağdat'ı kurtarmak ve sürekli isyan eden Abaza Paşa'yı bertaraf etmek için ordular gönderilmiştir. Bu sebeplerin yanında bir de Anadolu'yu Celali isyanlarından da kurtarmak mevzu bahis olmuştur. Saydığımız bu nedenler için bölgeye giden ordu kumandanlarının başarıları kendilerine şöhretler katmıştır. Tabi ki bu esnada İstanbul'da çeşitli entrikalar devam etmiştir.<sup>278</sup>

Koçi Bey, risalesinde IV. Murat dönemini şu cümleler ile anlatmıştır: “Hiçbir şehir ve bir kasaba yoktur ki anda yasağcı yeniçeri olmaya. Cümle serhadlerde yeniçeri ve topçu vardır. Budun gibi Bağdat gibi Erzurum gibi. Hemen Bağdat'ta hala sekiz bin yeniçeri kullarınız vardır, onlara “nöbetçi” derler. Üç yıl tamam oldukda onlar gelüp, yerine gayrısı nöbetçi olur. Yeniçeri Kethüdası hala Bağdat'ta Bektaş Ağa derler bir yarar kulunuzdur. Bağdat Beylerbeyisine Derviş Mehmed paşa derler. Şehrizor Beylerbeyisine Ca'fer paşa derler. Musul Beylerbeyisine Süleyman paşa derler. Benim Devletlü Hünkârım, cümle kulunuz bilindikden sonra her iş kolay olur.”<sup>279</sup>

Daha sonraki süreçte Bağdat valileri Musul'dan Basra'ya kadar olan alanda devlet otoritesini korumaya çalışmışlardır. Eyüplü Hasan Paşa ve oğlu Ahmed Paşa'nın 1704 yılındaki valilikleri ile Bağdat'ta yeni bir dönem başlamıştır. Hasan Paşa'nın on dokuz yıl süren valiliği döneminde bölge içinde huzursuzluk çıkararak âsi aşiretler sindirilerek asayiş sağlamıştır. Bunların yanısıra Bağdat'a dışarıdan getirilen yiyecek maddelerinden alınan vergileri de kaldırmıştır. Bu durum halkın sevgisi ile takdirini kazanmasını sağlamıştır. Hasan Paşa Enderun Mektebi mezunu olduğu için Bağdat'ta Osmanlı sarayı teşkilâtına benzeyen bir teşkilât, has oda, hazine ve kiler odaları ile bir mektep kurmuştur. Satın alınan Abaza, Gürcü ve Çerkes köleleri ile birlikte bazı eşraf çocukları sarayda eğitilmiştir. Daha sonraları da bunların önemli mevkilere gelmeleri sağlanmıştır. Bağdat'ta huzur ve güven ortamı sağlayan Hasan Paşa İran'la başlayan savaşlarda serasker iken vefat etmiş ve Bağdat valiliği ile ordu kumandanlığı görevi oğlu Ahmed Paşa'ya verilmiştir. Ahmed Paşa, kendisine miras kalan babasının siyasetini sürdürürken İran ile başarıyla mücadele edip bir taraftan da Bağdat'a saldıran Benî Cemîl kabilesini cezalandırmıştır.<sup>280</sup>

<sup>278</sup> Koçi Bey, **Koçi Bey Risalesi**, hzl. Ali Kemalî Aksüt, Vakıf, İstanbul, 1939, s. 9.

<sup>279</sup> Koçi Bey, s. 102.

<sup>280</sup> Halaçoğlu, c. IV, s. 434.

Bağdat, ilerleyen zamanlarda 1733 yılında Nâdir Şah<sup>281</sup> tarafından kuşatılmıştır. Ahmed Paşa'nın çabalarıyla yedi ay mücadele ile Topal Osman Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu 20 Temmuz 1733'te Nâdir Şah'ı mağlup edip kuşatmaya son vermişlerdir. Nâdir Şah ise çıktığı Hint seferi dönüşünde 1743 yılında Bağdat'ı tekrar kuşatmıştır. Bu kuşatma esnasında Kerkük'ü zapt etmiş ve 1746'da imzalanan Osmanlı-İran Antlaşması sonucunda Bağdat yine Osmanlı Devleti'nde kalmıştır. Ahmed Paşa ölünce bu kez 1747'de çıkan isyanları Bağdat valileri bastırmakla uğraşmışlardır.<sup>282</sup>

Öte yandan Bağdat'a giren Hâlet Efendi, kölemenlerden Abdullah Ağa'yı valiliğe getirmiştir. Fakat Bağdat valisi Abdullah Paşa, 1813 yılında Süleyman Paşa'nın oğlu Said Paşa ile yaptığı savaşta yenilerek öldürülmüştür. Bunun üzerine Bağdat, Basra ve Şehrizer'un valiliği vezirliğe yükseltilen Said Paşa'ya verilmiştir. Said Paşa'nın uygunsuz hareketlerinden dolayı alınan valiliğe 1817 yılında eniştesi Dâvud Efendi getirilmiştir. Dâvud Efendi, on beş yıl süren valiliği süresince hakkıyla görev yaparken Bağdat şehri, büyük gelişmelere sahne olmuştur. Üstelik bu dönemde Bağdat'ta asayiş sağlanırken çeşitli hayratların tesis edildiği belirtilmiştir. Ayrıca Dâvud Efendi'nin valiliği zamanında Bağdat'ta yeni kumaş imalâthaneleri açılmıştır. Bununla kalmayan Dâvud Efendi, Avrupa'dan Bağdat'a ustalar getirterek sanayinin gelişimine katkıda bulunmuştur. Sanayi gelişirken ziraî borçları sildiren ziraate de katkı sağlamıştır.<sup>283</sup>

Daha sonra sırasıyla Necib, Nâmık, Gözlüklü Reşid, Takıyüddin ve Midhat Paşalar Bağdat valisi olmuşlardır. Midhat Paşa, 1869-1872 yıllarında, Degare meselesi olan aşiret isyanını bastırmayı başarmıştır. Üstelik Necid'i de Bağdat vilâyetine bağlamıştır. Bağdat, Mithat Paşa döneminde gelişip modern bir çehreye bürünmüştür. Öyle ki halk refah içinde yaşarken şehrin çevresindeki surlar yıkılıp kuzeyden güneye doğru büyük bir cadde yapılarak sokaklar genişletilmiştir. Osmanlı idaresindeki Irak, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Bağdat, Musul, Şehrizer (Kerkük), Basra olmak üzere dört merkezden idare edilmiştir.<sup>284</sup>

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ikinci bir cadde için çalışmalara başlanmış olsa dahi savaş sonrasında Osmanlı kuvvetleri Bağdat'tan çekilince bu caddeyi İngilizler tamamlamıştır. Bağdat şehri 1888'de demiryolu ile Anadolu ve

<sup>281</sup> Nâdir Şah; İran'da Avşarlılar hanedanının kurucusu ve 1736-1747 yılları arasında hüküm süren ilk hükümdarı. Bkz. Azmi Özcan, "Nâdir Şah", **İA, TDV**, c. XXXII, İstanbul, 2006, s. 276-277.

<sup>282</sup> Halaçoğlu, c. IV, s. 435.

<sup>283</sup> Halaçoğlu, c. IV, s. 435.

<sup>284</sup> Münir Atalar, "Osmanlı Yönetiminde Ortadoğu Arap Eyaletleri (Osmanlı-Arap İlişkileri)", **Diyanet İlmî Dergi**, c. XXXV, S. IV, Ekim, Kasım, Aralık, 1999, s. 5-18.



İstanbul'a bağlanıp Lozan Antlaşması'na kadar hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmıştır. Irak'ın 23 Ağustos 1921 tarihinde bir krallık haline gelmesi ile Bağdat Irak'ın merkezi olmuştur.

Bağdat, Osmanlı Devleti hâkimiyetine geçmeden çok önce İslâm medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri olma özelliğini kaybetmiştir. Fakat bu durum Bağdat'ta Osmanlılar döneminde yeniden az da olsa ilim ve edebiyat alanında yetenekli şahsiyetlerini yetiştir. Meşhur Türk şairi Fuzûlî, Kanûnî'nin Bağdat'ı fethi sırasında Bağdat'ta olduğu için Osmanlı hükümdarı ve bazı devlet adamları hakkında kasideler yazmıştır. Hatta Fuzûlî'den sonra oğlu Fazlî de Türk edebiyatının seçkin simalarından biri olmuştur. Ünlü divan şairi Rûhî ile Gülşen-i Şuarâ adıyla bir tezkire yazan Ahdî de Bağdat'ın önemli şairlerindedir. Bunlardan başka Zihnî, Zâyiî, Aziz, İlmî ve Bağdat Mevlevîhanesi şeyhliğinde bulunmuş olan Yahyâ Dede, Gülşen-i Hulefâ müellifi Murteza ile son devir Türk şairlerinden Ahmed Hâşim de Bağdatlılardır.<sup>285</sup>

Halaçoğlu, Sâlyâneli eyaletlerden olan Bağdat'ın yıllık gelirinin 14 yük (1.400.000) akçe olduğunu kaydetmiştir. Bağdat'ta da Beylerbeyi, kadılar, yeniçeri, cebeci ve hisar ağaları, topçubaşı, hazine ve timar defterdarları, gümrük emini gibi yüksek devlet memurları görev yapmıştır. Her yıl merkezden gönderilen kapıkulu askerleri Bağdat'ın iç kalesinde yaşamışlardır.<sup>286</sup>

Şemsettin Sami, Bağdat'ta Altıncı Ordu Hümayun'un merkezi, bir mektep, mektebi idadi -lise düzeyinde askeri eğitim veren okul, eski rüştiye mektepleri- iki rüştiye askeriyesi ve bir rüşdiye mülkiyesi, bir hastanesi olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte nehirde işlemek üzere, Umman-i Osmaniye ünvanı ile bir idaresi ve 12 vapuru ile birlikte bir İngiliz kumpanyasından da bahsetmiştir. Ayrıca şehirden iki saatlik mesafeye giden bir tramvay yapıldığını da eklemiştir.<sup>287</sup>

Bağdat, 1857 yılında yeni kurulan 6. Ordunun ve sonra da 13. Kolordu'nun merkezi olmuştur. V. Cuinet, Bağdat merkez sancağına bağlı Horasan, Azîziye, Hânikin, Mendeli, Sâmerrâ, Cezîre, Delim, Kûtül'amâre, Kâzîmiye ve Âne adlarında on kazası olduğunu yazmıştır. Sancakta 340.800 Müslüman, 7000 Hristiyan, 52.200 de Yahudi nüfusun yaşadığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında Bağdat,

<sup>285</sup> Halaçoğlu, c. IV, s. 436.

<sup>286</sup> Halaçoğlu, c. IV, s. 436.

<sup>287</sup> Şemsettin Sami, s. 1325.

çeşitli saldırı ve isyanlardan korunmuş ve yıkılan saraylar, camiler, türbeler, hamamlar ve diğer binalar aslına uygun şekilde inşa edilmiştir.<sup>288</sup>

### 1.2.5. Krallık Yönetimi Döneminde Bağdat Şehri

Bağdat, krallık sisteminin gelmesi üzerine yeni bir yönetim şekli ile karşı karşıya kalmıştır. Kral I. Faysal, Irak ve İngiltere arasında imzalanan antlaşma ile Irak'ın Milletler Cemiyetine dahil etmiştir. Kral, bu süreçte ülkenin o dönemine ve geleceğine dair fikirlerini de içeren bir muhtıra kaleme almıştır. Bu muhtırayı ilk olarak Ca'fer el-Askeri, Yasin el-Haşimi, Nuri es-Said, Naci es-Süveydi, Naci Şevket, Ali Cevdet, Ca'fer Ebu't-Timmen'e göndermiştir. Bu isimlerin yanında bazı bakanlara da gönderdiği muhtırada yer alan görüşleri de olabildiğince açık bir şekilde ifade edilmiştir.<sup>289</sup>

Birinci Dünya Savaşı döneminde San Remo konferansı 1920 yılında yapılmıştır. Bu konferanstan çıkan kararlardan biri, Irak'ın İngiliz mandası altına alınması olmuştur. İngiltere, 1932 yılında Irak'a sözde de olsa bağımsızlık tanımayı uygun görmüştür. San Remo konferansında savaştan galip ayrılan İtilaf devletleri, Arap Yarımadasını kendi aralarında paylaşarak vesayet sistemi ile Irak üzerinde manda yönetimini kurmaya başlamışlardır. İngiltere-İrak antlaşması, 10 Ekim 1922'de imzalanmıştır. Bu antlaşma ile manda yönetiminin şartları konuşularak belirlenmiştir. Öte yandan bu Antlaşmada ön planda olan İngiltere'nin çıkarları olduğunu söyleyebiliriz. Çıkarlarını teminat altına alan İngiltere ile yapılan bu antlaşma, 1924 yılında yeni oluşturulan meclis tarafından da onaylanmıştır. Oluşturulan bu yeni sisteme göre de anayasa yapılarak, çift meclisli parlamento içerikli meşruti monarşi kurulmuştur.<sup>290</sup>

Milletler Cemiyeti 1925'te işgal altında olan Musul'un Irak'a dâhil edilmesi kararını almıştır. Bu karar sonucu da 1926'da Türkiye, Irak ve İngiltere arasında bir antlaşmayı beraberinde getirmiştir. Bu anlaşma ile Musul artık Irak toprağı sayılmıştır. Diğer taraftan 1932 yılında milliyetçilerin baskıları ile Irak bağımsızlığını ilan ederek, Milletler cemiyetine dâhil olmuştur. Kral Faysal'ın 1933'deki ölümü ile yönetimi oğlu Gazi devralmıştır. Kral Gazi döneminde 1937'de Türkiye, İran ve Afganistan ile Sadabad Paktı imzalanmıştır. Gazi'nin ölümü sonrasında, II. Faysal dört yaşında iken,

<sup>288</sup> Halaçoğlu, c. IV, s. 437.

<sup>289</sup> Ca'fer el-Askeri, **İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli**, çev. Halit Özkan, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 213.

<sup>290</sup> Marion Farouk Sluglett-Peter Sluglett, "Irak-Son Dönem", **İA, TDV**, c. XIX, İstanbul, 1988, s. 95-99.

tahta geçmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde İngiltere ile ilişkilerde çeşitli sorunlar vuku bulmuştur. Irak içinde İngiltere'ye karşı çıkmalar başlayınca, 1941 yılında bir grup subay İngiltere'ye karşı ayaklanmışlardır. Fakat bahsi geçen bu kısa ömürlü direniş hareketi sonucunda Bağdat, İngiltere tarafından ikinci kez işgal edilmiştir. Buna ek olarak İngiltere'nin Bağdat işgalleri İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür.<sup>291</sup>

Irak yönetimi 1945-1958 yılları arasında İngiliz yanlısı insanların hâkimiyeti altında kalmıştır. Bütün bunlar yaşanırken bir taraftan da Nuri es-Said, bölgede yönetimde söz sahibi olarak yirmi dört kişi ile hükümeti kurmuştur. İngiltere'nin katılımı ile bölgede 1955 yılında İran, Türkiye ve Pakistan'ın Bağdat Paktı imzalanmıştır. Bu dönemde din, ırk ve köken karmaşası yaşandığı gerçeği ile yüzleşilmelidir. Hatta bu durum, günümüze kadar da süregelmiş ve yaşanan işgallerde de başrolü oynamaktadır. Bağdat şehrinde yaşanan farklılıklar karmaşasında herkes kendisinden sorumlu olmuştur. Asimile olmamak adına toplum içinde kendi hak ve özgürlüklerini savunmuş ve korumuşlardır.

Irak, İkinci Dünya Savaşına girmemesine rağmen İngiliz sömürgelerinin savaştan aldığı zararlı etkileri uzun süre üzerinden atamamıştır. Daha sonra Irak ordusu, 14 Temmuz 1958'de 22 yaşındaki Kral II. Faysal'ın öldürüldüğü darbe ile yönetime el koyarak Cumhuriyet'i ilan etmiştir. Evvela Abdulkerim Kasım'ın, cumhuriyeti ilanı ile bölge halkı herhangi bir rahatlık yaşamamıştır. Hatta bunun aksine fazla baskıcı olan Kasım, halka İngiltere gibi fazla bağımsızlık hakkı tanımamıştır. Sosyalist Arap Baas Partisi bu yaşananların ardından 8 Şubat 1963 tarihi itibarı ile Irak bölgesine hâkim olmuştur. Sosyalist Arap Baas Partisi, yönetime sahip olsa da 18 Kasım 1963'te Arif Kardeşler bölgede darbe oluşturarak yönetimi ele geçirmiştir. Fakat bu hamleler sonucu yönetim sadece 5 yıl boyunca Arif Kardeşlerde kalmıştır. Diğer taraftan 30 Temmuz 1968'de Baas Partisi tekrar bir darbe gerçekleştirerek Irak yönetimini ikinci kez ele geçirmiştir.<sup>292</sup>

İkinci Dünya Savaşı sonrası Irak'ta İngiliz himayesindeyken yönetimde keyfi davranılmıştır. Artık bölgeyi siyasal bir idare merkezi olarak görmemeye ve bir devlet olarak değil bir manda olarak görmeye başlamışlardır. Dolayısıyla bölgede bulunan

<sup>291</sup> Sluglett-Sluglett, c. XIX, s. 96.

<sup>292</sup> Behçet Kemal Yeşilbursa, "Geçmişten Günümüze Irak Meselesi" **GEFD**, c. XXIX, Özel Sayı II, Temmuz, 2009, s. 1315-1343.

İngiliz yaptırımının, halk üzerinde etkisini hissettirmeye başladığı görülmektedir.<sup>293</sup> Kürt azınlığın bulunduğu bölge içinde üç vilayete ayrılmıştır. Öyle ki bu durumda Kürtler ve sünni Müslümanlar Irak'ın merkezileşme çabalarına karşı gelmişlerdir. Bunların gerekçeleri ise bölgede bulunan yenileşme ve merkezileşme hareketleri ile asimile olmak istememeleri olmuştur. Nihayetinde yıllarca da asimile olmamak için bu hareketlere karşı çıkmışlardır.<sup>294</sup>

ABD'nin Ortadoğu'daki en hassas müttefiklerinden olan Şah Rıza Pehlevi'nin iktidarı İran İslam Devrimi ile yeni bir döneme başlamıştır. İran'ın bu yeniliği Batı dünyasını ve ABD ile İsrail'i oldukça tedirgin etmiş ve bu hamle ile ABD, İran'daki askeri üssünü yitirmiştir. İşte tam da bu hamle Körfez ülkeleri ile Suudi Arabistan'ı korkutmuştur.<sup>295</sup> Irak'ın İran ile savaşa sokulması da bu tedirginliğin getirdiği bir sonuç olmuştur. İran ile meşgul edilen Saddam yönetimindeki Irak, bu harpten sonra Kuveyt'i işgal etmiş ve ABD'nin Ortadoğu'da yeni bir dönem başlatmasına neden olmuştur.<sup>296</sup>

### 1.2.6. Saddam Hüseyin Döneminde Bağdat Şehri

Irak'ın son döneminin başrolü olan Saddam Hüseyin, 1975 yılında Irak-İran arasında imzalanan Cezayir Antlaşması'nın mimarı olarak Hasan el-Bekr rejiminin en güçlü adamı olmuştur. Kürt problemini halleden Baas Partisi'nde tüm gücün Saddam Hüseyin'in elinde olduğu bilinmektedir. Bu fırsat ile 1979 yılında cumhurbaşkanı olan Hasan el-Bekr görevi Saddam Hüseyin'e devretmiştir.

Saddam Hüseyin ilk olarak Baas Partisi'nde bazı makamlarda değişiklikler yaparak başlamıştır. Bölge petrol fiyatlarında artışa gidilerek ülke gelir-giderlerinin de aynı oranda artış göstermeye başlaması sağlanmıştır. Çalışmaları ile muhalefeti saf dışı bırakan Saddam, çevresinde kendisine güvenen ve kendisinden olanlara güvendiği bir ekip oluşturmuştur. Bu sırada İran Şah'ının düşmesi ile Cezayir Antlaşması hükmünü yitirmiştir. Nitekim bunun da Kürt sorununu tekrar gündeme getirdiğini söylemek mümkündür. Yaşanılan sorunlardan faydalanmak isteyen Saddam Hüseyin, sınırları bahane ederek 22 Eylül 1980 tarihinde İran'a savaş açma kararı almıştır. İran'ın yeni rejiminin henüz tam oturmadığını düşünerek yaptığı bu hamle beklediği gibi

<sup>293</sup> William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, çev. Mehmet Harmanlı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s. 229.

<sup>294</sup> Cleveland, s. 230.

<sup>295</sup> Samar Behlivan, "Irak-İran Savaşı ve Ortadoğu" **İkinci Orta Doğu Semineri, Dünden Bugüne Irak, Bildiriler I**, Elazığ, 2006, s. 201-214.

<sup>296</sup> Behlivan, s. 202.

sonuçlanmamıştır. Zira İran başta mücadele edemezken 1982’de toparlanarak karşı saldırıya geçmiştir. İran ile savaş, 1986 itibariyle büyük bir çıkmaza girmiştir. Bu süreçte Saddam Hüseyin’in hem silah hem de güç olarak ABD ve İngiltere’den doğrudan yardım aldığı bilinmektedir.<sup>297</sup> Üstelik bu yardımları ile İran bölgesinde Irak’ın kullandığı kimyasal silahlarda onların da payı olduğu yorumu da yapılabilir.

Mücadelenin sonunda güç kaybeden İran, BM’nin ateşkes kararını değerlendirdikten sonra kabul etmiştir. Daha önce imzalanan 1975 sınır antlaşması 1990’de tekrar onaylanarak Irak-İran barışı sağlanmıştır. Irak, İran ile süren 8 yıllık savaş sonucunda ekonomik olarak oldukça sarsılmıştır. Ayrıca bu durum Irak’ın ABD ile İngiltere’ye borçlanması sonucunu beraberinde getirmiştir. Saddam Hüseyin, İran’a karşı mücadelesini sürdürebilmek için Kuveyt ve Suudi Arabistan’dan da borç almıştır. Daha sonra bu ülkelerin Saddam Hüseyin’den aldığı borçlarını ödemelerini istemeleri Irak için zor bir durum oluşturmuştur.<sup>298</sup>

I. Körfez Savaşı ile bölgede birçok denge değişmiş ve savaş ile Irak’ın güney taraflarında konuşlanmış olan şiiiler ve Kürtler de ayaklanmıştır. Irak’ın Kuveyt’i işgali ise kötü talihi bir eksi daha eklemiştir. Çünkü bu olay Irak’ta dengelerin değişmesine ve bölgenin günümüzdeki hâlini almasına neden olmuştur. Kuzey Irak, Saddam yönetiminin elinden alınmış ve BMGK bu bölgenin güvenli bölge olarak ayrılmasına karar vermiştir, daha da ötesi Irak’a ambargo uygulamasını da uygun görmüştür.<sup>299</sup>

Saddam Hüseyin’in paraya ihtiyacı olması fırsatını değerlendiren ABD Başkanı Bush’un Irak’a 1 milyar dolar yardımı gizli bir Ulusal Güvenlik Kararı emri ile sağlanmıştır. Öte yandan Irak, kimyasal, biyolojik ve nükleer silahlar aldığı için müttefiklerine güvenerek Kuveyt’i işgal kararı almıştır. Kuveyt’i işgalinin nedeni olarak görülebilecek sebeplerin ilki, ülkenin kendi içinde yaptığı yeniliklerin enflasyon ve gelir dağılımı dengelerinin bozulmasına yol açmış olması ve işsizliğin artmasıdır. Daha sonra Irak’ın Ortadoğu bölgesi içinde en baskıcı rejim olması fakat buna rağmen emperyalist ve İsrail karşıtı tavrını koruyan Arap dünyasında nam sahibi olan bir ülke olmasıdır. Üçüncü ve son olarak ise petrol üreticisi olan ülkeler ile sorunlar yaşamasıdır. Bütün

<sup>297</sup> İbrahim Kapaklıkaya, “I. ve II. Irak Savaşları”, **Tarih Bilinci**, S. 13-14, Özel Sayı, s. 215-217.

<sup>298</sup> Mesut Özcan, “Körfez Savaşlarının Ardından Irak”, **Tarih Bilinci**, S. 13-14, Özel Sayı, s. 312-316.

<sup>299</sup> Ali Semin, “Türkiye’nin Irak Politikası Işığında Kuzey Irak Açılımı”, **Bilge Strateji**, c. III, S. V, İstanbul, 2011, s. 179.

bunları göz önünde bulunduran Saddam Hüseyin, artısı ve eksisine bakmaksızın Kuveyt işgaline başlamıştır.<sup>300</sup>

Bu işgal ile Saddam'ın kafasında kurmuş olduğu düzen, İran ile savaşmak için borç aldığı ülkeyi ele geçirerek borçtan da kurtulmak olmuştur. Fakat Saddam Hüseyin'in güvenerek ve onayını alarak çıktığı bu yolda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Irak'ı kınayarak yeni kararlar almıştır. Kimyasal ve biyolojik silah olmadığı işgalden sonra ortaya çıkmıştır. I. Körfez Savaşı'nda, ABD'nin önderliğinde çok uluslu askeri güç gönderilmesi de işgalin seyrini ABD ve müttefikleri ile savaş olarak değiştirmiştir. Bu şartlar altında sürdürülen savaş, 27 Şubat 1991'de Irak'ın yenilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu savaş ile birlikte Irak'ın güneyinde şiiler ve kuzeyinde Kürtler ayaklanmış ve bu durum Irak'ta dengelerin değişmesine sebep olmuştur.<sup>301</sup>

Bu sonucu bekleyen ABD'nin Kuveyt işgal edildiği süreçte Suudi Arabistan'ı korumayı ve Kuveyt'i kurtarmayı bahane ettiği tahmin edilmektedir. Hatta ünlü Amerikalı filozof Naom Chomsky saldırıyı şöyle yorumlamıştır: "ABD öncülüğünde 16 Ocak 1991'de Irak'a yapılan saldırının ilk unsuru enerji, kanalizasyon ve su şebekeleri gibi sivil altyapıyı hedef alıyordu. Bu bir tür biyolojik savaş olup, Irak'ın Kuveyt'ten çıkarılmasıyla hiçbir ilişkisi yoktu; daha çok ABD'nin uzun vadeli siyasi hedeflerine göre tasarlanmıştı. Bu da bir savaş değil, devasa ölçekte bir devlet terörüdür."<sup>302</sup> İşin ilginç yanı, Kuveyt'e ve Suudi Arabistan'a konuşlanan askerler görevlerini yerine getirmiş ve Irak bu bölgeden çıkarılmıştır. Fakat bunun faturası olan 40 milyon doları korudukları ve kurtardıkları ülkeler ödemiş ve ABD de bu bölgeye kolaylıkla yerleşmiştir.<sup>303</sup>

ABD'nin Saddam Hüseyin'i devirmemesinin nedenini de bölgeyi çok iyi bilen uzman Thomas Friedman şöyle açıklamaktadır: "(Başkan Bush'un "savaş Kuveyt'e demokrasi getirmek için yapılmadı sözü üzerine) Evet savaş mevcut durumu yeniden kurmak için yapıldı. Her Amerikalı politika yapıcının bildiği üzere, Saddam Hüseyin Kuveyt'i işgal etmeden önce körfezde Washington'un tercih ettiği güç dengesi ve mevcut durumun direği idi. Onun demir yumruğu Irak'ı bir arada tutuyor ve İranlı İslamcı köktencilerin doğu Arap dünyasına sızmasını engelliyordu. Iraklı diktatör Kuveyt'e ve Suudi Arabistan'a egemen olmaya kalkınca tehdit haline geldi. Kendi

<sup>300</sup> Kapaklıkaya, S. 13-14, s. 216.

<sup>301</sup> Semin, S. V, s. 180.

<sup>302</sup> Kapaklıkaya, S. 13-14, s. 217.

<sup>303</sup> Kapaklıkaya, S. 13-14, s. 217.

kabuğuna döner dönmez de Washington için bölgesel dengeyi korumak ve Irak'ın parçalanmasını önlemek için yeniden yararlı hale geldi. Bu yüzden Bush, Saddam'a karşı Kürt ve şii isyanlarını ve demokratik hareketi asla desteklemedi."<sup>304</sup> Batılı emperyalist güçler, menfaati devam ettikçe asla diktatör dememişlerdir. Menfaatine helal geldiği için böyle tabirler kullanılmıştır.

Saddam Hüseyin rejimi, Saddam'ın kabineye akrabalarını yerleştirip kendisini garantiye alması ile devam etmiştir. Çok partili sistemin Irak'a getirilmesi için Eylül 1991'de yasa çıkmış olsa bile Baas Partisi hâkimiyetini sürdürmüştür. Bu esnada bir de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi yeni kararlar alarak Irak'a iktisadi ve askeri ambargo uygulamaya başlamıştır. Döviz gelirlerinin %95'inin geldiği kaynak olan petrol ihracatı duran Irak'ta ekonomik sıkıntılar baş göstermiştir. Ayrıca Irak'ın imalat sektöründe gereken hammaddeye ve yedek parçaya sahip olmaması ülke sanayi sektörünü de sekteye uğratmıştır. BM, 1996 itibariyle Irak'ın savaş tazminatını ödeyerek, yemek, ilaç gibi ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için sadece 4 milyar dolar satış yapmasına izin vermiştir. Bununla da kalmamış Irak'ın kitle imha silahlarına sahip olduğu gerekçesiyle sürekli denetim adı altında buraya yerleşmişlerdir. Irak'a yaşatılan bu ambargolarla Irak'ta bölünme senaryoları dedikoduları çıkmıştır. Tabii ki bu yol ile psikolojik savaş yaratılmaya çalışıldığı da aşikârdır.<sup>305</sup>

ABD, 11 Eylül saldırıları gerçekleşene kadar Irak bölgesine yerleşerek buradaki enerji yollarını ve petrol kaynaklarını ellerinde tutmak için yavaş yavaş ilerlemiştir. Daha sonra kapitalist ülke ABD'ye 11 Eylül 2001'de ikiz kulelere, Pentagon'a saldırı gerçekleştirildiği söylentilerine hepimiz şahit olmuştuk. Savaş sirenleri çalmaya başlamışken de ABD Başkanı Bush, teröristler ile onlara yardımcı olanların arasında ayırım yapmayacaklarını belirtmiştir. Soğuk savaş sürecinin bitiminde yaşanan bu olay ile ABD, Sovyetler Birliği ve komünizmin boşluğunu dolduracak yeni düşmanını da bulmuş olmaktadır. Özellikle el-Kaide ve Müslümanları hedefe koyan ABD Başkanı "terörizme karşı savaş" ve daha sonra tepki almasına neden olan "Yeni Haçlı Seferi" ifadeleri ile önce Afganistan'ı sonra da sırasıyla Ortadoğu ülkelerini markaja almıştır.

İlk olarak Afganistan'da Taliban'ı devirerek İkinci Irak savaşına hazırlık yapmaya başladığı bilinmektedir. ABD'nin saldırıları gerekçeleri arasında ilk olarak Saddam'ın el-Kaide ile bağlantılarının olduğu iddiaları yer almaktadır. Ayrıca Irak'ın -

<sup>304</sup> Kapaklıkaya, S. 13-14, s. 217.

<sup>305</sup> Cengiz Yılmaz-Tuncer Özdiç, "Küreselleşme ve Ortadoğu", **İkinci Orta Doğu Semineri, Düünden Bugüne Irak, Bildiriler I**, Elazığ, 2004, s. 629-648.

ABD'nin daha önce bölgeye gelerek denetlediği- kitle imha silahlarına sahip olması da savaş nedenlerinden biri olarak gösterilmiştir. Son olarak da Saddam'ın ABD ve İsrail'e karşı tehdit oluşturuyor olması ve Irak halkına özgürlüğü getirmeyi amaçlamaları Irak-ABD savaşına neden olmuştur. Bu noktada belirtmeliyiz ki ABD'nin ilk iki gerekçesinin kanıtı hala gün yüzüne çıkmamıştır. Ayrıca Irak'ın kitle imha silahlarının olmadığı bilgisine ABD zaten vakıftır. Hatta CIA ve BBC News de Irak'ın Avrupa için bir tehdit oluşturamayacağını belirtmiştir. Bunların yanısıra dördüncü gerekçeye inanan kimse olmamıştır. Özgürlük amacı ile hareket edilecek dahi olsa ABD'nin özgürlüğü savaşla getirmek zorunda olmadığı otoriterler tarafından da belirtilmektedir. Evvela ABD'nin esas amaçlarının ne olduğunu tahmin etmek güç değildir. Bunu gösterebilmek adına İtilaf devletlerinin I. ve II. Dünya Savaşları sonrasında toprak paylaşımı için stratejik noktaları elde etmeye çalışmalarına dikkat çekilebilir. Önce Osmanlı Devleti'nin topraklarını ele geçirerek, devamında Irak'ı üç devlete ayırmış olmaları açık bir şekilde ortadadır. Diğer taraftan II. Dünya Savaşı ile Rusya ve ABD'nin sınırları kendilerine göre belirlemeleri de ABD'nin Irak karşısında çok masumane bir yaklaşım sergilemediğinin kanıtı niteliğindedir.

Saddam Hüseyin'in Irak-ABD Savaşı sonrasında hemen yakalanamamış olması hem bazı Baasçılarını hem de ona tam anlamıyla bağlı olan yandaşlarını psikolojik olarak rahatlatmıştır. Daha sonraları tekrar toparlanan Irak senaryoları kafalarda betimlenmeye başlamış olsa da bu durum mümkün olmamıştır.<sup>306</sup>

Bir diğer mesele de 2003 Irak Savaşı'ndan önce Rusya, Çin ve Fransa Irak petrollerini ABD'ye rağmen elde etmeye çalışmışlardır. Kendi aralarında da milyar dolarlık rezerv anlaşmaları imzalamışlardır.<sup>307</sup> Ortadoğu'ya sahip olmak istemeleri Afganistan'ı işgal ederek sonrasında Irak planlarını gündeme getirmiştir. I. Körfez Savaşı ile bölgeye yerleşmeyi başaran ABD, II. Körfez Savaşı ile amacına adım adım yaklaşma çabası içerisinde olmuştur. Amacı doğrultusunda da ABD, 20 Mart 2003 tarihinde "özgürlük" adlı operasyonuna başlamıştır. Irak'a giren ABD askerleri Saddam Hüseyin heykelini yıkarak Saddam'ın saraylarına saldırmışlardır. İlerleyen süreçte yakaladıkları Saddam Hüseyin'i Bağdat'ta idam etmişlerdir. ABD, özgürlük vaadiyle

<sup>306</sup> Soran Şükür, "Irak Savaşından Sonraki Irak Politikası", **İkinci Orta Doğu Semineri, Düünden Bugüne Irak, Bildiriler I**, Elazığ, 2004, s. 529-556.

<sup>307</sup> Ferhat Pirinççi, "2003 Savaşı Sonrası Süreçte Irak'ta Siyasal Yapılanma", **İkinci Orta Doğu Semineri, Düünden Bugüne Irak, Bildiriler I**, Elazığ, 2004, s. 481-510.



başlattığı savaşta kimyasal silahlar, açlık ve çeşitli hastalıklar nedeniyle 122 binden fazla sivil ölmüştür.

Amerika'nın savaş politikası her daim süregelmiştir. Çünkü Irak petrolünü kontrol altında tutarken bir taraftan özgürlük getirdikleri sünni-şii-Kürt çatışmasını da bölgede canlı tutmaktadırlar. Dünya petrol rezervleri oranı; ABD %9, Avrupa sadece %2, tüm eski Sovyet Cumhuriyetleri %6 iken Ortadoğu'da bulunan ülkeler %66 oranda petrol rezervlerine sahiptir. Sahip oldukları az miktardaki kaynaklar da zamanla tükeneceği için yeni ve bol kaynak arayışları onları Ortadoğu'ya yönlendirmiştir. Dikta rejimi ile ilerleyen Saddam Hüseyin ABD-İngiltere dostluğunu pekiştirmiştir. Bir İngiliz ajanı, çıktığı televizyon programında üç defa taraf değiştirdiklerini, kendilerinden istenildiği zaman Kürtlere karşı Saddam'ın yanında olduklarını ya da Saddam'a karşı Kürt taraftarı olduklarını itiraf etmiştir.<sup>308</sup>

Yeni Dünya Düzeni dedikleri tek kutuplu ABD önderliğindeki bu düzen için alt yapı tamamlanmış bir şekilde istedikleri doğrultuda mesafe katedilmiştir. Bu düzeni petrolün siyasileşmesi ve devamında ise petrolün sosyalleşmesi dönemleri olarak niteleyebiliriz. Körfez Savaşları petrolü olağan bir hal durumuna ve uluslararası arzda güven ile süreklilik getiren dönüm noktası olarak anılacaktır.<sup>309</sup>

UNHCR'nin Nisan 2008'de paylaşmış olduğu verilere göre, 4,7 milyon Iraklı'nın yerinin değiştirildiği bilinmektedir. Ayrıca bu oran Irak nüfusunun %16'lık kısmına tekâbül etmektedir. Çünkü bu oranlardan sonra iki milyon Iraklı'nın komşu ülkelere sığındığı gerçeği gün yüzüne çıkmıştır. 2008 Ağustos ayında Irak ile ABD arasında 2008 yılı Ağustos ayında imzalanan Sofa Antlaşması ile ABD'ye beş yıl süre verilmiştir. Bu anlaşmaya göre, ABD Irak'tan tamamen çekilecek ve güvenliği de Irak yönetimine bırakacaktır.<sup>310</sup> ABD askerleri 30 Haziran 2009 tarihinde muharip güçlerini Irak'tan çektiği için bu gün resmi tatil ilan edilmiştir. Sofa Anlaşması'nda ise Irak'ın ABD askerlerini ve ABD ordusunun iş yaptığı şirketleri yargılayamaması şartı yer almaktadır. Bunun yanında 10 yıl boyunca Irak'ın savunma ve içişleri başkanlığı gibi stratejik noktalar da ABD'nin tekelinde olacaktır. Yaşanılan Irak Savaşı ile ABD dünya liderliğini pekiştirmeyi amaçlamış ve ABD Başkanı Bush'un "Ya bizimlesiniz ya da onlarla" şeklinde yaptığı açıklama ile ABD'nin küresel hegemonyasını göstermiştir.

<sup>308</sup> Kapaklıkaya, S. 13-14, s. 216.

<sup>309</sup> Nasır Niray, "Petrolün Ortadoğu Siyasi Gelişmelerine Etkisi," **Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, c. IV, S. II, Elazığ, 2006, s. 1-25, s. 22.

<sup>310</sup> [http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/06/140611\\_isid\\_kimdir](http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/06/140611_isid_kimdir) (11.06.2014)

Son olarak Irak hükümeti ile ABD arasında Stratejik Çerçeve Antlaşması imzalanmıştır. ABD Irak'a çok uluslu koalisyon kuvvetleri ile sözde Irak'ı özgürleştirme operasyonuna başladığı vakit despot Baas Partisini devirmeyi amaçladıklarını belirtmiştir. Fakat istediklerini gerçekleştirdikten sonra, ABD öncülüğünde koalisyon güçleri Irak'ta yeni bir demokrasiyi inşa edememişlerdir. Bilakis sulh yerine tarikat ve silahlı gruplar direniş hareketi başlamış ve yeni yapılanmalar ortaya çıkmıştır.<sup>311</sup>

### 1.2.7. Günümüzde Bağdat Şehri

Günümüze kadar gelen ve 1999 yılında kurulan IŞİD (Irak Şam İslam Devleti adlı terör örgütü), sünni topluluk olarak mücadelesini de İslam adı altında sürdürmektedir. Irak Şam İslam Devleti adını alan IŞİD Suriye'de doğmuştur. Rusya'nın Esad rejimine destekleri, Özgür Suriye Ordusu (ÖSO), Irak el Kaidesi denilen el Nusra, PKK yanlısı Suriye Kürt hareketinin temsilcisi PYD (Demokratik Birlik Partisi adlı terör örgütü) gibi gruplardan farklı bir yol izlemiştir. Amaçlarını İslami esaslara dayalı bir devlet kurmak olduğunu iddia etmişlerdir. Zira IŞİD selefının inancına dayalı bir topluluktur.<sup>312</sup> ABD, Irak'ta iken bir adı olmayan bu topluluğun halifelik ve devlet olmak için çaba göstermeye başlaması 2012'de ABD'nin Irak'tan çekilmesi ile başlamıştır.<sup>313</sup> Al Jazeera bilgilerine bakılacak olursa Irak-Şam İslam Devleti Irak ve Suriye içinde hüküm süren silahlı bir örgüttür. Bunların liderleri Ebu Ömer el Bağdadi, 2006 yılında Irak İslam Devleti'ni kurduklarını açıklamıştır ve şimdiki liderleri Ebu Bekir el Bağdadi'dir. Kendisinin küresel terörü yeni ve farklı bir düzeye taşıdığı görülmektedir. Irak'ın İran ile yaptığı işbirliği sonucunda Basra Körfezinde yıllardır sahip oldukları jeopolitiğin değişeceği korkusu IŞİD'i ortaya çıkarmıştır. Bakuba'yı kendilerine başkent olarak seçen bu grup günümüzde yaşanan Suriye iç savaşında da İdlip, Rakka ve Halep bölgelerinde bulunmaktadır. Sünni topluluk, binlerce sivilin ölümü, Irak hükümet üyelerinin ve bu üyelerin uluslararası müttefiklerinin ölümü ile suçlanmaktadır. Öte yandan Suriye'nin iç karışıklıklarını fırsat bilip bölgeye yerleşen IŞİD, kendi şeriat kanunlarını uygulamaya ve bu bölgede

<sup>311</sup> Abdülkadir Şen, *Irak Dosyası: İşgal ve Direniş*, <http://www.pressmedya.com/m/cok-okunanlar/5727/irak-dosyası-1-bolum> (04.04.2017)

<sup>312</sup> Nejat Tarakçı, [http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/5306/isisid-projesinin\\_arkasındaki\\_jeopolitik\\_gercek](http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/5306/isisid-projesinin_arkasındaki_jeopolitik_gercek) (14.08.2014)

<sup>313</sup> <https://www.setav.org/tag/irak-sam-islam-devleti/> (06.12.2014)

kendilerine karşı çıkan askerler ile çeşitli yabancı gazeteciler, yardım kuruluşu görevlilerini sürgün ya da hapis ile cezalandırmıştır.<sup>314</sup>

IŞİD yaptığı tüm eylemler ile aslında İran'ın bölge içindeki etkinliğini kırarak sonlandırmak isterken ABD, Suudi Arabistan ve İran karşıtı ülkeler de amacına ulaşmış görünüyor. Suriye İnsan Hakları Gözleme örgütünün yayınladığı rapora göre 2014'te Suriye'de IŞİD örgütüne mensup 50.000, Irak'ta 30.000 askerinin olduğu belirtilmişken, CIA bu rakamları Suriye ve Irak'ta toplam 20.000-31.500 arası bir sayıda olduklarını açıklamıştır.<sup>315</sup> Bağdat'ın günümüzdeki durumunu net bir şekilde anlatan Sezai Karakoç'un Bağdat şiiri ise şöyledir:

“ Ne kadar uzaktık Dicle'den  
 Çok yakınında doğmuşken  
 Dicle ki aşağılarda köpüklerinden  
 Bir şehir doğurmuş Bağdat'tır bu, senin ülken  
 Bağdat'tır bu kardeşim, senin ülken  
 Ayın Dicle'ye düşüp toprağa yükselmesi aniden  
 Ayna koparmak boyuna, ayna koparmak güneşten  
 Açık ve seçik bir fetih, kılıçla yarılan güneşten  
 Senin şehrin, benim şehrim ve hepimizin şehri  
 Bir nehrin şehri ki bizi yıkamıştır, ruh ve beden  
 İçimizde akmıştır gece ve gündüz demeden  
 Gölgesinde izler benekler taşır, Kara Amid kalesinden  
 Yaralar kaplan derisini cam gibi süsleyen  
 Gönül yaraları fizikötesinden  
 Ve bir şehir ki haber verir  
 Gök yaratılmadan önceki gökten  
 Zebercet seslerin ev kafesi oluşu  
 Diş diş bahçe parmaklıkları gümüşten  
 Hurmalar Dicle'nin çiçekleri peygamber armağanı  
 Veliler armağanı Bağdat'a doğru gelen  
 Boyuna gelen bin yıldan beri  
 Altın palmiyeler sulh ve sükûn defneleri

<sup>314</sup> Tarakçı, (14.08.2014).

<sup>315</sup> <http://tr.farsnews.com/world/news/13950410000430>, (30.06.2016)

Görmedim Bağdat'ı ne kadar görmek istemişken  
Bizi mahrum bırakmışlar birbirimizden  
Kendimiz mahrum bırakmışız kendimizi birbirimizden  
Bağdat ki Kerbela şehitlerinin kanıdır harcı  
İslam Uygarlığının başkenti  
Harun Reşit barışı  
İmâm-ı Âzam adaleti  
Cüneyd'in gözleri  
Geylani'nin gönlü  
Ve Halid'in zikri  
Binbir gece ülkesi  
Binbir gündüz gerçeği  
Fuzuli'nin günü  
Leyla vü Mecnun nefesi  
Ve Hallac-ı Mansur'un kanıyla besli  
Gece meleği  
Yaksam bütün lambaları Çağırarak üzere ateş pervanelerini  
Fitili kıssam ışık baharını  
Yanmasın âşıkların yüreği  
Bir aldanişla bir yanışla  
Ulu bir kanışla bir yanışla  
O çocuğun kederini biliyorum  
Kaderi bir ağıt gibi sızdıran gönlüne  
Bağdat bir sarnıca ine ine  
Yaklaşıyor yeniden derinden derine  
Çarpılmanın mermerine  
Alçılar kırılıyor Lut Gölü tuz gibi  
Dicle kara bir fırtınada dönüyor firdolayı  
Çatlayan toprak karanlığın anası  
Ve su, kurumuş çiçeklerin damıttığı  
Kitap yüklü develer boğuldu  
Ateş yüklü atlar yüzerken yandı  
Kördüğümdür halifenin sırrı

At nallarının altında  
 Kuşlar ki boğazları tıkanmış mercandan  
 Kıyamet habercisi çıkardığı seslerle  
 Zeytin ezmesi sergisi sonsuz bir asfaltta  
 Bilyeler üstünde kayan otomobiller göçünde  
 Bir halk gidiyor burdan bilinmeyen bir yere  
 Hatıralarını savurarak sıcak bir rüzgârın küllerine  
 Ve haberci diyor ki: ne oldu Bağdat  
 Nerde onu koruyan sur ve perde  
 İnsan ki yaşar eserde  
 İnsan nerde ve eser nerde  
 Devrilen her taş benim taşım  
 Yıkılan her ev benim  
 Benden yıkılıyor hepsi, ben yıkılıyorum  
 Yıkılan benim  
 Ve haberci diyor ki: yıkılan benim  
 Taşta suda hurmada  
 Kuş boğazında  
 Otomobil tekerinde petrol zerresinde  
 Her zerrede ölen benim  
 Ölen Bağdat benim  
 Ve diyor ki haberci:  
 Yanan ay sönen gün benim  
 Çöken akşam gelen geceyim ben  
 Ne anlamadın bütün bunları sen  
 Ey Bağdat'ın altın anahtarını küle çeviren"<sup>316</sup>

Bağdat şehrinin tarihi süreç içerisindeki yerini dönem dönem açıklamaya gayret gösterdik. Bağdat'ın, kurulduğu andan itibaren ne kadar ilgi odağı olduğu, buraya yapılan göçler, burada yaşanan işgaller ve savaşlarla açıklanabilir. Her dönemde farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Bağdat, işgallerle harabeye dönmüşse de her seferinde yeniden imar faaliyetleri ile günümüze kadar ulaşabilmiştir. Nitekim sahip olduğu özellikler dolayısıyla günümüzde şiddet ve terörün kol gezdiği bir coğrafyaya

<sup>316</sup> Sezai Karakoç, **Alın Yazısı Saati, Şiirler IX**, Diriliş Yayınları, İstanbul, 2013.

dönüşmüştür. Mansûr'un yeni şehri için özenle seçtiği yerde, merkezi otoriteye bağlı bir ordu ve bürokrasi, merkezi bir hukuk, merkezi bir maliye ve güçlü bir merkezi otorite tasarlanmıştır. Fakat zamanla bu sistem, Bağdat'a hâkim olan liderin isteği doğrultusunda değişikliğe uğramıştır. Ayrıca Batılı güçlerin Bağdat'ın coğrafi konumu ve petrol zenginliği için harekete geçmesi de gecikmemiştir. Yine Batılı devletler, Ortadoğu'da yaşayan halkın sahip olduğu farklılıkları kullanarak, çatışmalara neden olmaktadır. Üstelik günümüzde de Ortadoğu bölgesi üzerine yapılan planlar sürmektedir. Bağdat'ın geçmişini, kuruluşundan itibaren günümüze kadar geldiği son durumu, kronolojik sırayla anlatmaya gayret gösterdik. Tezimizin ikinci bölümünde ise, Bağdat'ı anlatan coğrafi eserler ve seyahatnamelerden Bağdat'a bakmayı ve şehrin zamanla nasıl bir görünüm kazandığını coğrafyacı ve seyyahların gözünden anlatacağız.



## İKİNCİ BÖLÜM

### 2. COĞRAFİ ESERLERDE VE SEYAHATNAMELERDE BAĞDAT ŞEHİRİ

#### 2.1. Seyahatname Nedir?

Seyahatname, “gezmek ve gezi” anlamında Arapça’dan gelen seyahât (siyâhat) ile Farsça “nâme” (risale, mektup) kelimesinin birleşiminden oluşmuş; “gezi eseri, gezi mektubu” anlamında kullanılmıştır. Bu kavrama Fars edebiyatında “sefer-nâme”, Arap edebiyatında ise rihle denilmiştir.<sup>317</sup> Rihle, bir yerden bir yere göç etmek anlamında ki “rahi” mastarından türemiş isim olup, göç anlamına gelmektedir. Kur’an’da ve eski Arap şiirlerinde “rihle” kullanılmakta olup, Kur’an’da<sup>318</sup> Kureyş kabilesinin ticari ve sayfiye yeri olarak seyahat ve yolculuk anlamını ifade eder tarzda geçmiştir.<sup>319</sup>

Seyahatnamelerin geçmişine baktığımızda bu tür eserlerin coğrafya ilmi sayesinde geliştiğini ve kültür tarihinin de önemli kaynaklarından biri olduğunu söyleyebiliriz. Seyahatnameleri incelediğimizde, yazarların/seyyahların bölgede edindikleri bilgilerin temel taşları konusunda genellikle bizzat görüp duyduklarını aktarma gayretinde buldukları görülmektedir. Aktarılan bilgiler genel olarak gözlem ve duyu yoluyla bölgeler, şehirler ve insan yapıları hakkında bilgi vermişlerdir. Diğer taraftan gözden kaçırılmaması gereken nokta ise daha önce bölgeyi gezen seyyahların yazdıklarını, kısaltıp belki de değiştirerek aktarmalarıdır. Bunun yanı sıra seyyahlar görülen şeylerin gerçek yönünü değil, mitolojik yönlerini anlatma gayretinde bulunmuşlardır. Bunları anlatırken bazı doğaüstü fikirler de ileri sürmüşlerdir; kerametler, efsaneler, farklı yaratıklar, büyücüler ve sihirleri de eserlerine almışlardır. Bu tarz örneklerin yanında, bizzat bölgede bulunan seyyahların notlarından aktarımlar yaparak gidip görmeden yazılmış seyahatname örnekleri de bulmak mümkündür. Öte yandan modern dünyada seyahatnameler seyyahların sahip oldukları gözlem yeteneklerinin önemini kanıtlar niteliktedir. Bunun sebeplerini her seyahatnamenin bir hikâyesi/yazılış sebebi olması şeklinde açıklayabiliriz. Seyahatnamelerin kimi hac yapmak için yola çıkarken yazılmışken, kimi de kendi dininden olan insanların sayılarını kaydetmek amacıyla oluşturulmuştur. Ayrıca seyahatnameler, ibadet yerlerini

<sup>317</sup> Hüseyin Yazıcı, “Seyahatnâme”, **İA, TDV**, c. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 9-11.

<sup>318</sup> Kureyş, 106/1-2.

<sup>319</sup> Yazıcı, c. XXXVII, s. 9.

görmek ve kendi inancına mensup olan kimselerin nasıl bir hayat yaşadıklarını aktarmak için yazılmıştır.

Batılı gezginlerin eserleri, eleştirilmeden önce yapılan gezinin amacı ve seyyahın sosyopolitik statüsü öğrenilmelidir. Bir diğer unsur ise, seyyahın o şehirde ya da bölgede ne kadar kaldığıdır. Çünkü bu süre, yazarın ziyaretinin amacı ile ilgili ipucu verebilir. Ayrıca onların gerçek veya hayal ürünü maceralarında yer alan kasaba ve şehirlerin isimlerinde de farklılıklar göze çarpmaktadır. Bugünün okurunun eski gezginlerin seyahat rotalarını anlamakta zorluk çekmesi fazlasıyla olağandır. Fiziki ve tarihi coğrafyaya katkı sağlayan eserler bölgeyi kuş bakışı göstermeyi amaçlamıştır.<sup>320</sup>

Seyahatnameler sadece meraktan yola çıkan kimselerin notları değildir. Diplomatların önemli merkezlere giden yolları ayrıntılı bir biçimde tasvir ettiği, özellikle bu eserlerin batılı seyyahlar için Ortadoğu'nun bir haritası olduğunu söylemek mümkündür.<sup>321</sup> Seyahat anlatılarını yazan diğer kesim ise hacca giden insanlar olmuştur. Bir seyahat organizasyonu gibi yürütülen, kabileler halinde yolculuk her dinden hacının başvurduğu yöntemdir. Özellikle dindar ve zengin hacılar, yapmış oldukları seyahatleri yazarak bunu bir hac ibadeti haline getirmişlerdir. Dikkat edilmesi gereken nokta ise, bu anlatıların çoğunda orijinal gözlemlerin bulunmasıdır. Bu da Hristiyanların veya Müslümanların yerleşik değerlerine sadık kalmak için yazarların seleflerinin yazdıkları notlara sadakatlerinden kaynaklanmıştır. Kudüs'e İncil'den ve Kur'an'ı Kerim'e aşina oldukları tarihi yerlere hac ziyaretinde bulunmuşlardır.<sup>322</sup>

Diğer bir seyahat yazarı ise, buldukları bölgeleri anlatan esirler olmuştur. Ülkelerine geri dönebilen esirlerin başlarından geçen olayları ve gördüklerini yazdıkları anlatılar da vardır. Esareti şahsen yaşayan Miguel de Cervantes'in fazla gerçekçi anlatılar olarak görülmemiştir. Fakat XVII. yüzyılda Hans Wild ile Joseph Pitts'in Mekke ve Medine'ye gittikleri bu esaret esnasında Müslüman olmuşlardır. Çünkü Hicaz bölgesi o dönemlerde gayrimüslimlere kapatılmıştır. Esaretleri bitip ülkelerine döndükleri zaman din değiştirmeleri Protestan olan memleketlerinde hoş karşılanmayacağı gerekçesiyle, Wild'ın yazdığı esaret maceralarında bu detaydan bahsedilmemiştir. Yine XVII. yüzyıl ikinci yarısında İngiliz Joseph Pitts de el-Cezire'de esir düşüp Mekke'ye götürülmüştür. Hatta hac ziyareti notlarında Kâbe'nin planına bile

<sup>320</sup> Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 190.

<sup>321</sup> Faroqhi, s. 192.

<sup>322</sup> Faroqhi, s. 194.



yer vermiştir.<sup>323</sup> Tüccarlar ve misyonerlerin gezi notları da oldukça önemlidir. Tüccarlar genellikle gittikleri yerin paraları, ağırlık ve ölçü birimleri ile ilgili bir listesi olan kitapçıklar hazırlamışlardır.<sup>324</sup> Misyonerler ise seyahat ederken gördüklerini aktardıkları raporlar yazıp, dindar kesim içinde kendilerine maddi destek verebilecek olanlara başardıkları işleri anlatmak üzere yola çıkmışlardır. Üstelik onların farklı coğrafyalarda elde ettikleri başarılar, insanlarda yabancı şehirlere merak uyandırması için dikkat çekici başlıklar kullanılarak yayımlanmıştır. Son olarak seyahatnamelerin orijinalliği hususunda, eski yazarların farkında olarak ya da olmayarak kopyalanmaya devam edildiği belirtilmelidir. Bu bilgilerin farklı dönemlerde kaleme alınan bilgilerin birleştirilmesi meşrulaştırılmıştır. Fakat bir dönemde yazılmış ve yapılmış şeyleri başka bir dönemde tekrarlama gibi bir yol izlenirken çok dikkatli olunması gerekir.<sup>325</sup>

Bu bilgiler ışığında, Bağdat şehrini görmek ve merakını gidermek için oraya giden ve gözlemlerini yazan birçok seyyahın ulaşabildiğimiz notlarını bir araya topladık. Buradan yola çıkarak ilk dönem ve daha sonraki dönemlerde yazılan ve kronolojik olarak takip edeceğimiz coğrafi eserler ve seyahatnamelerde geçen Bağdat şehrinin özelliklerini anlatmaya gayret göstereceğiz.

## **2.2. Müslüman Coğrafyacılar ve Seyyahların Gözünden Bağdat Şehri**

### **2.2.1. Ya'kubî, Ülkeler Kitabı (Kitâbü'l-Büldân)**

Tam adı, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kubi'dir. Bağdat'ta IX. yüzyılın başlarında doğmuştur. Genel kanaat Fars asıllı olduğudur, fakat Ermeni asıllı olduğunu iddia edenler de vardır.<sup>326</sup> Babası ve dedesi berid teşkilatında önemli görevlerde bulunmuşlardır. Bu aile içinde büyüyen Ya'kubî, idari ve siyasi hayat hakkında oldukça fazla donanıma sahip olmuştur. İlk olarak H. 260/M. 874 yılında İrmîniye'ye ve Horasan'a gitmiştir. Uzun süre boyunca Horasan'daki Tâhirîler'in hizmetinde çalışmıştır. Bu hanedanın yıkılması üzerine de Ya'kubî, Ermenistan ve Horasan'da uzun süre kaldığı düşüncesi ile Hindistan, Mağrib, İran, Endülüs ve Suriye ile diğer Arap ülkelerine seyahat etmiştir.<sup>327</sup> Hayatının son yıllarında Kuzey Afrika ve Mısır'da bulunan Ya'kubî, H. 284/ M. 897'de vefat etmiştir.

<sup>323</sup> Faroqhi, s. 195-197.

<sup>324</sup> Faroqhi, s. 198.

<sup>325</sup> Faroqhi s. 201.

<sup>326</sup> Murat Ağarı, "Ya'kubî", **İA, TDV**, c. XXXXII, İstanbul, 2003, s. 287-288.

<sup>327</sup> Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahri", **AÜTAED**, S. XXXIV, Erzurum, 2007, s. 169-191.

Eserini seyahatleri sonucunda aldığı notlar ile H. 278/ M. 891 yılında tamamlayan yazar, eserinde Bağdat ve Sâmerriâ şehrinin tasviri ile başlamaktadır. Yakubî, Dünya'yı Doğu, Güney ve Kuzey şeklinde üçe ayırarak tasnif etmiştir. Üstelik tasnifini Bağdat merkezli yaparken güney diye ayrı bir başlık vererek eserine devam etmiştir. Hatta Ya'kubî ekstra bilgi vermeden direkt olarak Bağdat ile eserine başlamıştır.<sup>328</sup>

Ya'kubî, Irak'ı dünyanın ortası, arzın göbeği olarak gördüğü için seyahatine Irak'tan başlamıştır.<sup>329</sup> Yazar, Irak'ın ortasından bulunmasından, büyüklüğü, genişliği ve mahmurluğu, havasının güzelliği, sularının çokluğu ile doğuda ve batıda benzeri bulunmayan bir şehir olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında şehir ve köylerde yaşayanların özelliklerinden dolayı Bağdat'tan başlamıştır. Ayrıca yazar, Bağdat'ın güzelliğinden etkilenen insanların bu topraklara uzaktan -toprak ve mal mülk sahibi de olsalar- göç ettiklerini yazmıştır. Ya'kubî, Dünya'nın herhangi bir şehrinde bir arada olamayacak kadar değerli unsurların Bağdat'ta bir araya gelmiş olduğunu ifade etmiştir. Bağdat'ın önemli nehirleri olan Fırat ve Dicle vasıtasıyla bölgeye kara ve deniz yoluyla ulaşan gıda maddeleri sonucunda alışverişin oldukça kolay olduğunu da eklemiştir. Ya'kubî, her türlü ticaret kolunun bu coğrafyadan geçtiğini, Hind, Sind, Çin, Türk, Hazar, Habeş, Tübbet (Tibet) ve Deylem mallarının buraya geldiğini de yazmıştır. Ayrıca Ya'kubî, bahsi geçen bu ülkeler dışında diğer bütün ülkelerle de ticaret yapıldığına da değinmektedir. Üstelik adı geçen bu ülkelerin tacirlerinin Bağdat'a gelirken dünya zenginliklerini de beraberinde getirdiklerini söylemiştir.<sup>330</sup>

Bütün bu zenginlikler Bağdat'a toplanınca şehir bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Ya'kubî, bu coğrafyada sadece Haşimoğullarının hüküm sürdüklerini, onlardan önce bu bölgede kimsenin olmadığını ifade etmiştir. Hatta bu topraklara başka bir sultanın da hükmetmediğini nakletmiştir. Bağdat'ın dünyanın ortası olduğunu savunan Ya'kubî, bütün matematikçilerin beyanının bu yönde olduğunu ve ilk felsefecilerin de kitaplarında orta iklim olarak geçen Bağdat'ın dördüncü iklimde olduğunu belirtmektedir. Bağdat'ın ikliminin her zaman ve her iklimde ılıman olduğu, sıcakların yaz mevsiminde soğukların da kışın şiddetli olduğu bildirilmiştir. Bağdat şehrinin baharları ılıman olduğu için sonbahardan kış mevsimine geçişin anlaşılmayacağı şekilde yumuşak olduğunu da eklemiştir. Ya'kubî, Bağdat'a yapılan

<sup>328</sup> Ağarı, S. XXXIV, s. 172-173.

<sup>329</sup> Ya'kubî, **Ülkeler Kitabı**, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2002.

<sup>330</sup> Ya'kubî, s. 17.

göçü Bağdat'ın toprağının nemli, sularının tatlı, ağaçlarının bol, meyvelerinin lezzetli, tarımının verimli ve nimetinin bol olmasına bağlamıştır.<sup>331</sup>

İbn Cübeyr'den farklı olarak bu toprağın insanların karakterlerinin güzel olduğunu söylemiştir. Zamanla Bağdat'ın özellikle de halkın değişimi bu bilgiler ile kanıtlanabilir. Ya'kubî'ye göre Bağdat halkının karakterinin güzelliği, yüzlerinin aydınlık, zihinlerinin berrak oluşu, anlayışları, edepleri, görgüleri, ticaret ve üretimdeki becerileri ve kavrama yetenekleriyle diğer insanlardan üstün olmuşlardır. Ya'kubî, en bilgili âlimlerin, en sahih râvilerin, en münazaracı mütekellimlerin Bağdat'ta olduğunu yazmaktadır. Hatta en fasih Arap dilcilerin, en mahir tabiplerin, en iyi okuyucu kurrâların, en muhekemeli mantıkçıların, en âbid sûfilerin en muttaki zahitlerin ve en güçlü filozofların burada yaşadıklarının da altını çizmektedir. Bu detaylara ek olarak Bağdat hatiplerinin konuşmalarını, şairlerin şiirlerini ve mizahçıların gülmekten kırıp geçirdiğini de kaydetmiştir.<sup>332</sup>

Ya'kubî'nin çağdaşı olan Nastûrî Hristiyanlarının lideri başpiskopos Deynî'l-Atîk'ten de söz etmiştir. Ya'kubî, Acem ve Kisraların (Sasanilerin) hâkim oldukları süreç içerisinde Bağdat şehrinin bulunduğu yerin, asıl şehir olmadığını belirtmektedir. Bu bağlamda bu şehrin Bâdûraya kasabasının köylerinden biri olduğunu söylemiştir. Daha sonra günümüzde Bağdat'ın bulunduğu yerden 7 fersah mesafede Kîsrâ Anûşirvan eyvanlarının yaşadığı Medain şehrinin yerinde Irak'ın kurulduğunu yazmıştır. Hatta Bağdat'ın bulunduğu yerde Karnu's-Surât denilen Dicle'nin Basra'ya döküldüğü yerdeki manastırdan başka bir şey de yoktur.

Bağdat kurulduktan sonra farklı bölgelerden toplulukların, tüccar ve zanaatkârların bölgeye göç ettiğini bildirmektedir. Bunun yanında Ümeyyeoğulları'nın Şam'a gittikleri için Irak'a yerleşmeyip Şam'da kendi içlerinde evlenerek orada çoğaldıkları notunu da düşmektedir. Ya'kubî, Ebû Ca'fer Mansûr hilafete geçtiğinde Kûfe ile Hîre arasında "Hâşimiye" adında bir şehir kurduğunu dile getirmiştir. Akabinde Halife oğlu Muhammed Mehdî, H. 140/M. 757-58 yılında Slavlar (Sakâlibe) ile savaşa gidene kadar Hâşimiye'de kalmıştır.<sup>333</sup> Ya'kubî eserinde Halife Ebu Ca'fer Mansûr'un Bağdat'a gidince söylediklerini de aktarmıştır. Mansûr'un Bağdat hakkındaki ifadeleri ise: "Buranın adı nedir?, sorusuna "Bağdat" cevabını alınca "Vallahi burası babam Muhammed b. Ali'nin dediği yerdir. Buraya yerleşeceğim ve bir

<sup>331</sup> Ya'kubî, s. 17.

<sup>332</sup> Ya'kubî, s. 18.

<sup>333</sup> Ya'kubî, s. 19.

şehir kuracağım. Benden sonra da oğlum buraya yerleşecek. Allah'ın takdiri bize kısmetmiş. Zira Cahiliye'deki ve İslam dönemindeki hükümderin doğusunda Dicle'nin yer aldığı, Dicle ile Fırat arasında yarım adaya ilişkin rivayetleri doğruluyor ve delilleri görünüyor"<sup>334</sup> dediği kaydedilmiştir. Bununla birlikte bu suların Basra, Vasıt, Übülle, Ahvaz, Faris, Umman, Yemâme ve Bahreyn'den gelen her şeyin Dicle vasıtasıyla taşındığını da eklemiştir. Daha sonra da "Diyarı Mudar ve Rakka, Şam Suğûr, Mısır ve Mağrib'den gelenler de gemilerle Fırat'a taşınır; burada yüklerini boşaltırlar ve tekrar yüklenirler. Cebel, İsfahan ve Horasan bölgelerinin insanları da bu yolu kullanırlar"<sup>335</sup> demiştir. Bunlara ek olarak "Allah'a hamt olsun ki, sanki burasını benim için saklamış; ben ise Allah'ın bana sunduğu şeyin farkında değilim. Vallahi ben buraya yerleşeceğim ve hayatımı burada geçireceğim. Çoluk çocuk ve benden sonra gelenler de buraya yerleşecekler. Burası dünyanın en mamur şehri olacak. Sonra, ileriki zamanlarda birisi bile harap olmayacak dört şehir kuracağım"<sup>336</sup> demiştir. Ya'kubî, Irak'ın Şam gibi bunaltıcı, keder veren, engebeli arazileri, taunlu dar evleri ve zalim halkı olan bir yer olmadığını anlatmıştır. Ayrıca Mısır gibi havasının değişken, vebalı ve yiyecekleri bozan, hastalıklı, çok sisli, nemli mikroplu denizi ile su kaynağı bulunmayan bir yer olmadığını da eklemiştir. Bunun yanında Mısır'ın hiçbir şey yetişmeyen çorak arazileri ve sarp kayalıkları ile engebeli dağlar arasında olduğunu da kaydetmiştir. Irak'ı diğer ülkeler ile kıyaslayan yazar, İslam topraklarından uzak, Beytullâhi'l -Haram'dan uzak, zalim halkların yaşadığı Afrika gibi olmadığını da belirtmiştir.<sup>337</sup> Yazarın anlattığı tüm bu yerlerden uzak olan Irak toprakları, ileri gelenler tarafından keşfedilmiş ve buraya göç edilmiştir. Halife Ebu'l-Abbas (Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib, ilk önce Kûfe'ye yerleşmiştir.<sup>338</sup> Ebu Ca'fer el Mansûr, kardeşinin vefatından sonra halife olunca Kûfe ile Hîre arasında hilafet merkezi Haşimiye'yi kurmuştur.<sup>339</sup>

Medînet-i Ebî Ca'fer olarak bilinen Bağdat şehrinin yapımı için arazi ölçme ve parsellemeyi bilen mühendis ve ustalar bu bölgeye getirilmiştir.<sup>340</sup> Bunların yanı sıra

<sup>334</sup> Ya'kubî, s. 20.

<sup>335</sup> Ya'kubî, s. 20.

<sup>336</sup> Ya'kubî, s. 20.

<sup>337</sup> Ya'kubî, s. 19.

<sup>338</sup> Ya'kubî, s. 20.

<sup>339</sup> Zirâ': dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsüdür. "Bilek ve kol manasına gelen kelimenin çoğulu azru ve zirâ'dır. Türkçe'de bu uzunluk ölçüsüne arşın denir. Genel olarak kabul edilen uzunluk 54.04 cm'dir" Bkz. Ya'kubi, s. 21.

<sup>340</sup> Ya'kubî, s. 21.

inşaatçı, harfiyatçı, demirci ve oduncular da gelmişlerdir. Şehrin inşası için çalışanlara yemek ve ücret de tahsis edilmiştir. Ya'kubî, ileri gelenlerden bir topluluğun çeşitli mesleklerden yüz bin kadar işçi ve sanatkârın geldiğini ifade etmektedir. Bunun yanısıra hazırlıklarla birlikte herkes gelmeden Mansûr'un inşaaata başlamadığını da bildirmiştir. Ya'kubî'ye göre, Ebu Ca'fer Mansûr, dünyanın başka yerinde olmayan dairemsi şekliyle Bağdat'ı H. 141/M. 758-759 Rebiülevvel'inde kurmuştur.

Ya'kubî, şehrin temelini münecim Nevbaht (Zû Baht) ve Mâşâ'allah b. Sâriye'nin söyledikleri uygun zamanda atıldığını kaydetmiştir. Ayrıca Ya'kubî, Bağdat'ın temelini eni ve boyu birer zirâ', ağırlığı yüz rıtl<sup>341</sup>, dört köşe kare büyük tuğlalar konulduğunu anlatmaktadır. Hatta temele bu tuğlaların yarı miktarı ve uzunluğu bir zirâ', genişliği yarım zirâ' ve ağırlığı yüz rıtl tuğlalar da eklenmiştir. Bağdat'ın temeli atıldıktan sonra şehir için su kuyuları kazılmıştır. Şehrin içme ve sulama suyu ihtiyacı için Fırat Nehri kollarından Kerhâyâ Nehri'nden akacak su kanalları açılmıştır. Ya'kubî, dört büyük girişi olan Bağdat'a Şam, Horasan, Kûfe ve Basra Kapılarının kurulduğunu aktarmıştır. Bununla birlikte eserde, kapıların birbirlerine olan mesafelerinin hendeğin dışından 5.000 sevdê' zirâ'<sup>342</sup> olduğu bilgileri de yer almaktadır. Yazar, Bağdat'ın kapılarının, bir kişinin tek başına kapatamayacak ve birkaç kişi olmadan da açılmayacak kadar büyük olduğunu yazmıştır. Büyüklüğüne kanıt olması için de uzun bir mızrak ve alemle bu kapılardan giren bir atlının bunları eğip bükme zorunda kalacağını söylemiştir. Şehri çevreleyen kale duvarı için harcanan çamur miktarının hesap edilemeyecek derecede olduğunu inanılmaz büyüklükte tuğlalarla inşa edildiğini dile getirmiştir. Bahsi geçen kale duvarının temelini genişliği 90 sevdê' zirâ'sı (90x54 cm) olup 25 zirâ'lık bölümü yerin altında kalacak şekilde yapılmıştır. Yüksekliği mazgallarla birlikte 60 zirâ' olarak verilmektedir. Kale duvarı çevresinde yapılan kanal duvarı ile kale duvarı arasında 100 sevdê' zirâ' (8100x54 cm) mesafe bırakılmıştır. Ayrıca yapılan bu kanallara büyük burçlar ve yuvarlak mazgallar eklenmiştir. Öte yandan bu kanalın dışı iç içe geçmiş tuğla ve kirişlerle örülerek

<sup>341</sup> Rıtl: Ağırlık ölçüsü birimi. Mısır'da 449.28 gr, Suriye'de 3.202 kg, Beyrut ve Halep'te 2.566 kg'dır. Bkz. Ya'kubî, s. 21.

<sup>342</sup> Sevdê' zirâ': Siyah zirâ' olarak da bilinmektedir. Daha çok İspanya ve Mağrib ülkelerinde kullanılmakta olup, Türkiye'nin çarşı arşını boyundadır. İlk defa Abbasî halifesi Me'mûn tarafından kullanıma sokulan bu ölçü, 24 parmak genişliğinde ve yaklaşık olarak 54.04 cm'dir. Bkz. Ya'kubî, s. 21.

yükseltilmiştir. Örülü sağlam yapıdan sonra hendek ve Kerhâyâ'dan gelen sular geçmektedir.<sup>343</sup>

Yeni kurulan daire şehrin güvenliği için kazılan hendeğin arka tarafında ana caddeler yapılmıştır. Ya'kubî, şehrin girişine dört tane mazgallı büyük 80 zirâ' olan koridor yapıldığını da belirtmektedir. Bahsi geçen bu dehlizlerin yapımında alçı taşı ve tuğla kullanılmıştır. Yazar, kanalın kenarına yapılan dehlizden girince taş döşenmiş bir alana çıkıldığına şahit olmuştur. Bunun yanısıra, büyük demir kapının olduğu büyük kale duvarına da dehliz yapılmıştır. Üstelik diğer dört kapıya da bu tip dehlizler eklenmiştir. Alçı taşı ve tuğladan yapılan kemerlerden ve bu dehlizlerden geniş alana çıkıldığını yazan Ya'kubî, kemerlerin üzerine Grejuva denilen Rum Ateşi delikleri yapıldığından da bahsetmiştir. İşte bu deliklerden güneş ışığı geçerken yağmur geçmeyecek şekilde inşa edilmiştir. Bu yerde ayrıca kölelerin evleri yapılmıştır.

Bağdat'ın büyük kale duvarına yerleştirilen kapılara süslü görkemli bir kubbe yerleştirilmiştir. Bu kubbelerin etrafına oturma yerleri ve dinlenilecek mekânlar eklenmiştir. Bu detaylar ile Bağdat'ın o dönemde yaşanacak dünya çapında dillere destan bir şehir olması için gerekli her şeyin düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Çünkü Ya'kubî, bu mesire yerlerinde oturan kişinin güzellikler içerisinde etrafta olan biten her şeyi gözetleyebileceğini dile getirmiştir. Ayrıca, bazıları alçı taşı ve tuğladan, bazıları kerpiçten yapılan direkler de inşa edilmiştir. Bu direklerin bir kısmının diğer kısma oranla daha yüksek mazgallar şeklinde olduğu bilgisi eserde yer almıştır. İnşa edilen bu mazgallara giren kişinin görevinin çevreyi gözetleyip korumak olduğu da not edilmiştir.<sup>344</sup>

Bağdat şehrindeki mazgalların arkasında kapıların üstündeki kubbelere çıkmak için basamaklar yapılmıştır. Ya'kubî, şehrin kapılarının bu basamaklara veya binek hayvanının üzerine çıkılarak kapatıldığı bilgisini vermiştir. Yani bir kimse şehre girmek istediği vakit kemerlerden geçerek mazgallı duvar, alçı taşı ve tuğlalarla örülmüş demir kapılı bu alana varmıştır. Ya'kubî'nin anlatımına göre, demir kapıdan geçildikten sonra daire planlı merkezî büyük meydana çıkılmıştır.<sup>345</sup>

Bağdat şehrinin büyük alanının orta yerinde kapısına Altın Kapı denilen bir köşkten bahsedilmektedir. Aslında Ya'kubî'nin köşk diye bahsettiği yapı hilafet sarayıdır. Çünkü İslam şehirlerinin genel yapısında yer alan dairevi şehirde halifenin

<sup>343</sup> Ya'kubî, s. 22.

<sup>344</sup> Ya'kubî, s. 22.

<sup>345</sup> Ya'kubî, s. 23.

sarayı ve hemen yanında Cuma mescidi yer almaktadır. Burada da görülüyor ki, Bağdat şehrinin merkezinde Altın Kapı denilen halifenin sarayı ve yanına da mescidü'l cami inşa edilmiştir. Yazar, seyahati esnasında bu köşkün etrafında ne ev ne de bir mesken yapılmadığına şahit olmuştur. Bu yerde sadece o dönemde Şam Kapısı civarında muhafız komutanının evi, emniyet amiri ile gece bekçisi yaşamıştır. Ya'kubî, insanların o dönemde bu büyük gölgeliklerde namaz kıldıklarını da gözlemlemiştir. Büyük meydanın etrafında Halife Mansûr'un küçük çocuklarının ve yakınlarının evleri olduğu bilinmektedir. Ya'kubî, bu evlerin yanında Beytü'l-Mâl, Hizânetü's-Silâh, Divânu'r-Resâil, Divânü'l-Harac, Divânü'l-Hâtim, Divânü'l-Cünd, Divânü'l-Havaic, Divânü'l-Ahşâm umum mutfak ve Divânu'n-Nafakât'ın olduğunu kaydetmiştir.<sup>346</sup>

Ya'kubî, şehrin kemerlerinin arasında da komutanlar, azatlılar ve oturanlarla tanınan cadde ve sokaklar olduğunu görmüştür. Yazarın gözlemlerine göre, Basra Kapısı'ndan Kûfe Kapısı'na doğru Şurat Sokağı, Heysan Sokağı ve Sercis Sokağı bulunmaktadır. Bunlarla birlikte bir de Abbas Sokağı, Gazvan Sokağı, Ebî Hanife Sokağı ve Dayyika Sokağı vardır. Yazar, Basra Kapısı'ndan Horasan Kapısı'na kadar da; Haras Sokağı, Nu'aymiye Sokağı, Süleyman Sokağı, Rabî' Sokağı ve Muheymil Sokağı olduğunu kaydetmiştir. Bağdat'ın diğer sokaklarının isimleri de eserde yer almaktadır. Bağdat'ta Şeyh b. Amirâ Sokağı, Merverrûziyye Sokağı, Vâdih Sokağı, Sukkâ'in Sokağı, İbn Bureyhe Sokağı, İsa b. Mansûr Sokağı, Ebî Ahmed Sokağı ve dar yollar olduğu da belirtilmiştir. Eserde, diğer kapılardan Kûfe Kapısı'nın arasında 'Akkiyyi Sokağı, Ebî Kurra Sokağı, Abdûye Sokağı, Semeyda' Sokağı, Alâ'i Sokağı, Nâfi' Sokağı, Eslem Sokağı ve Minare Sokağı olduğu bilgileri verilmiştir. Bir diğer büyük kapı olan Şam Kapısı'ndan Horasan Kapısı'na doğru ise; Müezzin'in Sokağı, Dârim Sokağı, İsrâyl Sokağı ve yazar tarafından sahibinin isminin unutulduğu belirtilen sokak vardır. Ayrıca burada Kuvvârîyyi Sokağı, Hakem b. Yusuf Sokağı, Semâ'a Sokağı, Sâ'id Mevlâ Ebî Ca'fer Sokağı, Gazvan Sokağı ve Ziyâdiyyi Sokağı'nın varlığından da bahsedilmiştir. Belirtmelidir ki, Ya'kubî'nin döneminde Bağdat'taki bu sokaklar Bağdat'ın ve kale duvarlarının içindeki kemerler arasındadır. Her sokakta güvenliğin sağlanması adına komutanlar ve beraberlerinde de bir topluluk yerleştirilmiştir. Bahsi geçen sokaklar da iki tarafına yerleştirilen sağlam kapılarla korunmuştur.<sup>347</sup>

<sup>346</sup> Ya'kubî, s. 23.

<sup>347</sup> Ya'kubî, s. 24.

Daire şeklinde planlanan şehri çevreleyen duvarın etrafındaki iki yol daire şeklinde olduğu için Daru'l Hilafe Meydanı geçilmeden diğer sokağa geçilememiştir. Ya'kubî, bu planın Abdullah b. Muhriz, Haccac b. Yusuf, İmran b. Vaddâh, Şihâb b. Kesir bi- Hadreti Nevbaht, İbrahîm b. Muhammed Fezarî ile müneccim ve mühendis Taberi tarafından yapıldığını söylemiştir. Ayrıca yazar, şehrin yerleşim yerlerinin dörde bölünerek her birine işleri idare edecek bir mühendis verildiğini bildirmektedir. Eserde anlatıldığına göre, arsa sahiplerine göre onlara yetecek kadar arazi verip çarşı kurmaları için yerler belirlemişlerdir. Ya'kubî, Kûfe Kapısı, Basra Kapısı, Muhavel Kapısı ve Kerh'e kadar olan bölgeden Müseyyeb b. Züheyr, azatlısı Rabî' ve mühendis İmran b. Vaddâh'ın sorumlu olduğu bilgisini ulaştırmaktadır. Bu bilgilerin yanısıra Kûfe Kapısı, Şam Kapısı, Anbar Yolu ve Harb b. Abdullah'ın bölgesi sınır olacak şekilde Süleyman b. Mecâlid, azatlısı Vâdîh ve mühendis Abdullah b. Muhrîz'in sorumlu tutulduğunu da eklemiştir.<sup>348</sup> Üçüncü bölge olan Şam Kapısı'ndan Harb bölgesine kadar, Babu's-Şam Caddesi ile Dicle Nehri'nin ucundaki köprüye kadar olan caddenin yanındaki yerlerden Harb b. Abdullah, azatlısı Gazvân ve mühendis Haccâc b. Yusuf sorumlu olmuştur. Son bölge olan Horasan Kapısı'ndan Dicle'nin üstündeki köprüye dâhil olan kenardaki cadde, Bağayyîn ve Katrabbul Kapısı'na kadar olan yerler Hişam b. Amr Taglibî, İmâre b. Hamza ve mühendis Şihabuddin b. Kesir'in sorumluluğunda olmuştur. Üstelik bu arazilerin düzenlemeleri de sorumlu tutulan kişiler tarafından yapılmıştır. Ya'kubî, bu kişilerin kendi arazilerini çiftçiler ve beraberindekilerin sayısına göre tahsis ettiklerini dile getirmiştir. Ancak bununla kalınmamış ve bölgenin düzenine uygun bir şekilde dükkânların ve çarşıların eklenmesi için de geniş yer ayırmışlardır.<sup>349</sup>

Şehre ait çarşıların geniş tutularak tacirleri bir araya toplamanın amaçlandığını ve evlerin ortada olacak şekilde yapıldığını ifade eden Ya'kubî, bu yerleşim yerlerinin buraya ilk gelen komutanın, burada oturanların ya da inşa edenin adını aldığını da bildirmiştir. Eserde bu bölgedeki caddelerin 60 sevdê' zirâ' (60x54 cm), sokakların da 15 sevdê' zirâ' (15x54 cm) genişliğinde olduğu bilgisi yer almaktadır. Pek tabii çarşı ve evlerin planı bittikten sonra burdaki halka yetecek kadar mescit ve hamamın inşa edilmesi de unutulmamıştır. Ayrıca halk'ın alışveriş yapması için başka bölgelerden gelecek tacirlere komutan ve askerlerin yerlerinden birer zirâ'lık alan ayrılmıştır. Ya'kubî, Bağdat'ın dışında ikta toprağı alan ilk kişinin Ehl-i Beyt'ten Abdülvahhâb b.

<sup>348</sup> Ya'kubî, s. 24.

<sup>349</sup> Ya'kubî, s. 25.



İbrahim İbn Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas olduğunu yazmıştır. Bahsedilen arazinin, Kûfe Kapısı'nın karşısında, Fırat Nehri'nin kollarından olan Surâtu's-Süflâ'nın kenarında olduğu yazmaktadır. Aynı zamanda Suveyka Abdülvahhâb olarak bilinen arazide köşkü olduğu fakat Ya'kubî zamanında harabeye dönüştüğü de rivayetler arasındadır.<sup>350</sup> Yazar, meşhur Abbasiye'nin Abbas tarafından verimli bir bahçe haline getirildiğini gözlemlemiştir. Cezire bahçe olduktan sonra güneydoğuda Abbasiye sonunda yeni bir yeri iktâ' almıştır. Nitekim eserde burada Ruha'l-Batrik olarak bilinen iki suyun birleştiği noktadaki büyük değirmenden de bahsedilmektedir. Yüz tane ev olan bölgeden sene sonunda yüz milyon dirhem ürün elde edilmiştir. Bu yerleşimin hesabı da patrik tarafından tutulmuştur. Bundan dolayı da bu hesaplar Rum melikleri tarafından ona verilmiştir. Halife'nin muhafızlarına iktâ' verilmiştir.<sup>351</sup> Muhafızların reisinin de Hasan Şeravî olduğu bilgisi de eserde geçmektedir. Bunun yanısıra Divânu's-Sadakat<sup>352</sup> başkanı Muhacir b. Amr merkezi büyük meydana doğru Kûfe Kapısı'na taraf olan bölgede iktâ almıştır. Özellikle Surât Nehri kenarında Ensar, Kureyş, Rabî'a ve Yemen gibi farklı Arap kabilelerinin ve ashabın iktâ'ları yer almıştır.<sup>353</sup>

Ya'kubî, mermer ve tuğladan yapılan sağlam Eski Köprü, Kantaratu'l-Atîka'dan da bahsetmektedir. Bu köprü Bağdat'ın kuruluşu sırasında inşa edilmiş olan ilk köprüdür. Eski Köprü'den doğuya doğru köprüyü geçmeden Beytü'l-Mâl hazinehanesi olan Ebi'l-Verd Kevser b. Yemân'ın mahallesi ve Seveyka Ebi'l Verd olarak da bilinen farklı alışveriş mekânları sıralanmıştır. Yazar, bu çarşıların Bâbu'l-Kerh'e kadar olduğunu vurgulamıştır. Kerhâya Nehri kollarından oluşan Deccâc Nehri kıyısında da tacirlerin evleri olduğu bilgisi bizlere ulaşmıştır.<sup>354</sup> Yazar, seyahati esnasında nehrin kıyısında tavuk satıldığı için bu ad verildiğini belirtmiştir. Eserde, her sokağın kendi halkı ve mahalle sâkini ile tanıdığı bilgisine de yer verilmiştir. Seyahati sırasında boşluk alanda bulunan Kasrı Vaddâh'dan Salı Pazarı, Sûku's-Sülesâi'ye kadar iki fersahlık mesafede Dicle Nehri'ne doğru enine bir fersah uzunluğu olan büyük bir çarşıdan bahsedilmektedir. Yazar, bu cadde içerisinde tacirlerin sokaklarının, dükkânlarının ve arastalarının olduğunu yazmıştır. Bu düzen ile herhangi topluluklar, ticaret ve esnaflar birbirleri ile karıştırılmamıştır. Ya'kubî, Selâme b. Sem'ân Buhâri ve

<sup>350</sup> Ya'kubî, s. 25.

<sup>351</sup> Ya'kubî, s. 26.

<sup>352</sup> Divânu's-Sadakat: Zekât ve öşürlerin tayin edilmesi için kurulmuş olan divandır. Bkz. Ya'kubî, s. 26.

<sup>353</sup> Ya'kubî, s. 27.

<sup>354</sup> Ya'kubî, s. 29.

arkadaşlarının iktâ'sı olan yerde yeşil minareli Buhâriyye Mescidi olduğunu görmüştür. Hatta Beşşâr Sûku'l-Heysen adındaki mahallede büyük bir çarşıya şahit olmuştur.<sup>355</sup>

Halife Mansûr döneminde şehir asayişinde Şurta'da sorumlu olan Musa b. Ka'b Temîm'in iktâ'sına da değinilmiştir. Şam Kapısı'nın olduğu tarafta Şam Kapısı Hapishanesi olan Sicn-i Bâbu'ş Şam adlı meşhur hapishane vardır. Ayrıca burada Şam Kapısı Çarşısı olan Sûkı Bâbu'ş-Şam'dan da bahsedilmektedir. Ya'kubî, bu çarşıda büyük tacirler ve satıcılarla sağlı sollu yerleştiği cadde, sokak ve geçitlerle meskûn ve mâmur bir çarşı olduğunu müşahade etmiştir. Ayrıca, yazar kendi seyahati sırasında Bağdat'ta bu çarşidan daha büyük, daha geniş ve sokağı ve çarşısı bu kadar fazla olan bir mahalle olmadığını da bildirmiştir.<sup>356</sup>

Yazar, daha sonra Horasan Kapısı'ndan Dicle Nehri'nin köprüsüne kadar olan yeri anlatmaktadır. Bu alanın karşısının boş olduğunu yazmıştır. Fakat bu bölgenin içerisinde merasim alanı, ahırlar ve Mehdî'nin Dicle'nin doğusunda yer alan Rusâfe'deki köşkünden önce yaşadığı köşkten bahsedilmiştir. Burada köprü'nün bulunduğu yere gelen Ya'kubî, Asayiş Meclisi olan Meclisü'ş-Şurta ve köprü inşaat merkezi ile karşılaşmıştır. Dicle Nehri'nin kıyısındaki iskeledeki çarşıya da uğrayan yazar, buradan devam edildiği zaman Halife Mansûr'un oğlu Ca'fer'in iktâ'sına varıldığını da eklemiştir.<sup>357</sup>

Ya'kubî, geçtiği ve görmüş olduğu bölgelerde bulunan tüm sokak, hamam ve mescitleri saydığını iddia etmektedir. Buna göre 6.000 sokak ve geçit, 10.000 hamam ve 30.000 de mescit olduğunu kaydetmiştir. Fırat Nehri'nin kollarından olan Kerhâyâ Nehri suları Bağdat'a zemini tuğla ve alçı taşı ile sağlam bir yapıda olan kanallar aracılığı ile ulaştırılmıştır. Şehrin suyu her daim akacak şekilde ayarlanmıştır ve Dicle'den aktarılan Düceyl adlı kanal da bu sisteme tabiidir. Ya'kubî, Deccâc Nehri olarak bilinen nehir sularının Düceyl kanalı ile bitişik olduğunu bildirmiştir. Hatta Büyük Fırat'ın kollarından olan İsa'l-Azm, Rakka'dan un getiren büyük gemileri taşımıştır. Üstelik eserde, Şamlı ve Mısırlı tacirlerin, dükkân ve çarşılarının olduğu bir limana uğradıklarından da bahsedilmiştir.<sup>358</sup>

Yazar, bunun yanı sıra şehir için oldukça önemli olan su kuyularına da değinmektedir. Evvela IX. yüzyıldaki Bağdat'ın kuyu sularının tatlı olduğu ve halkın bu

<sup>355</sup> Ya'kubî, s. 30.

<sup>356</sup> Ya'kubî, s. 31.

<sup>357</sup> Ya'kubî, s. 32.

<sup>358</sup> Ya'kubî, s. 33.

sulardan içtiği kaydedilmiştir. Fırat ve Dicle nehirleri arasında bulunan sular bölgenin kanallarına dökülerek Basra'dan getirilen hurma fidanlarının yetişmesine kaynak olmuştur. Konu hurmaya gelmişken Yakubi, Bağdat şehrinde yetiştirilen hurmanın Basra, Kûfe ve Sevâd'dan daha çok olduğunu da aktarmıştır. Çünkü hurma ağaçlarının yetişerek çok fazla ürün verdiğiğine şahit olmuştur. Bağdat'ın sularının bol ve tatlı olması şehrin bağ ve bahçelerinin sayılarını arttırmıştır. Diğer taraftan yazar, Bağdat'a farklı ülkelerden gelen işçilerden de bahseder. Bunların buraya gelerek çalıştıklarını ve dünyanın herhangi bir yerinden mesleklerinde hünerli ve usta olan kimselerin Bağdat'a yerleştiğini de eklemiştir. Bağdat'ın batı yakasında ise Medîne, Erbâd ve Kerh olduğunu ve bu yerlerde her tarafta bir mezarlık, yakınlarında köyler ve çok sayıda mamur yer olduğu anlatılmıştır.<sup>359</sup>

Bağdat şehrinin doğusuna Halife'nin oğlu Mehdî b. Mansûr yerleşmiştir. Bu bölgede inşaat, H. 143/ M. 760-761 yılında başlamıştır. Ayrıca Mehdî'nin sarayı da Cuma mescidinin yapıldığı Rusâfe'de kurulmuştur. Eserde, Mehdî'nin doğu tarafından geçecek şekilde Nehravan Nehri'nden akan Nehru'l-Mehdî adında bir nehir yatağı kazıdığı bilgisi yer almaktadır. Ya'kubî, insanların Mehdî'ye olan sevgilerinden ve bu yeni şehrin genişliğinden dolayı bu şehre taşınmak için birbirleriyle yarıştıklarını dile getirmiştir. Buranın halkı Dicle ve Fırat arasında yarımada şeklinde batı yönüne yerleşerek binalar inşa etmişlerdir. Hatta bunların yanında ticarethaneler ve çarşılar yaptıkları da kaydedilmiştir.<sup>360</sup> Sâmerâ şehrine Mehdî'nin yanı sıra Musa el-Hâdî, Harun er-Reşîdî Me'mûn ve Mu'tasım yerleşmiştir. Hatta Ya'kubî, bu şehirde sayabildiği kadarıyla 4.000 sokak ve geçit, 5.000 hamam ve 15.000 mescit olduğunu aktarmıştır. Üstelik Ya'kubî'nin zamanında Bağdat şehrinin iki yakasında bulunan çarşıların bütün geliri ile Ruha'l-Batrîk'de bulunanlar ve etrafındakilerin senelik on iki milyon dirhem olduğu eserde kaydedilmiştir. Bağdat'ta yedi halifenin yaşamış olduğu ve bunların kronolojik sırayla, Mansûr, Mehdî, Musa el-Hâdî, Harun er-Reşîd, Muhammed Emîn, Abdullah Me'mûn ve Mu'tasım oldukları yazmaktadır.<sup>361</sup>

Ya'kubî, Bağdat'ın anlatımını bitirmeden önce bahsettiği ikta'ların, cadde ve sokakların Mansûr döneminde kurulduğunun altını çizmiştir. Bu durumların zamanla değişikliğe uğradığı da aşikârdır. Bütün bunların yanında önemli kişilerin yani devlet erkânı, komutanlar ve halkın ileri gelenlerinin Halife Mu'tasım ile birlikte H. 223/M.

<sup>359</sup> Ya'kubî, s. 34.

<sup>360</sup> Ya'kubî, s. 34.

<sup>361</sup> Ya'kubî, s. 36.

837-838 yılında Sâmerrâ'ya taşındıklarını eserinde vurgulamaktadır.<sup>362</sup> Fakat bu durumun Bağdat'ın harap olması ve ticaretinin azalması ile sonuçlanmadığını da kaydetmiştir. Anlaşılacağı üzere hilafet Sâmerrâ'ya taşınsa da Bağdat'ın yerini dolduramamıştır. Ünlü coğrafyacı Ya'kubî bu eserinde diğer şehirleri Bağdat kadar tasvir etmemiştir. Ya'kubî'nin eserinde belirttiği hususlardan yola çıkarak, Bağdat şehrinin güvenliği her zaman ön planda olmuştur. Kazılan hendekler, şehri çevreleyen surlar ve askerlerin titizlikle seçilmesi güvenliğin üzerinde yoğunlaştığını gözler önüne sermiştir. Ayrıca bu idari teşkilatın yanı sıra toprak idaresi ve şehre bağlı nahiyelerle de gerektiği gibi ilgilenilmiştir. Ya'kubî tarafından kaleme alınan bu eserde, IX. yüzyıldaki Bağdat'ta her halife döneminde yeni mescit, hamam, geçit ve sokakların eklendiği şehrin fiziki yapısına katkıda bulunulmuştur.

### 2.2.2. el-Belâzuri, Ülkenin Fetihleri (Fütuhu'l-Büldân)

Belâzurî'nin tam adı, Ebü'l Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzuri olup, doğum yeri ve doğum tarihi hakkında bir bilgi yoktur. Fakat Farsça'dan Arapça'ya tercüme yapması nedeniyle çağdaş araştırmacılar tarafından Belâzurî'nin İran asıllı olduğuna dair yorumlar yapılmaktadır.<sup>363</sup> Belâzurî, Humus, Dımaşk ve Bağdat'ta Ali b. Muhammed el-Meâinî, İbn Sa'd, Ali b. Medîni, Affân b. Müslim, Abdullah b. Sâlih el-İclî, Abdüla'lâ b. Hammâd ve Mus'ab ez-Zübeyrî gibi âlimlerden eğitim görmüştür. Hayatı hakkındaki bilgiler bu kadarla sınırlıdır. Belâzurî hakkındaki diğer bilgiler ise Abbasî halifeleri ve vezirleri ile münasebetleri ile ilgilidir. Mütevekkil-Âlellah'ın huzurunda ilmî ve edebî sohbetlerde bulunarak on yıl boyunca halifenin nedimliğini yapmıştır. Müsta'in-Billâh ise Belâzurî'ye hep yakın olmuş ve ihtiyaçlarını karşılaması için ihsanda bulunmuştur. Ayrıca Halife Mu'tez'in oğlu Abdullah'ın eğitim ve öğretiminden de sorumlu olmuştur. Halife Mu'temid-Billâh döneminde hayatının en zor ve kötü günlerini yaşayan tarihçinin, H. 279/ M. 892-93 yılında Bağdat'ta seksen yaşlarında vefat ettiği kabul edilmektedir.<sup>364</sup>

Seffah'tan sonra halife olan Ebu Ca'fer el Mansûr öncelikle Kûfe'deki el-Haşimiyye şehrini başkent yapmıştır. Ebu Ca'fer'in bu şehrin Kûfe'ye yakın olmasından dolayı yeni bir başkent arayışına girdiği görülmektedir. Buradan Bağdat'a geçerek Bağdat şehrini kurdu muştur. Ayrıca yeni kurmuş olduğu bu başkente

<sup>362</sup> Ya'kubî, s. 37.

<sup>363</sup> Mustafa Fayda, "Belâzurî", **İA, TDV**, c. V, İstanbul, 1992, s. 392-393.

<sup>364</sup> Fayda, c. V, s. 392.

Medinetu's-Salam adını vermiştir. Belâzurî, Mansûr'un, hilafet şehrini kurarken şehrin eski surlarını tamir ettirdiğini belirtmiştir. Bu surlar Dicle'den başlayıp es-Sırat'ta sona ermiştir. Mansûr, yeni başşehrini kurduktan sonra Kûfe'de Ebu'l Hasib olarak bilinen er-Rusafe sarayını yaptırmıştır. Bu saray hakkında iki rivayet vardır. İlki Mansûr'un azadlısı Ebu'l Hasib Merzûk'un bu sarayı yaptığı, ikincisi de Ebu'l Hasib Merzûk'un bu sarayı kendisi için yaptırdığı ve Mansûr'un onu bu sarayda ziyaret etmesidir.

Ebu Mesud'un Belâzuri'ye söylediğine göre, Kûfe'deki Meymun mezarlığı adını Muhammed b. Ali b. Abdillâh'ın azadlısı Meymun'dan almıştır. Ravilerin rivayetlerini aktaran Belâzurî, Bağdat'ın eski bir yerde Müminlerin emiri Mansûr tarafından H. 145 yılında inşasına başlandığını söylemiştir. Mansûr, Bağdat'ın inşası esnasında Abdullah b. Hasan'ın iki oğlu Muhammed ve İbrahim isyan edince Kûfe'ye dönmüştür. Daha sonra H. 146 yılında beytûlmalleri, hazineleri ve divanları Kûfe'den Bağdat'a nakletmiştir. Bu yeni şehre de Medinetu's-Salam adını vermiştir. Belâzurî, Bağdat şehrinin duvarlarının ve eski Bağdat surlarının mimari detaylarının H. 147'de tamamlandığını yazmıştır.<sup>365</sup> Mansûr'un H. 158/M. 775 yılında Mekke'de vefat ettiğini ve Emevi taraftarı Meymun b. el-Hadrami'nin kuyusunun yanına defnedildiğini nakletmiştir.<sup>366</sup>

Yazar, Mansûr'un Bağdat'ın doğu yakasında oğlu el-Mehdi için er-Rusafe şehrini kurduğunu yazmıştır. Bu şehrin ordugâhı el-Mehdi'ye ait olmuştur. Rusafe şehri kurulduktan sonra el-Mehdi ile birlikte halefi olan diğer Abbasî halifeleri buraya defnedilmiştir. Mansûr, Rey dönüşü Horasan'da yaşadığı için H. 151'de er-Rusafe'ye inmiştir. Belazuri'ye göre, Mansûr'un bu hareketinin amacı er-Rusafe'yi yenileyip oğlu Mehdi'ye hazırlamaktır. Şehir yapılırken el-Kerh kapısından sonra Kasru'l-Vaddah, Kasru'l-Mehdi ya da eş-Şarkıyye olarak bilinen saray inşa edilmiştir. Bu sarayın harcamalarını el-Anbar halkından el-Vaddah idare etmiştir. Bundan dolayı bu saray Kasru'l-Vaddah olarak da anılmıştır.<sup>367</sup>

Belâzurî eserinde, Mansûr'un, Medinetü's Selam'a iki cami ve es-Sarah üzerinde iki yeni köprü yaptırdığına değinmiştir. Bağdat kurulduktan sonra Mansûr, Bâdüreyya, Kutrabbül, Nehru Bük ve Nehru Bin köylerini satın almıştır. Satın aldığı bu toprakları ailesi, kumandanları, askerleri, kâtipleri ve arkadaşlarına ikta olarak vermiştir. Bu bölgede pazarlar oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bağdat'ta bulunan çarşılar

<sup>365</sup> Belâzurî, **Fütuhu'l-Büldan**, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 422.

<sup>366</sup> Belâzurî, s. 423.

<sup>367</sup> Belâzurî, s. 424.

daha sonra yapılan el-Kerh'te toplanarak tacirlere dükkân yapmaları emredilmiştir. Burada yapılan dükkânlardan kira alınması kararlaştırılmıştır. el-Abbas b. Hişam el-Kelbi ve babasının rivayetine yer veren Belâzuri, Bağdat'ta bulunan el-Muharrim'in adını Muharrim b. Süreyh b. Hazn el-Harisi'den aldığını kaydetmiştir. Ravilerin belirttiğine göre, Mansûr, Bağdat'taki konağının yerini ikta olarak Ali b. Abdillâh'ın azadlısı Mücalid Şerevi'nin oğlu Süleyman b. Mücalid'e vermiştir.<sup>368</sup>

Yazar, Halife Mansûr'un son günlerini Medinetu's-Selam'da geçirdiğini ve Bağdat'tan Mekke'ye geçip orada vefat ettiğini yazmıştır. Halife Mansûr'dan sonra, oğlu el-Mehdi Bağdat'a gelerek İsbâz'da yaptırdığı binalarda yaşamıştır. Daha sonra Mâsebezan'a gidip burada vefat etmiştir. er-Reşid Harun b. el-Mehdi Bağdat'a gelip er-Rafika'da kalmıştır. Horasan'a geçen Harun Reşid, Tûs'da vefat etmiştir. el-Memun Abdullah b. er-Reşid, Horasan'dan Bağdat'a gelip buraya yerleşmiştir. Savaşmak için Bağdat'tan ayrılınca el-Fezendun'da öldüğü zaman Tarsus'a defnedilmiştir. Müminlerin emiri el-Mu'tasimbillâh, Bağdat'a giderek el-Kâtûl'daki er-Reşid sarayına yerleşmiştir. Ebu'l Cünd (ordu babası) kanalı, er-Reşid'in ordusunun ihtiyaçlarının karşılanması ve toprakları sulamak için yaptırdığı için bu adı almıştır.<sup>369</sup>

Mu'tasım, Sürremenraâ'yı şehir olarak düzenleme kararı almış, burayı şehir yapmış, halkı buraya nakledip kendisi de Sürremenraâ'ya yerleşmiştir. Kurulan yeni şehre pazarların olduğu tarafta büyük bir cami yaptırmıştır. Şehrin idaresinden azatlısı Eşras sorumlu olmuş, bazı kumandanları da el-Arabâyî adlı konaklara yerleştirmiştir. Mu'tasım Sürremenraâ'da H. 227/M. 841 yılında vefat etmiştir. Harun el-Vâsıkbillâh, Sürremenraâ'da el-Hârûni sarayını yaptıırıp, vefat edene kadar burada yaşamıştır. Sonra Müminlerin emiri Ca'fer el-Mütevekkil 'Alallâh, H. 232/M. 846 yılı Zilhiccesinde halife olup el-Hârûnî'de yaşamıştır. Mu'tasimbillâh döneminde yapılmış olan el-Hâir'den insanlara ikta toprakları vererek buralara yerleşmelerini sağlamıştır. Fazla para harcayarak büyük bir cami inşa ettirmiştir ve müezzinlerin seslerinin net duyulması için caminin minaresini de yüksek yaptırmıştır.<sup>370</sup> Belâzurî, caminin minaresinin çok yüksek olduğunu fersahlarca mesafeden bile göründüğünü, halkın bu ihtişamlı camide toplandığını ve ilk yapılan camiye terk ettiklerini yazmıştır. Mütevekkil Kerhu Feyruz ve Kâtûlu Kisra arasında, el-Mütevekkiliyye isimli bir şehir kurdurup imar ederek bu şehirde yaşayıp insanlara çokça ikta toprağı vermiştir. el-Mütevekkiliyye şehri, binalar

<sup>368</sup> Belâzurî, s. 426.

<sup>369</sup> Belâzurî, s. 426.

<sup>370</sup> Belâzurî, s. 427.

ile el-Mâhuze isimli köyü de içine alacak şekilde planlanmıştır. Yapım aşaması bir süre devam eden şehire birkaç ay içerisinde iskân başlamıştır. Halife el-Mütevekkil H. 246/ M. 860 yılında bu şehre yerleşmiş, H. 247/ M. 861 yılında ise vefat etmiştir. el-Mütevekkil'in vefat ettiği gece el-Muntasırbillâh halife olmuş, Şevval ayının bitmesine on gün kala Salı günü Sürremenraâ'ya gidip orada vefat etmiştir.<sup>371</sup>

Uyûnu't-Taff (Taff kuyuları), er-Rüheyme, el-Kutkutâne, Aynu's-Sayd ve Aynu Cemel kuyuları<sup>372</sup>, Sâbur hendeğine ait kuyular olup es-Sevad ordugâhlarının askerleri tarafından kullanılmıştır. Sâbur bu hendeği hem kendisi hem hendeği koruyan askerler ve başkaları arasında kazdırmış ve buradaki toprakları onlara ikta olarak vermiştir. Sâbur'un ikta olarak verdiği topraklar ekilip biçilmiş ve Sâbur bu kişilerden haraç almamıştır. Mütevekkil'Alallâh döneminde es-Sevad valisi olan İshak b. İbrahim b. Mus'ab es-Sevad topraklarından alacağı öşürü kendisi toplamıştır. Bu toprakların el-Belâzuri döneminde de aynı durumda olduğunu el-Belazuri belirtmiştir.<sup>373</sup>

Belâzurî'nin şeyhlerden rivayet olarak aldığı bilgilere göre, Aynu'l-Cemel (Deve kuyusu) yanında bir deve ölmüştür ve kuyuya bu olaydan dolayı böyle ism verilmiştir. Vasıt halkı ise bu kuyunun adını, kuyuyu kazan Cemel adlı kişiden aldığını iddia etmişlerdir. Aynu's-Sayd<sup>374</sup> (Av Kuyusu) kuyusu ise adını balıkların buraya toplanmasından almıştır. Aynur'r-Rahbe kuyusu eskiden doldurulan kuyulardan biri olup, Kirman halkı hacılarından biri su sızdırdığını görünce bu kuyuyu tekrar açmıştır. Ayrıca el-Mütevekkil, el-Uzeyb yolu boyunca hurma ağaçları dikmiştir. Son olarak el-Irk denilen Hit'ten uzakta bir kuyu vardır ve bu kuyu ile topraklarının öşürleri Hit'in sahibine verilmiştir. Araplar, köylerde bulunan hurma ve diğer ağaçların çok fazla olduğunu anlatırken, “biz bundan fazla siyahlık (sevad) görmedik” demişlerdir. Bundan dolayı bu bölgenin es-Sevad adını aldığı ya da es-Sevad'ın bir şahıs olduğunu el-Esrem-Ebu Ubeyde ve Ebu Amr b. el-Alâ rivayet etmiştir.<sup>375</sup>

<sup>371</sup> Belâzurî, s. 427.

<sup>372</sup> Bu kuyular, Zû-Kâr savaşında Peygamber'in (s.a.s.) sayesinde Arapların eline geçmiş ve bir kısmı da Acemlerde kalmıştır. Ayrıca Müslümanlar el-Hire'ye gelince Acemler ellerinde olan kuyuları doldurup kaçmışlardır. Kaçamayanlar da kuyuların kendilerinde kalma şartıyla Müslüman olmuşlar ve öşür arazilerini ekip biçerek burada yaşamışlardır. Bu kuyuların bulunduğu toprakların halkı Kâdisiyye ve Medain Savaşı sonrasında bölgeden ayrılınca bu topraklar ikta olarak Müslümanlara verilmiş ve öşür arazisi olmuştur. Bkz. Belâzurî, s. 427-428.

<sup>373</sup> Belâzurî, s. 428.

<sup>374</sup> Aynu's-Sayd kuyusunun kapatılan kuyulardan biri olduğu bilgisi el-Belazuri'ye Kureyzîler tarafından verilmiştir. Muaviye, Aynu's-Sayd ve ek oalarak başka toprakları halifeliği elde etmek için el-Hasan b. Ali'ye ikta olarak vermiştir. Bkz. Belâzurî, s. 429.

<sup>375</sup> Belâzurî, s. 429.

el-Medâinî Ali b. Muhammed b. Ebi Seyf ve şeyhlerinin rivayetlerine göre, Irak ve es-Sevad'ın haraç defterleri Farsça yazılmıştır. el-Haccac, Irak valisi olduktan sonra Zâdân Ferruh Bîrî katibi olmuştur. Bununla birlikte Benî Temîm kabilesi azadlısı Salih b. Abdirrahman da onun yardımcısı olmuştur.<sup>376</sup> Zâdân Ferruh'un öldürülmesinden sonra el-Haccac, Salih'i divan defterlerini Arapça'ya çevirmesi için görevlendirmiştir.<sup>377</sup> Bu süreçte Salih'e divan defterlerini değiştirmemesi ve bu işten vazgeçmesi için yüz bin dirhem rüşvet teklifinde bulunulmuştur. Fakat Salih teklifi reddederek divan defterlerini Arapça'ya çevirmiştir. Mervan b. Muhammed'in kâtibi olan Abdulhamid b. Yahya, Salih hakkında; "Allah, Salih'i hayırla mükâfatlandırsın! O, kâtiplere ne büyük iyilik yapmıştır" demiştir. Ömer b.Şebbe- Ebu Âsım en-Nebil ve Sehl b. Ebî's- Salt'ın rivayetlerine göre ise, el-Haccac, Salih b. Abdirrahman'a divan kayıtlarını Arapça'ya çevirmesi için belirli bir zaman tanımış ve Salih de divan defterlerini Arapça'ya çevirmiştir.<sup>378</sup>

Yazar, Halife Mansûr'un Bağdat'ın doğu kesiminde oğlu Mehdi için er-Rusafe'yi kurduğundan bahseder. Üstelik şehrin bu tarafının Mehdi'ye ait bir ordugâh olduğunu da bildirmiştir. İbn Cübeyr ve İbn Battuta'nın bahsettiği Rusafe şehri böyle kurulmuştur ve el-Mehdi ile birlikte ondan sonra gelen Abbasî halifelerinin kabirleri buradadır. Mehdi, Rey'ye yürüdüğü zaman ordugâhını buraya kurarak, Rey dönüşü Horasan'da ikamet ettiği için Mansûr H. 151 yılında Rusafe'ye inmiştir. Yazarın bu konudaki tespiti ise Mansûr'un bu hamlesinin bölgeyi yenileyerek oğlu el-Mehdi'ye hazırlamak olduğu yönündedir. Mansûr, şehrin yapılması emrini verdikten sonra, el-Kerh Kapısını, Kasru'l Vaddah, Kasru'l-Mehdi ya da eş-Şarkıyye olarak bilinen sarayı Mehdi için yaptırmıştır. Bu sarayın harcamalarını el-Anbar halkından el-Vaddah idare etmiştir. Bu nedenle de bahsi geçen bu saray Kasru'l-Vaddah olarak anılmıştır.<sup>379</sup>

el-Harbiyye adını, Belâzuri'nin ravilerden edindiği bilgiye göre, Ca'fer b. Ebi Ca'fer'in Musul'daki polis teşkilatının başındaki Harb b. Abdullah el-Belhi'den almıştır. Bâbu't Tibn olarak bilinen ez-Züheyriyye, adını Ebiverd halkından Züheyr b. Muhammed'den almıştır. İsâbâz, adını el-Hayzûran'ın oğlu ve Münâzil et-Türki' terbiyesinde yetişen el-Mehdi'den almıştır. Berâsa'dan sonra bilinen Kasra Abdeveyh

<sup>376</sup> Belâzurî, s. 430.

<sup>377</sup> Belâzurî, s. 431.

<sup>378</sup> Belâzurî, s. 432.

<sup>379</sup> Belâzurî, s. 423.



(Abdeveyh Sarayı), adını el-Ezd kabilesinden ileri gelen bir devlet adamı olan Abdeveyh'ten almıştır.<sup>380</sup>

Halife Mansûr eserde ravilerin belirttiğine göre, Bağdat'taki konağının yerini ikta olarak Ali b. Abdillâh'ın azadlısı Mücalid Şerevi'nin oğlu Süleyman b. Mücalid'e vermiştir. Derbu Mühelhil, Ali b. Abdillâh'ın azadlısı Safvan'ın oğlu Mühelhil<sup>381</sup> b. Safvan'a nispet edilmiştir. Bunun yanısıra Medine'de de bir toprak Mansûr tarafından ona ikta edilmiştir. Mansûr, Umâre b. Hamza'ya Murabba'tu Şebib b. Vâc'ın arkasındaki meşhur yeri ikta olarak vermiştir. Mansûr, Bişr b. Meymun'un babası Meymun'a Bostânu'l-Kass yanındaki Babu's-Şam tarafında olan bir toprağı ikta olarak vermiştir.<sup>382</sup> Öte yandan Mansûr azadlısı olan Şübeyl'e Dâru Yaktîn'in yanından bir toprak parçasını ikta etmiştir. Öte yandan Belâzurî, bu topraklar üzerinde Şübeyl isimli bir mescitten de bahseder.<sup>383</sup> Ailenin çocuklarına bakan ve Muhammed b. Ali'nin azadlısı olan Cariyesi Ümmü Ubeyde'ye ikta olarak bir toprak vermiştir ve el-Cisr köprüsü yanındaki Tâkâtu Ümmi Ubeyde adını bu cariyeden almıştır. Muhammed b. Ali'nin azadlısı cariyeye Münire'ye de ikta toprağı vermiştir. Hatta Derbü Münire ve Hanu Münire isimlerini bu cariyeden almıştır. Habib b. Mesleme el-Fihri'nin azadlısı Reysâne'ye Beni Rağban mescidi diye bilinen yeri ikta toprağı olarak vermiştir. Bahsi geçen bu topraklar İsa b. Ca'fer'in veya Ca'fer b. Ca'fer Mansûr'un sarayının içinde kalmıştır. Doğu'daki Derbu Mihreveyh de adını Senfâz ile yapılan savaşta esir düşen, el-Mehdi'nin azad ettiği Mihreveyh er-Râzi'den almıştır.<sup>384</sup>

Belâzuri eserinde, Mansûr'un Bağdat için yürüttüğü imar faaliyetlerinden ve Abbasî halifelerinin Bağdat'ta yaptırdığı cami ve medreselerden bahsetmiştir. Yine Bağdat'ın içinde yer alan kuyular ve bu kuyuların hikâyelerine yer verilmiştir. Ayrıca eserde, Bağdat şehrinin ikta olarak verilen toprakları ve sahiplerinin isimlerine de ulaşmak mümkündür.

### 2.2.3. İbn Hurdâzbih, Yollar ve Ülkeler (el-Mesâlik ve'l-Memâlik)

İbn Hurdâzbih'in tam adı, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih'tir. İslam coğrafyacılarının en önemli ilk temsilcilerinden biridir. Günümüze ulaşan

<sup>380</sup> Belâzurî, s. 424.

<sup>381</sup> Mühelhil'in adı Yahya'dır. Muhammed b. Ali ondan şiir isteyince şu şiiri okumuştur. "Zü-Huşam'daki gecelerimiz nerede? Aydınlanınız!" Bu yer Mühelhil'e ait olduğu için Muhammed b. Ali, bu şiirden sonra Yahya'ya Mühelhil adını vererek azad etmiştir. Bkz. Belâzurî, s. 424.

<sup>382</sup> Belâzurî, s. 424.

<sup>383</sup> Belâzurî, s. 425.

<sup>384</sup> Belâzurî, s. 426.

eserleriyle birlikte oldukça önemli bilgileri bizlere aktarmaktadır. Büyük babası Abbasîler'in ilk dönemlerinde İslâmiyet'i kabul eden bir Mecûsî'dir.<sup>385</sup> Babası Halife Me'mûn dönemi H. 813-833'de Taberistan valiliği yapmıştır. Horasan doğumlu olduğu tahmin edilen coğrafyacı Bağdat'ta büyümüştür. Eğitimi de burada sürdüren Hurdâzbih İshak el-Mevsî'nden musiki dersleri almıştır.<sup>386</sup> İlk olarak Cibâl'de posta ve istihbarat müdürlüğünü, daha sonra da bahsi geçen teşkilatın Bağdat ve Sâmerâ başkanlığını yapmıştır. Çok iyi tahsili kendisine Bağdat eşrafının ve Halife Mu'temid-Alellâh'ın yanında yer almayı sağlamıştır. Bu kimseler ile kurduğu bağ kendisine resmî belgelere ulaşabilme imkânını beraberinde getirmiştir. İşte tam da bu yüzden İbn Hurdâzbih'in eserleri oldukça güvenilir kaynaklara dayanmaktadır. İbn Hurdâzbih, sadece coğrafya alanında başarılı bir insan olmamış, bunun yanında sosyal hayatıyla ilgili bütün konularda da fikir sahibi olmuştur. Yazmış olduğu Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik eseri ile meşhur olmuştur. Bu eser, coğrafya yazıcılığında Irak ekolü kitaplarının ilki olma özelliğini taşımaktadır. Hurdâzbih, eserini yazarken Sâsânî döneminden kalan kayıtları kullanmıştır. Ayrıca yazar, posta ve haberleşme müdürlüğü yaptığı için bazı seyyahların özel notlarına da bakabilmiştir. Bu nedenle de eserin güvenilir kaynaklar ışığında kaleme alındığını söyleyebiliriz. Hurdâzbih'in, eserini kaleme alırken kullandığı metodolojide bilgilerin tasnifinde ve coğrafi terimlerin tercihinde Fars kültürünü kullanmıştır. Bağdatlı âlim İbn Hurdâzbih İslâm dünyasında ilk kez Dünya'yı tarif ettiği bir eser yazmıştır ve kendisi İslam coğrafyacılarının babası şeklinde nitelenmektedir. Yazar, H. 300/ M. 912-13 yılında vefat etmiştir.<sup>387</sup>

Hurdâzbih, yazmış olduğu Yollar ve Ülkeler kitabına ülkelerin halklarının kiblesini açıklayarak başlamıştır. Bu ülkelerin kiblelerine nasıl döndüklerinden ve bu kiblelerin taraflarından bahsederken kiblelerin Kâbe'nin kapısının bulunduğu duvara doğru ve bahsi geçen bölgenin kuzey kutbunun sol tarafından doğu taraflarına tekamül ettiğini söylemiştir. Bahsetmiş olduğu ülkelerin, bölgelerin ve şehirlerin isimleri şöyledir: “Ermenistan, Azerbaycan, Bağdat, Vasıt, Kûfe, Medain, Basra, Hulvan, Dinever, Nihavend, Hemendan, İsfahan, Rey, Taberistan, Horasan'ın tümü, Hazar bölgesi ve Hind Keşmiri.”<sup>388</sup>

<sup>385</sup> Sayyid Maqbul Ahmad, “İbn Hurdâzbih”, **İA, TDV**, c. XX, İstanbul, 1999, s. 78-79.

<sup>386</sup> Ahmad, c. XX, s. 79.

<sup>387</sup> Ağarı, S. XXXIV, s. 171.

<sup>388</sup> İbn Hurdâzbih, **Yollar ve Ülkeler, el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, çev. Murat Ağarı, İstanbul, 2008, s. 21.

Hurdâzbih'in, Bağdat şehrinden özellikle bahsettiği görülmektedir. Bağdat'ın ilk ismine atıf yaparak etrafını çeviren ülkelerin, şehirlerin, köylerin, kasabaların ve nehirlerin uzaklık ve yakınlıklarını vermeye çalışmıştır. “Medinetü’s-Selam’dan Horasan’ın uzak yerlerine Bağdat’tan Nehrevan’a 4 fersah, Nehrevan’dan Dir-i Bazma’ya 4 fersah, oradan Deskeretü’l Melik’e 8 fersah oradan Celûla’ya 7 fersah, oradan Hanikin’e 7 fersah, oradan Kasr-ı Şirin’e 6 fersaktır.”<sup>389</sup>

Ayrıca coğrafyacı İbn Hurdâzbih Bağdat’ın diğer şehirlere olan mesafelerini verirken Bağdat’tan Nişabur’a kadar olan mesafenin toplam 305 fersah<sup>390</sup> olduğu notunu düşmüştür. Burada Hurdazbih, Doğu’ya giden yollar üzerinde bulunan konaklama merkezlerinden, kervansaraylardan, hanlardan ve konaklardan da bahsetmektedir. Bahsetmiş olduğu yerler konusunda da ölçü olarak aralarındaki mesafeyi de eklemiştir. Bu konaklara örnek olarak Sâmerrâ kentinden Deskere’ye kadar 12, Medinetü’s Selam’dan Deskere’ye 10, Medinetü’s Selam’dan Celûla’ya kadar olan mesafede ise 4 konak olduğunu yazmaktadır. Bunun yanında Kuveri’l-Cebeliyye, Ahvaz, Vasıt ve Faris Yolu için de Zerka’dan Kum’a kadar olan yolda 3, Kum’dan İsfahan’a kadar 16 tane konak bulunmaktadır. Bu konaklar Hurdâzbih’in yaşadığı dönemde bu kadarı ile kalmayıp Mâzeran’dan Nihavend’e kadar 3, Medinetü’s-Selam’dan Vasıtı’l- Irak’a 25, Vasıt ile Sûku’l- Ahvaz sınırı arasında ise 20 tane’dir.<sup>391</sup> Bunlara ilaveten, Bağdat ve Basra’ya ulaşmak için bu yollar üzerindeki şehirlerin hangileri olduğunu da göstermiştir. Bu bağlamda İbn Hurdâzbih bu mesafe aralıklarını verdikten sonra bu bölgelerin ne kadar vergi yahut sadaka verdiğini de “Vâsıt cevâlisi 30.000 dirhem ve Basra’daki Arap sadakaları 6.000.000 dirhemdir” şeklinde açıklamaktadır. Üstelik yazar, bu şehirler içerisinde Bağdat’ın özelliklerinden bahsetmeyi de ihmal etmemiştir. Medinetü’s-Selam ve Mağrib yol güzergâhının Bağdat’tan Seylehin’e 4 fersah, Oradan Anbar’a 8 fersah, oradan Rabbe’ye 7 fersah, oradan Heyt’e 12 fersah olduğunu da açıklamaktadır.<sup>392</sup> Bununla birlikte Bağdat ile Mısır arasındaki mesafe 570 fersah, 710 mildir.<sup>393</sup>

Bu güzergâh üzerinde başlangıçta değindiğimiz gibi, Hurdâzbih, devletlerin veyahut şehirlerin uzaklıklarından ve yönedikleri noktalardan bahsetmektedir. Hurdazbih’in ölçümlerine göre, Medinetü’s-Selam ve Mekke Yolu ise, Bağdat’tan Cisr-

<sup>389</sup> Hurdâzbih, s. 32.

<sup>390</sup> Hurdâzbih, s. 35.

<sup>391</sup> Hurdâzbih, s. 46.

<sup>392</sup> Hurdâzbih, s. 68.

<sup>393</sup> Hurdâzbih, s. 78.

i Kûsa'ya 7 fersah olup buradan Kasr-ı İbn Hübeyre'ye 5 fersah, oradan Sûk-ı Esed'e 7 fersah, oradan Şâhi'ye 7 fersah, oradan Kûfe'ye 5 fersah ve toplam 31 fersah mesafededir.<sup>394</sup> Burada ayrıca Bağdat'ın Mekke'ye uzaklığını da veren Hurdazbih, Bağdat'tan Mekke'ye 275 fersah, mil olarak da 827 mile tekâbül ettiğini söylemiştir.<sup>395</sup>

Hurdâzbih'in anlatımlarına göre, Efrenc ülkesine gidip ticaret mallarını alanlar, bu malları Batı denizinden Antakya'ya götürmüşlerdir. Bu ticaret esnasında yolun üçte birini yürüyerek geçen tüccarlar, Fırat kıyılarına oradan da gemilere binerek Bağdat'a ulaşmışlardır.<sup>396</sup> Daha sonra Bağdat'a ulaşan tüccarlar Dicle'den gemiler ile Übülle'ye oradan da Amman, Sind, Hind ve Çin'e varmışlardır.

Nehirler konusunda da İbn Hurdâzbih, Kâlikala yöresinin nehri olan Fırat nehri'nin Rum topraklarından geçtiğini belirtmiştir. Çok sayıda akarsuyun olduğu bu topraklarda akarsular bu nehre katılmışlardır.<sup>397</sup> İbn Hurdâzbih, örnek olarak da Şimşat bölgesinin nehri Arsînâs'ın buna katıldığını dile getirmektedir. Fırat nehri'nin izlediği yolu okuyucuya aktaran yazar, Fırat'ın ilk olarak Kemah'a gelip Malatiyye'den iki mil ilerlediğini, geldiği bu noktadan ise, Cebeletâ'ya ve Sumeysat'a ulaştığını anlatmıştır. Bahsi geçen bu konumdan itibaren ise gemileri ve gemilerle dolaşanları taşımaya başlamıştır. Hatta Irak bölgesinin ekilebilir arazilerine (Sevâd) de ulaşmaktadır. İşte bu nehirden bazı küçük nehirler Bağdat'ın ekilebilir arazilerinde kollara ayrılarak Dicle nehrine dökülmektedir. Fırat'tan ayrılmış olan bazı kollar ise Kûfe'ye yönelerek bu bölgenin ekilebilir arazilerini baştanbaşa geçerek Medain'in alt kesimlerinde Dicle'ye dökülmüştür.<sup>398</sup> Irak ve Medinetü's-Selam'ın diğer ülkeler, şehirler, kasabalar ve nehirlerle mesafelerini aktarmaya çalıştık.

#### 2.2.4. İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası (Sûrat el-Arz)

İbn Havkal'ın tam adı, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî'dir. Kendisinin doğum ve ölüm tarihleri hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak Bağdat'ta H. 325/M. 937 yılında görmüş olduğu olayı anlatması ve H. 320/M. 932'de Medâin'deki bir konuşmayı nakletmesi bu tarihlerden önce doğduğunu ispatlamaktadır.<sup>399</sup> İbn Havkal, Nusaybin doğumludur ve çocukluğu ile gençliği

<sup>394</sup> Hurdâzbih, s. 108.

<sup>395</sup> Hurdâzbih, s. 114.

<sup>396</sup> Hurdâzbih, s. 130.

<sup>397</sup> Hurdâzbih, s. 130.

<sup>398</sup> Hurdâzbih, s. 149.

<sup>399</sup> Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", İA, TDV, c. XX, İstanbul, 1999, s. 34-35.

Nusaybin'nin yanı sıra, Musul ve Bağdat'ta geçmiştir. Gençlik zamanlarında ticaretle uğraşan coğrafyacı, farklı ülkelerin anlatıldığı kitaplara merak salmıştır. Daha sonra da tüccar ve seyyahlardan çeşitlik hatıralar ve bilgileri dinleşmiştir. Bu nedenle de biriktirmiş olduğu bu bilgileri görüp duyarak kaleme almak için ticaret kervanları ile birlikte İslâm ülkelerine seyahate çıkmıştır. İbn Havkal'ın seyahati H. 331-367/M. 943-977 yılları arasında sürmüştür. Diyebiliriz ki çağdaşı olan Makdisî gibi İslâm ülkelerine seyahat ederek seyahat notları tutmuş ve eserini bu notlarla oluşturmuştur. İlk olarak İbn Havkal, 7 Ramazan H. 331/15 Mayıs 943'de seyahati için Bağdat'tan yola çıkarak Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinden geçmiştir. Eserini oluştururken de İbn Hurdâzbih ve Kudâme b. Ca'fer gibi yazarların kaynaklarından faydalandığı da bilinmektedir. Anlattığı bölümde her ülkenin haritasını eklemeyi de ihmal etmemiştir. İbn Havkal hayatta iken kitabını iki kere telif etmiştir. Ayrıca vefat ettikten sonra da müellifin ölümü sonrasında bazı bilgiler eklenmiş olduğu da bilinmektedir.<sup>400</sup>

İbn Havkal, Irak'ın ikliminin eskiden yeryüzünde bulunan bütün iklimlerin en eşsizi, en üstünü, en çok para getireni ve en çok vergi vereni olduğunu belirtmiştir.<sup>401</sup> Hatta halkın en güzeli, mallarının ve meziyetinin çok olduğu topraklar diye açıklamalarını sürdürmüştür. Bu coğrafyanın en üstün sanata, en akıllı, anlayışlı ve itaakâr halka sahip olduğunu da iddia etmiştir. Öyle ki İbn Havkal, bu halk sayesinde bölge ümmetinin işlerinin harikulade bir şekilde yürüdüğünü ifade etmektedir. İbn Havkal, seyahati sırasında Irak coğrafyasında hiç boş bir araziye denk gelmemiştir. Bilindiği gibi, Irak ovası bölgesi yüzölçümü 35.000.000 ceribe (hektara benzer bir ölçü)'dir. Irak'ta buğdayın her ceribi 4 dirhem, hurmanın her ceribi 8 dirhemdir. Bunlarla birlikte yazar, arpanın her ceribine 2 dirhem ve üzüm bağı ile sebze meyve için 6 dirhem vergi konulduğuna da şahit olmuştur.<sup>402</sup>

Havkal'ın belirttiğine göre; 500.000 kişi cizye vergisi vermiştir. Sevad bölgesinden 100.028.000 dirhem vergi toplanmıştır. Hemen sonra Haccac, 18.000.000 dirhem toplamış, bunun 2.000.000 dirhemini çiftçilere bırakmıştır. Geriye kalan 16.000.000 dirhem vergi de hazineye aktarılmıştır. Ayrıca Haccac, sığır kesilmesini de yasaklamıştır. İbn Havkal'ın belirttiği mesafelere göre, Tekrit'in doğusundan denize

<sup>400</sup> Şeşen, c. XX, s. 35.

<sup>401</sup> İbn Havkal, **10.Asırda İslâm Coğrafyası**, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014, s. 193.

<sup>402</sup> Havkal, s. 194.

kadar 1 aylık yoldur. Bağdat'tan Vâsıt'a 8 konak ve Hulvan'a 6 konak olduğu bilgisi eserde verilmektedir.<sup>403</sup>

Ünlü coğrafyacı İbn Havkal, Bağdat şehrinin Halife Mansûr tarafından Dicle nehrinin batı yakasında kurduğunu yazmıştır.<sup>404</sup> Kendi adamları, askerleri ve Mevlalarına da şehrin etrafındaki Harbiye, Rabî gibi yerleri tahsis etmiştir. Daha sonra da Bağdat'ta imar faaliyetleri artarak büyümeye başlamıştır. İbn Havkal, Mehdî'din halife olması ile ordugâhın nehrin doğusunda kurulduğunu yazmıştır. Ayrıca diğer tarihçilerin bahsettiği Rusafe'nin Asker-i Mehdi adını aldığını da eklemiştir. Yeni kurulan bu yerleşim yerine binalar eklenerek imaretin artışı desteklenmiştir. Şehir kurulunca halifenin sarayı da buraya taşınmıştır. İbn Havkal, halifenin sarayının etrafına da yani şehrin doğusuna divanların taşındığını anlatmaktadır. Bu divanların altında saray inşa edilince bu yerleşimin güneyine halkın ev yapmasına izin verilmemiştir. Havkal, Halife'nin sarayından Şemmasiye'ye kadar 5 mil boyunca bölge halkının yerleştiğini dile getirmiştir. Böylelikle Dicle boyunca yerleşen halkın iskânı batısında kalan Harbiye'nin hizasına gelmiştir.

İbn Havkal, bahsi geçen batı kesiminde Harbiye'den itibaren Kerh şehrini de içine alacak şekilde binalar yapıldığını görmüştür. Yeni yapılanmaya da Bab el-Tak, Rusafe ve Asker el-Mehdi adları verilmiştir. Her İslâm şehrinde görüldüğü gibi buraya da Cuma Camisi inşa edilmiştir. Hatta bu cami H. 560/M. 1165'te Kureyş Mezarlığı ve Ebû Hanife türbesi mahallesi dışında kalan yerlerle birlikte harap olmuştur. Üstelik bölgedeki imar faaliyetleri Muallâ kanalının olduğu tarafa doğru kaymıştır. Yeni binalar da bir sur ile çevrilmiştir. İbn Havkal, Bağdat şehrinde dört tane Cuma camisi olduğundan bahsetmiştir. Belirtmeliyiz ki bu camilerden biri de Rusafe halkının Cuma namazı kıldığı camidir.<sup>405</sup>

İbn Havkal, Bağdat'ta iki yakada da yer alan Bâb el-Tak'ın yakınında gemilerden bir köprü olduğundan bahseder. Hatta eskiden iki köprünün varlığından dolayı şehir küçülünce de birinin iptal edildiğini belirtmiştir. Bütün bunların yanında İbn Havkal, Bağdat'ın X. yüzyılda birçok mahallesinin mahvolduğunu vurgulamıştır. Eskiden şehrin batı yakasındaki düzenli yapının Horasan Kapısı'ndan köprüye oradan da Yâsiriye Kapısı'na kadar uzandığını da eklemiştir. Havkal'ın seyahati esnasında yaptığı ölçümlere göre Bağdat, eski ölçümlere göre iki yakadan 5 mil azalmıştır. Öyle ki

<sup>403</sup> Havkal, s. 194.

<sup>404</sup> Havkal, s. 199.

<sup>405</sup> Havkal, s. 200.

yazar, şehrin en mamur yerinin artık Kerh şehri olduğunu bildirmiştir. Eserde Halife naibi el-Muvaffak'ın Bağdat'ın ölçülmesini istediği vakit elde edilen ölçümlere yer verilmiştir. Bu ölçümlere göre; doğunun uzunluğu 250 urgan (1 habl-urgan 54.04 m.), genişliği 100 urgandır. Bu sahanın 26.250 cerib olduğunu yazan İbn Havkal, bu hesaplama yöntemini bilmediği notunu da düşmüştür. Şehrin batısının uzunluğu, 250 urgan, genişliği 70 urgan yani 17.500 cerib, toplamda da 40.750 ceriptir. İbn Havkal, bu hesaplarda geçen ceribin Mısır feddahına göre hesaplanmasına da yer vermiştir. Ona göre, 2,5 cerib 1 feddah ederken şehrin toplam ölçüsü 17.500 feddah etmektedir.<sup>406</sup>

Bağdat'ı gezen İbn Havkal, Bağdat'ın doğusunda ve Dârü'l-Hilâfe'de bulunan ağaçlara ve kanallara da değinmiştir. Şehrin her yerinde Dicle suyunun kullanılarak sulandığına şahit olmuştur. Bundan dolayı da Bağdat'ta mamur olmayan çok az bir kısım olduğundan bahseder. Bağdat şehrinin kanallarına değinen İbn Havkal, Fırat nehrinden beslenen İsa kanalını da görmüştür. Yalnız bahsi geçen bu kanalın sızdırdığı sular da Serat kanalını oluşturmuştur. Bu kanallar sayesinde Bağdat'ın batı yakasında yer alan bütün binalara su ulaştırılmıştır. Serat kanalı, sarayların, evlerin ve bostanların susuz kalmasını önlemiştir. Her şeyden evvel İbn Havkal, İsa kanalında Fırat nehrinden Dicle'ye gemilerin işlediğini gözlemlemiştir. Bu Serat kanalında da gemilerin geçişleri sırasında onları engelleyebilecek dolaplar ve mânialar yer almıştır. Netice itibariyle İbn Havkal, gemilerin Serat kanalında köprüye kadar gelerek içinde bulunan malları bu köprünün karşı tarafında yer alan gemilere aktarılmasına şahit olmuştur.<sup>407</sup>

İbn Havkal, Bağdat ile Kûfe arasında yer alan ovanın takım ovalar olduğunu bildirmiştir. Fırat nehrinden ayrılmış olan kanallar tarafından sulanan bu topraklarda bulunan kanallardan da bahsetmektedir. Özellikle Bağdat şehrine en yakın kanal Serat kanalı olmuştur. Bununla birlikte yazar, Sarsar'da gemilerden bir köprü olduğuna da değinmiştir. Sarsar'ın Bağdat'a 3 fersah uzaklıkta hurmalık, sebze ve meyvelikleri ile bol bir yer olduğu bilgisini de eklemiştir.<sup>408</sup> İbn Havkal, Bağdat şehri ile Kûfe arasında Melih kanalı şehirden daha büyük bir şehir olmadığının da altını çizmiştir. Sûrâ kanalı orta büyüklükte olup Fırat nehrinden çıkan en büyük kol olmuştur. Kanalın kalan artık sularının Kûfe bataklıklarına döküldüğü bilgisi de eserde yer almaktadır. İbn Havkal'a

<sup>406</sup> Havkal, s. 200.

<sup>407</sup> Havkal, s. 200.

<sup>408</sup> Havkal, s. 201.

göre, bu bolluk ve bereket içerisindeki Sûrâ'da en çok üzüm ve meşrubat üretimi yapılmıştır.<sup>409</sup>

Bağdat'tan Kerbelâ'ya geçen İbn Havkal, buranın bilindiği üzere Fırat nehri batısında yer alan İbn Hübeyre kasrının hizasında olduğunu yazmıştır. Hatta yazar, Hz. Hüseyin'in türbesine de gitmiştir. Havkal son olarak, senenin belirli dönemlerinde insanların Hz. Hüseyin'in türbesini ziyarete geldiklerini de eklemiştir.

### 2.2.5. Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib

Eserin mütercimi, Vladimir Fedorovic Minorsky'dir. Doğum tarihi 1877 olan Rus şarkiyatçı Moskova'da hukuk öğrenimini tamamladıktan sonra Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'ne devam etmiştir.<sup>410</sup> Esas ilgi alanı Türk-İran tarihi coğrafyası olan Minorsky'nin araştırmaları din, dil, edebiyat ve sanatı da kapsamaktadır. Daha sonra tezimizde yer vereceğimiz Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib adlı anonim esere detaylı anlatımlarını da ekleyerek Farsça'dan İngilizce'ye tercüme etmiştir. Tercümesi Vasilij V. Barthold'un birebir aynı basımı olan bu eserde onun ön sözüne yer vermiştir. Bu eseri gün yüzüne çıkaran Rus şarkiyatçı 1966 yılında vefat etmiştir.<sup>411</sup>

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib eseri H. 372/M. 982-83 yılında kaleme alınmış olsa da kimin tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Eserin, Kuzey Afganistan'ın Guzgânân yöneticisi olan Ebu'l Haris Muhammed b. Ahmed'e atfedilmiş olduğu bilgisi bizlere kitapta yer alan eser hakkındaki bölümü ile ulaşmaktadır. Minorsky, anonim olan bu eserin Ferîğûnîler'den İbn Ferîğûn tarafından yazıldığını iddia etmektedir. Bu eser, Rus müsteşrik A. G. Tounmansky'nin Buhara şehrindeki arkadaşı Ebu'l Fazl Gulpâyagânî'den Uluğ Bey'in kayıp eseri Ulûs-u Erbaa eseri için yardım istemesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bir müddet sonra eser Rusça'ya çevrilmiş ve hatta V. V. Barthold bile bu eserden faydalanmıştır. V. V. Barthold kitabı basmak istemiş olsa da basımını göremeden vefat edince V. Minorsky, Hudûdü'l-Âlem'i İngilizce'ye çevirmiştir. Yazarı bilinmeyen bu eserin birinci bölümünde yer alan ön söz Barthold tarafından kaleme alınmıştır. İkinci bölümde eserin kendisi ve son olarak da üçüncü bölümde Minorsky'nin yazdığı yorum bulunmaktadır. Altmış konuya ayrılmış olan eserde müellifin döneminde bilinen çöller, denizler, nehirler, dağlar, ülkelerin ve şehirlerin birbirine olan mesafeleri anlatılmaktadır. İlim adına yayınlanması için çaba

<sup>409</sup> Havkal, s. 201.

<sup>410</sup> Christine Woodhead, "Minorsky", İA, TDV, c. XXX, İstanbul, 2005, s. 116-117.

<sup>411</sup> Woodhead, c. XXX, s. 116.



gösterilen bu eserde geçen Irak ve Bağdat ile ilgili notları aktarmaya çalışacağız. Zaten ilk olarak yazar Irak'ın coğrafyasına dair haritayı kafalarda oluşturacak şekilde sunmuştur.<sup>412</sup>

Irak ülkesi, doğusunda Hûzistan ve Cibal'in batı kesimleri, güneyde Irak Körfezi ve Basra Çölü'nün bir kısım bölgesi, batıda ise Basra ve Kûfe Çölü ile kuzeyde Cezire ve Azerbâdgân (Azerbaycan)'a ait bazı topraklar arasında yer alan bir coğrafya olarak anlatılmıştır. Akabinde Irak için, "Irak dünyanın merkezine yakın bir konumdadır ve İslam dünyasında en mamur ülkedir. Akarsulara sahip olan ülke güzeldir."<sup>413</sup> yorumu yapılmıştır. Diğer tüm seyyahların da kaydettiği gibi Irak'ın ticaret yolu üzerinde bulunmasından dolayı tüccarların Irak'a sık sık gittiklerinin altı çizilmiştir. Evvela verimli toprakları ve konumu gereği ticari yollar üzerinde bulunması Irak'ın tüccarların uğrak yeri olmasına kâfi gelmiştir. Bunun yanı sıra ticaret yollarına sahip olup, ticaret yollarının da geçiş güzergâhında olması bölgeye büyük tüccarları ve zengin insanları buraya çekmiştir. Eserde Irak nüfusunun kalabalık olduğu bilgisinin yanında, bölgede sadece zengin insanların değil, bilge kişilerin varlığından da bahsedilmektedir.<sup>414</sup>

Minorsky, büyük padişahların ikamet ettiği bölge olarak nitelendirdiği Irak'ın sıcak iklim bölgesi olduğunu söylemiştir. Ayrıca iklimden dolayı hurma yetiştiriciliği fazlasıyla yapıldığını da eklemiştir. Hurma, her zaman için Irak'ın ihraç ile gelir getiren kıymetli bir ürünü olmuştur. Dünya'ya hurma ihracının özellikle Ortadoğu coğrafyasından yapıldığı da kaydedilmiştir. Diğer taraftan Bağdat'tan hurma dışında çeşitli kumaş türleri ve meliklere layık süs eşyaları getirtildiğinden de söz edilmiştir. Hudûdü'l Âlem'de, Bağdat şehri, Irâk'ın başkenti ve halifelerin ikamet yeri olan büyük şehir olarak geçmektedir. Dünyanın en zengin şehri denilen Bağdat şehri büyük zenginleri ve âlimleri ile tanınmatadır. Minorsky, bu şehrin İslami dönemde Mansûr tarafından inşa ettirildiğini ve içinden Dicle Nehri'nin aktığını yazmaktadır. Bağdat'ın anlatımlarında hep bahsedilen nehrin üzerinde yer alan botlardan yapılmış olan köprüden de bahsedilmiştir. Minosky'nin yazdığına göre, Bağdat'ta çeşitli kremler, iksirler, dünyanın her tarafına ihraç edilen macunların yanında pamuklu eşyalar, ipek tekstiller, makine ile yapılan kristaller ve sırlı seramiklerin üretimi de ön plandadır.

<sup>412</sup> Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", **İA, TDV**, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 304.

<sup>413</sup> Minorsky, s. 96.

<sup>414</sup> V. Minorsky, **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib**, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 96.

Eserde yer alan XI. yüzyılın Bağdat'ı ile ilgili bilgileri aktaran Minorsky daha sonra Medâyin'i yazmıştır.<sup>415</sup>

### 2.2.6. Mukaddesî (Makdisî), İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)

Mukaddesî'nin tam adı, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî'dir. Ünlü coğrafyacı, H. 335/M. 946-947 yılları arasında Beytûlmukaddes (Beytûlmakdis) olarak bilinen Kudüs'te doğmuştur.<sup>416</sup> Bu nedenle de adı kaynaklarda hem Makdisî hem de Mukaddesî olarak geçmektedir. Hayatı ile ilgili bilinenler tezimizde yer vereceğimiz Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm'de anlattığı kadardır. Öğrenim hayatına ilk olarak Kur'an'ı ezberleyerek başlamıştır. Arapça nahiv dersleri ile devam etmiştir. Bağdat'ta Kadı Ebü'l- Hüseyin el-Kazvînî'den Hanefî fikhını öğrenmiştir. Hatta bu yüzden kendisinin Hanefî olduğunu yazmıştır. Bunların yanısıra diğer mezheplere karşı hoşgörülü oluşu ve Fatımîler'e olan yakın ilgisi Şîa sempaticanı olduğunu düşündürmüştür. Sadece Müslüman ülkelere seyahatlerde bulunmuştur. Bu yüzden ki, gayri müslim ülkelerden bahsetme gereği duymamıştır. Çıktığı seyahati esnasında H. 356/M. 967 ve H. 367/M. 978 yıllarında hacca gitmiştir.<sup>417</sup> Seyahati Mukaddesî'ye Mecûsî ve Hristiyan bayramlarına katılma ve mutasavvıflarla birlikte aynı ortamda bulunma şansı tanımıştır. Bunun yanında ribâtlarda yaşayan ve gazilerle birlikte savaşan coğrafyacı seyyah. H. 390/ M. 1000 yıllarında vefat etmiştir. Seyahat notlarını daha önce gittiği yerleri gezen seyyahların notları ile karşılaştırarak sorgulamalarda da bulunmuştur. Bilirkişi gördüğü kimselere de danışan Mukaddesî, eserini edindiği bilgilere kişisel deneyimlerini de ekleyerek kırk yaşında kaleme almıştır.

Mukaddesî, Bağdat şehrini anlatmaya başlarken Himyerî'nin Ravzu'l Mi'târ'da Bağdat için İslâm'ın büyük bir metropol dediği cümlesi ile başlamaktadır. Hatta bunu dipnotta da göstermiştir. Himyerî, Bağdat'a Medinetü's-Selam denilmesinin nedenini Dicle nehrine Vadii's-Selam denmesi şeklinde açıklamıştır.<sup>418</sup> Eserde zaten sadece kendi gözlemleri olmadığı görülmektedir. Çünkü Mukaddesî, daha önce ünlü tarihçilere ait bilgileri de dikkate almıştır. Yazar, Bağdat'ın ismini verdikten sonra halkı ile ilgili

<sup>415</sup> Minorsky, s. 96.

<sup>416</sup> Marina A. Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", **İA, TDV**, c. XXVII, İstanbul, 2003, s. 431-432.

<sup>417</sup> Tolmacheva, c. XXVII, s. 432.

<sup>418</sup> Mukaddesî, **İslâm Coğrafyası, Ahsenü't-Takâsîm**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 122.

gözlemlerini aktarmıştır. Bağdat'ta yaşayanların güzel konuşmak, zeki, kibar ve kültürlü olmaları gibi özelliklerine değinmiştir. Bağdat'ta X. yüzyılda şehrin havasının mutedil, iyi ve güzel her şeyi bünyesinde barındıran bir yer olduğu da bildirilmiştir. Ayrıca yazar, her zanaatkârın da Bağdat'tan çıktığını ve her kültürlü insanın da burada kendisine yer bulabileceğini savunmuştur.<sup>419</sup>

Şehrin ilk olarak Ebu'l Abbas es-Seffah tarafından kurulduğunu, fakat daha sonra Halife Mansûr'un bu şehre Medinetü's-Selâm'ı ilave ettiğinden bahsetmiştir. Hatta daha sonraları da diğer halifelerin bu şehre eklemeler yaptığının da altını çizmektedir. Halife Mansûr'un şehri bu bölgeye kurma kararı aldığı zaman öncelikle bu coğrafyanın yazı ve kışı hakkında bilgiler topladığını da ifade etmiştir. Bu bölgenin havasının nasıl olduğunu ve sivrisinek olup olmadığını da soruşturmuştur. Mukaddesî'nin belirttiğine göre, Halife Mansûr, şehri kurmadan önce dört mevsim boyunca bazılarını o bölgede uyumalarını ve gözlem yapmalarını emretmiştir. Bu gelişmenin ardından da kendi danışmaları ile görüşmelerini sürdürmüştür. Bu kimselerin Mansûr'a bildirdiklerini Mukaddesî bizlere aktarmaktadır. Buna göre: “Bu şehri dört nahiyenin ortasına, doğuda Bûk ve Kelvâze ile batıda Katrabbul ve Bâdüreyâ arasında kurmanı tavsiye ederiz. Böylece her zaman hurma ağaçlarının arasında ve suyun yakınında olursun. Eğer nahiyelerden biri kuraklık yaşar ve kıtlık olursa, bir diğer nahiyede ferah bulursun. Sen su kenarında olacağın için Fırat'ta yüzen gemiler sana erzak getirirler. Kervanlar Suriye ve Mısır tarafından çöl yoluyla gelir, her türlü mal deniz yoluyla Çin'den size ulaşır, Musul ve Rum'dan Dicle yoluyla gelir. Sen nehirler arasında olacağın için düşman sana ancak gemiyle veya Dicle ve Fırat üzerine kurulacak köprü vasıtasıyla saldırabilir”<sup>420</sup> cümleleriyle gözlemlerini anlatmışlardır. Bütün bu yorumlar ve gözlemlerin sonucunda Mansûr, şehri dört bölge olacak şekilde kurdurmuştur. Dört kanton ile Bâdüreyâ, Rusâfe, Medinetü's-Selâm ve halifenin yaşadığı sarayın yapıldığı mahalle kastedilmektedir.

Mukaddesî, yeni kurulan şehrin bir zamanlar Müslümanların sahip oldukları en muhteşem, en görkemli ve en güzel şehir olduğunu vurgulamıştır.<sup>421</sup> Ne yazık ki bu durumun halifeliğin gücünü yitirmesi ile değiştiğini ve bölge ahalisinin de etrafa dağıldığını dile getirmiştir. Eserde bu açıklamanın ardından dipnotta İbn Cübeyr'in XII. yüzyılda yapmış olduğu seyahatte kaydettiklerine yer verilmiştir. Yazar'ın X.

<sup>419</sup> Mukaddesî, s. 123.

<sup>420</sup> Mukaddesî, s. 123.

<sup>421</sup> Mukaddesî, s. 124.

yüzyıldaki seyahati esnasında Medinetü's-Selâm'ın harabe halde bulunduğu ve camisinin sadece Cuma günü açık olduğu bilgileri bizlere ulaşmaktadır. Ayrıca namazdan sonra herkesin dağıldığını da burada in cin top oynar sözleri ile açıklamaktadır. Bunlara ek olarak da Bağdat'ın her geçen gün geriye gittiğini ve bu şehrin Sâmerâ gibi olmasından korktuğunu eklemiştir. Mukaddesî eserinde, Hz. Peygamber'in çağdaşı olan, fakat onunla görüşemeyen sahabe Ebû Osman en-Nehdî'nin sözlerine de yer vermiştir. Bu anlatımlara göre Ebû Osman en-Nehdî, "Bir defasında Cerir b. Abdullahla birlikteydim. "Bu nehrin adı nedir?" diye sordu. Yanında bulunanlar "Dicle" dediler. "Şu diğer nehrin adı ne?" diye sordu. "Düceyl" dediler. "Ya şu nehir?" diye sorduğunda, "Sarât" dediler. "Şu hurmalık yerin adı nedir?" diye sordu. "Katrabbul" cevabını verdiler. Bunun üzerine atına bindi ve şu sözleri söyledikten sonra çekip gitti: "Hz. Peygamber'in şöyle dediğini duydum: Dicle, Düceyl, Katrabbul ve Sarât arasında bir şehir kurulacak. Dünyanın hazineleri vergi olarak oraya taşınacak. Kibirli insanlar oraya yığılacak. Toprak onları yutacak ve onlar demir kazığın toprağa girişinden daha hızlı bir şekilde ortadan yok olacaklar."<sup>422</sup>

Mukaddesî, Halife Mansûr'un emri ile kurulan Medineü's-Selâm'ın H. 145 yılında temellerinin atıldığını belirtmiştir. Bu şehir H. 149 yılında tamamlanmıştır. Yazar, Bağdat şehrinin inşasında toplam 4 milyon 800 bin 32 dirhem harcandığını not etmiştir. Ayrıca bu şehrin yapımında çalışan ustaların günlüğünün bir kırat, düz işçinin ise iki habbe<sup>423</sup> olduğu bilgisini bizlere aktarmıştır.

### 2.2.7. İbn Fadlan, İbn Fadlan Seyahatnamesi (er-Rihle)

İbn Fadlan'ın tam adı, Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el Kubâdiyânî el-Mervezî'dir. İbn Fadlan'ın hayatı ile ilgili pek fazla bilgi elimize ulaşmamıştır. Kendisi, Abbasîler'in ünlü kumandanı Kâtibülceyş Muhammed b. Süleyman'ın âzatlî kölesi olduğunu söylemiştir. İbn Fadlan, Müslümanlığı kabul ederek Abbasî Halifesi Muktedir-Billâh'tan halkının, İslamiyeti öğrenmesi için din adamları, cami ve kale yapmaları için de mimar isteyen İdil Bulgar Hükümdarı Almış Han'a giden heyet içinde yer almıştır.<sup>424</sup> Üstelik heyet başkanı olmamasına rağmen halifenin mektubu ve 4000 dinar maddi yardım ile hediyeleri hükümdara İbn Fadlan verip açıklama yapmakla

<sup>422</sup> Mukaddesî, s. 125.

<sup>423</sup> Habbe: Bir kırat bir dirhemin 16'da biridir. Bununla birlikte, dört buğday tanesi ağırlığındadır. Habbe ise, bir buğday veya arpa ağırlığındadır. Bkz. Mukaddesî, s. 125.

<sup>424</sup> Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İbn Fadlan", İA, TDV, c. XXI, İstanbul, 1999, s. 477-479.

görevlendirilmiştir. Bunun yanı sıra Bulgar diyarına gidecek olan fakih ve muallimlerin denetlenmesi görevi de yine İbn Fadlan'a verilmiştir. Kendisinin ve heyetin Nasr b. Ahmed'in huzuruna çıktığı bilirse de ne zaman döndüğü hakkında bir bilgi yoktur. Bu bilgiye ulaşılmadığı için de İbn Fadlan'ın ölüm tarihi heyetin Bulgarların İdil (Volga) hanının karargâhına ulaştıkları tarih olan 12 Muharrem 310/12 Mayıs 922'den sonra olarak geçmektedir. İdil Bulgar Hanlığına gönderilen Abbasî elçilik heyeti kâtibi İbn Fadlan'ın çıktıkları sefer esnasında Bağdat şehrini gözlemlediği kadarı ele alınacaktır.

İlk olarak, eserde Bağdat ile ilgili olarak sadece bu bölgede yaşayanlardan bahsedilmektedir. İlk olarak, seyahatnamede Türkler ile ilgili Ebu Hüreyre'nin "Geniş yüzlü, yayvan burunlu bir kavim gelip atlarını Dicle kıyısına bağlamadıkça kıyamet kopmaz"<sup>425</sup> dediği ve Muaviye'nin ise "İki çökmüşü (uyuyanı) uyandırmayın. Onlar size dokunmadukça siz onlara dokunmayın. Bunlar Türkler, Habeşlilerdir" dediği rivayet edilmiştir.<sup>426</sup>

Yazar, Ebü'l Fazl el-Başgirdî Tüğüzğuz (Tokuzoğuz) hükümdarı'nın Çin hükümdarı ile Mâverâünnehr'e Harun Reşid döneminde, bir başka rivayette de Mehdî zamanında iki defa sefer yapıldığını yazmıştır. Bunun yanında ayrıca Usrûsene ile Semerkand arasında yapılan bu savaşı Tokuzoğlu hakanının kazandığını da eklemiştir. Hatta Müslümanların savaş sonrası çok ganimet ve esir aldıklarını da nakletmiştir.<sup>427</sup>

İbn Fadlan'ın Türklerin siyasi hayatını anlattığı bu eserinde görmekteyiz ki, çağdaş olan Halifelerin zamanlarını eklemeyi de ihmal etmemiştir. Sefernamesinde İbn Fadlan, Ebü'l Abbas, Şaş'ta eski kâtiplerden Habib b. İsâ isimli bir ihtiyara rastlamış, bölgeyi iyi bilen bu kişinin Nuh b. Esed b. Saman'ın Türklerle olan savaşlarla ilgili bilgi topladığını öğrenmiştir.<sup>428</sup> Daha sonra Ebü'l Abbas'a Abdullah b. Tâhir'in Nuh b. Esed'e gönderdiği bir mektubu göstermiş ve mektubun sonunda Halife Me'mûn'un ona Türklerin Yada Taşıyla<sup>429</sup> yağmur yağdırmaları konusunu araştırmasını emrettiğini görmüştür. Bu sefername içerisinde Bağdat şehri ile ilgili çok fazla bilgi yoktur. Eserde

<sup>425</sup> Ramazan Şeşen, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 48.

<sup>426</sup> Fadlan, s. 49.

<sup>427</sup> Fadlan, s. 55.

<sup>428</sup> Fadlan, s. 58.

<sup>429</sup> Yada Taşı: Türkler için oldukça önemli bir taştır. Türkler arasında yağmur yağdırmak için kullanılmıştır. Bu taş, Divan-ı Lügatit Türk'te geçen Yat kelimesi dir. Kaşgarlı Mahmut şöyle açıklamıştır: "Bir tür Kamlıktır (kâhinliktir). Belli başlı taşlarla (yada taşı ile) yapılır, Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgâr estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi; bu suretle kar yağdırıldı ve Ulu Tanrının izniyle yangın söndürüldü." Bkz. Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, c. III, çev. Besim Atalay, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 3.

Bağdat ile ilgili gözlemden çok halifeler hakkında bilgiler yer almaktadır. Bunun yanında Türkler ile ilgili vermiş olduğu bilgiler de oldukça fazladır.

### **2.2.8. Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî, Gırnâtî Seyahatnamesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nubetu'l-A'câb)**

Tam adı, Ebû Hâmîd Muhammed b. Abdirrahmân (Abdirrahîm) b. Süleymân el-Mâzinî el-Gırnâtî'dir. Coğrafyacı ve seyyah, H.473/ M. 1080-81'de Gırnata'da (Granada) dünyaya gelmiştir.<sup>430</sup> İlköğrenimini Gırnata'da gören el-Gırnâtî, tahsilini devam ettirmek ve farklı ülkeler görmek için Endülüs'ten doğuya seyahat etmiştir. Hayatı hakkında çok fazla bilgi yoktur. Hakkında bilinenler arasında, H. 508/M. 1114-1115 yılında Mısır'a gidip bir süre sonra Endülüs'e döndüğüdür. Daha sonra 1122'de Ba'lebek, Dımaşk ve Tedmür'e gitmiştir.<sup>431</sup> Bağdat seyahatine ise 1123 yılında çıkmıştır. Hatta iki Abbasî veziri Avnüddin İbn Hübeyre ve Yahyâ b. Muhammed eş-Şeybânî'nin oğlu Muhammed b. Yahyâ el-Gırnâtî'ye maddi manevi destekte bulunmuştur. Bağdat'tan sonra Asya ve Doğu Avrupa üzerine seyahate çıkan seyyah, 1135-1136 yıllarında da Bulgar topraklarına ulaşmıştır. Bu seyahatini tekrar Bağdat ve Dımaşk yönüne çevirmiştir. Bağdat'a ulaştığı vakit oldukça yaşlanmış olan seyyah, Dımaşk'a döndüğü H. 565/M. 1169 yılında orada vefat etmiştir.

Gırnâtî, eserinde şehirlerin özelliklerini tek bir başlık altında toplamamıştır. Bir fasılda şehirlerde yaşayan zehirli hayvanları zikrederken bir fasılda tatlılara değinmiştir. Bu yüzden de Bağdat şehri tek bir bölümde ya da güzergâhta anlatılmamıştır. Seyyah, Bağdat şehri ile ilgili ilk fasılda elbise ve kumaşta önemli olduklarını düşündüğü şehirleri anlatmıştır. Burada Yemen'in elbisesi, Mısır'ın altın ve gümüş işlemeli elbiselerini anlatmaya başlamıştır. Rumların bir tarafı kabartmalı olan ipek kumaşları, Sus'un hazze adlı ipek kumaşı ve Çin'in harir isimli ipeği de bu konu altında işlenmiştir. Bağdat ise altın işlemeli kumaşları ile elbise ve kumaşta önemli şehirler faslında yer almıştır.<sup>432</sup> Bunların yanısıra Fars elbiseleri, İsfahan elbiseleri, Eble'nin sarıkları ve Rey'in parlak elbiseleri de sıralanmıştır.

Şehirler, önemli meyveler ve güzel kokuların zikredildiği başlıkta Irak üzümü, Cürcan üzümü, Kirman meyveleri, Tus kaysısı, Sebt armudu ve Taberistan kavunu

<sup>430</sup> Mehmet Özdemir, "Ebû Hâmîd el-Gırnâtî", **İA, TDV**, c. X, İstanbul, 1994, s. 128-130.

<sup>431</sup> Özdemir, c. X, s. 129.

<sup>432</sup> Ebû Hamid Muhammed el-Gırnâtî, **Gırnâtî Seyahatnamesi, Tuhfetu'l-Elbâb ve Nubetu'l-A'câb**, hzl. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011, s. 104.

yerini almıştır. Ayrıca Şam elması, Bağdat üzümü, Basra narenciyesi ve Kûfe baklasından da bahsedilmiştir. Güzel kokularda ise seyyah, Cürcan nergisi, Şirvan nilüferi, Kum ve Semerkand safranı ve son olarak Bağdat'ın da sarı şebboyu'nu şehirlere has kokular olarak seçmiştir.<sup>433</sup>

Fasıllardan birinde şehre has hastalıklara da değinen yazar, Şam halkının itaati, Bahreyn'in dalak iltihabı, Hayber'in humması, Mısır'ın vebasası ve Irak'ın da lekelerini sıralamıştır.<sup>434</sup>

Seyyah eserinde bölgelerin ahlaki yapılarına da değinmiştir. Ona göre; Rumlar sarılığı, Zenciler siyahlığı, Türkler kabalığı, Çinliler çirkinliği ve Zenciler de dengesizlikleri ile meşhurdur. Ayrıca bu fasılda Câhiz'in el-Emsâl kitabından, Basra'nın siyaset, Kûfe'nin acı dil, Bağdat'ın yumuşaklık, Rey'in zenginlik, Belh'in yiğitlik ve Mısırlıların da ilginçlikleriyle bilindiklerini nakletmiştir.<sup>435</sup>

Gırnâtî, Bağdat'a gittiği zaman orada kamış ve kerpiçten yapılmış bir tepe ile karşılaşmıştır. Akrakuf denilen tepenin adını Sam b. Nuh'un çocuklarından biri olan büyük bir kraldan aldığını anlatmıştır. Bahsi geçen bu tepenin birçok harikası ve sayılamayacak kadar da hazinesi olduğunu belirtmiştir. Fakat Fars kralları bu tepeyi yıkmak için niyetlenmişlerse de bu tepeyi yıkacak gücü bulamamışlardır. Hatta Gırnâtî, orayı yıkmaya kim niyetlendiyse de Allah'ın onları korkutarak kaçırdığını ve kimsenin tekrar Akrakuf'u yıkmaya kalkışmadığını iddia etmiştir.<sup>436</sup>

Gırnâtî, Hac dönüşü Bağdat'a geri döndüğünü de paylaşmıştır. Abbasî halifesi için de "İslâm'ın yücesi, imamların temizi, insanoğlunun şerefli, devletin itibarı, ümmetin koruyucusu, meliklerin ve sultanların tâcı, vezirlerin efendisi, doğu ve batının komutanı, halifenin seçkini Müminlerin Emiri'nin Allah düşmanını kahretsin, nimetlerini devamlı kılsın yardımcısı olan el-Mevla Vezir Avdeddin bana yardımcı olmuştur."<sup>437</sup> ifadelerinde bulunmuştur. Halife, sayısız malı, ihsanı ve değerli hil'atları ile Gırnâtî'yi desteklemiştir. Son olarak Gırnâtî için Konya valisi İbn Melik Mesud'a Bâşlırt'tan ulaşması için bir yazı yazmıştır.

<sup>433</sup> Gırnâtî, s. 105.

<sup>434</sup> Gırnâtî, s. 106.

<sup>435</sup> Gırnâtî, s. 106.

<sup>436</sup> Gırnâtî, s. 127.

<sup>437</sup> Gırnâtî, s. 211.

### 2.2.9. İbn Cübeyr, Endülüsten Kutsal Topraklara

Tam adı, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî olan İbn Cübeyr, 10 Rebülevvel 540/31 Ağustos 1145 tarihinde Belensiye (Valencia) ya da Şâtibe (Jativa)'da doğmuştur.<sup>438</sup> Babası Ahmed b. Cübeyr, Şâtibe'de ileri gelenlerden biri olan kâtiptir. İbn Cübeyr'in eğitimini aldığı ilk kişi babasıdır. Daha sonra Ebü'l-Hasan b. Ali b. Ebü'l-Asîlî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Yes'ûn ve Ebû Muhammed Kâsım b. Asâkir'den dersler alarak babasının mesleğini Muvahhid'lerin kâtipliğini yaparak devam ettirmiştir. Kâtipliği ile birlikte vasat bir şair olan İbn Cübeyr'in esas meşhur olduğu alan dikkatli bir seyyah gözü ile hac seyahatine çıkmasıdır. Bir rivayete göre, Ebû Saîd Osman'ın kâtipliğini yaptığı sırada Ebû Saîd onu şarap içmeye zorlamıştır. Bunun üzerine istemeyerek de olsa bir günah işleyen İbn Cübeyr, büyük pişmanlık ile Allah'tan af dilemek için hacca gitmiştir. Öte yandan İbn Cübeyr'in sadece bu sebepten ötürü seyahate çıktığı düşünülemez. Zira kendisi Doğu İslâm dünyasında Endülüs ve Mağrib'te ilmî ve kültürel faaliyetlerde bulunmuştur.<sup>439</sup>

İbn Cübeyr çıktığı seyahati boyunca yanında hep arkadaşı Ebû Ca'fer Ahmed b. Hasan olmuştur. Seyahatlerine Gırnata'dan, 8 Şevval 578/4 Şubat 1183 tarihinde çıkarak başlamışlardır. İbn Cübeyr'in seyahatnamesinin en güzel özelliği seyahati sırasında günlük yazar gibi tarih ve hatta bazen saat bilgilerini vermesidir. Yer adlarını, tarihleri ve saatleri titizlikle not etmiştir. Eseri XII. yüzyılın Orta Doğu coğrafyasını anlatmaktadır. Seyahat notlarını Endülüs'e döndükten sonra derleyerek rihlesini meydana getirmiştir. Yazdıklarında folklorik, ilmi, tarihi ve sosyolojik tespitlere de rastlamak mümkündür. İbn Cübeyr, seyahatini bitirip Endülüs'e döndükten sonra resmi bir görev almayarak gittiği yerlerde icazet aldığı ilimleri okutmuştur. Kendisi ile birlikte getirdiği bu bilgileri okutması ile büyük bir saygınlık ve ün kazanmıştır. Selâhaddîn-i Eyyûbî, Kudüs'ü geri alınca sevinerek H. 583/M. 1187 yılında ikinci defa hacca gitmiştir. Hatta iki yıl süren bu hac ziyaretinden sonra tekrar üçüncü kez hacca gitmiştir. Fakat bu hac ziyareti sırasında herhangi bir seyahatname yazmamıştır. Endülüslü İbn Cübeyr, H. 614/M. 1217'de vefat etmiştir.<sup>440</sup>

Bir hayli uzun ve zor bir yolculuğun sonunda İbn Cübeyr ve beraberindeki hacılar, 8 Muharrem/ 21 Nisan 1186 tarihinde Medine'den Irak'a doğru yola çıkmışlardır. İbn Cübeyr'in anlattığına göre, yola çıkarken yanlarına kendilerine üç gün

<sup>438</sup> Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Cübeyr", **İA, TDV**, c. XIX, İstanbul, 1999, s. 400-402.

<sup>439</sup> Karaarslan, c. XIX, s. 401.

<sup>440</sup> Karaarslan, c. XIX, s. 401.



yetecek kadar su almışlardır. Bu yüzden de yolculuk sırasında Arus vadisinde konaklama ihtiyacı duymuşlardır. İbn Cübeyr, Arus vadisinde bulunan kaynak bolluğuna “burada nereyi kazsan, kervandaki sayısız kalabalığa ve onlardan daha fazla olan develere yetecek kadar kaynak su çıkıyordu”<sup>441</sup> cümleleriyle değinmiştir. Yazar, bölgenin iklimi, suları ve güzelliklerini her fırsatta dile getirmektedir. Arus vadisinden, Necid arazisine geçip bu düz uçsuz bucaksız ovada Necid’in güzel havası ve serin meltemine şahit olmuşlardır. Buradan da Useyle pınarına akabinde Nakıra’ya geçip bölgede bulunan kuyular ve sarnıç büyüklüğündeki su depolarına varmışlardır. Seyahat esnasında su bulmanın öneminden bahseden yazar, tüm kervanın bu sulardan faydalandığını da anlatmaktadır. Ayrıca seyyah, bu su depolarından birini yağmur sularının doldurduğu bilgisini de eklemiştir.<sup>442</sup>

İbn Cübeyr ve hac kafilisi, 13 Muharrem/26 Nisan 1184 Perşembe gecesinde Karuna suyuna varmışlardır.<sup>443</sup> İbn Cübeyr, Necid ovası ile ilgili “Dünyada Necid’dekinden daha geniş ve düz bir ova, daha büyük bir tepe, daha hoş bir meltem, daha temiz ve berrak bir hava, bedene daha da canlılık veren temiz ve her zaman nemli olan bir toprak bilmiyorum. Güzelliklerini anlatmak uzun sürer ve konu genişleyip gider”<sup>444</sup> yorumlarını yapmıştır. İbn Cübeyr’in gözlemlerinden anladığımız kadarıyla Ortadoğu coğrafyası düşünüldüğü vakit özellikle XII. yüzyıl için kuraklık tehlikesi kervan sahiplerini korkutmuştur. Fakat Irak’ın su kaynağı konusundaki zenginliği onları rahatlatmıştır. Bunun sebepleri ise burada çıkan kuyular, sarnıç büyüklüğündeki depolar ve hafer<sup>445</sup>lerin oldukça fazla olmasıdır. Bu bölgedeki su zenginliğinin yanısıra bölgede kaleye benzeyen özgün evleri ile çevrili Semira’da bulunan kuyudaki sular acı ve bataklığa dönüşmüştür. Hacılarla yol alan İbn Cübeyr, konakladıkları Semira’da bedevilerin Hacılara et, yağ ve sütleri karşılığında sadece patiska bezleri vermeleri şartıyla alışveriş yaptıklarını da belirtmiştir.<sup>446</sup>

Semira’dan Feyd’e gelen İbn Cübeyr ve hacılar buranın Medine üzerinden, Mekke - Bağdat yolunun yarısından daha az olduğunu belirtmişlerdir. Üstelik burada Feyd’e giren kafilenin güvenliğini sağlamak adına hac emirinin etrafta bulunan bedevileri korkutmak ve hacıları soymaya niyetlenmemelerinin önüne geçmek için

<sup>441</sup> İbn Cübeyr, s. 149.

<sup>442</sup> İbn Cübeyr, s. 149.

<sup>443</sup> İbn Cübeyr, s. 149.

<sup>444</sup> İbn Cübeyr, s. 150.

<sup>445</sup> Hafer: Çok derin olmayan, yağmur sularının toplanması için sonradan kazılmış yerler. Bkz. İbn Cübeyr, s. 150.

<sup>446</sup> İbn Cübeyr, s. 150.

askeri gücünü gösterdiğine de şahit olmuşlardır. Bölgede bulunan bedeviler ile ilgili notlara bakıldığında bedeviler, ticaret yapmak için yoldan geçen kimseleri soygun tehlikesi ile karşı karşıya bırakmışlardır. Seyahat esnasında hacılar, bedevilerle alışveriş yaparak koyun eti, yağ, bal, süt ve bazıları da yolda kullanmak için deve almışlardır.<sup>447</sup>

İbn Cübeyr ve hac kafilesi, 20 Muharrem/3 Mayıs Perşembe günü kale gibi görünen sarnıçları olan Sa'lebiye'ye varmışlardır. İbn Cübeyr, burada kadın, erkek kalabalık bir bedevi topluluğunun deve, koyun, yağ, süt ve yem sattıkları zengin bir pazar kurup satış yaptıklarından bahsetmektedir. Daha sonra Bağdat'a ulaşan İbn Cübeyr'in, hayal ettiği şehirden farklı bir şehir görmesi, kendisini olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Bunun nedeni ise, Bağdat'ın harabe halinde olmasıdır. Ayrıca buraya ulaşmak için de çeşitli tehlikelere maruz kaldığından bu şekilde bir ifade kullanmış olması muhtemeldir. Bu kent her ne kadar Abbasî hilafetinin başkenti olsa da eski görkeminin çoğunu kaybetmiş olabilir. Bölgeye varana kadar Bağdat'ın yaşadıklarını ve üzerinde yaşanan mücadelelerin hesabının şehre kesilmesinden oldukça rahatsızdır. İbn Cübeyr, üst üste yaşadığı felaketler ve kötü bakışların muhatabı olan Bağdat'ın harabe, kalıntı ve hayalet gibi bir şehir olduğunu yazmıştır.<sup>448</sup> Ancak Bağdat'ın incisi olan Dicle nehri hakkında söylemiş olduğu sözler de dikkate değerdir. Bağdat'ın doğusu ve batısı arasında parlak bir aynaya veya bir gerdanlığa benzetilen bu nehir dışında bir güzelliğin kalmadığını üzümlere kaydetmiştir. Hâlbuki susuzluk nedir bilmeyen Bağdat şehri, bu nehirden su alır ve tüm ihtiyaçlarını giderirdi. Bu nehrin buraya kattığı havası ve suyu ile kadınsı bir güzellik sergilemektedir. Dicle nehrinin bu nitelikleri bütün insanlık tarafından bilinmektedir. Yine İbn Cübeyr'in, Allah korusun buranın güzellik ve özelliklerinin başkalarının ilgisini çekmesinden korkarım demesi bugün bu sözün ne kadar haklı olduğunu bize ispatlamaktadır.

Bağdat şehrini anlatan İbn Cübeyr, halkın gösterişi seven kendini beğenen, böbürlenen ve yabancılara karşı oldukça hor davranan bir yapıya sahip olduklarını izah etmiştir. Bağdat halkı, kendi topraklarından başka topraklara önem vermemişlerdir. Bunun sebeplerinin gururları, kibirleri, Bağdat şehrinin beş yüz küsur yıl Abbasî devletine başkentlik yapması olduğu düşünülmektedir. Yine Bağdat halkı alışverişlerinde altını tercih etmişlerdir. Bir başka deyişle Bağdat halkının Allah için düzgün ibadet etmeyen, eşrafından iffetli ve takva sahibi kimselerin bulunmadığını

<sup>447</sup> İbn Cübeyr, s. 151.

<sup>448</sup> İbn Cübeyr, s. 159.

kaydetmiştir. İbn Cübeyr'in Bağdat çarşısındaki esnafın tartı ve ölçü ile ilgili söylediği söz dikkat çekmektedir. Çünkü bunların Kur'an'ı Kerim'de Mutaffifin Suresi'nde<sup>449</sup> belirtilen ayete muhalif yaşadıklarını zikretmektedir. Bu konuda Bağdat halkının bozulmuş fikirleri, zikirleri, insanı anlamamaları ayrıca ayıplanmayı da önemsememeleri vurgulanmıştır. İbn Cübeyr, halkın içinde gezmeye başladığında âlim ve fakihlerle sohbetlerde ve camilerde dinlemiş olduğu öğüt veren vaizler ve muhaddisleri tenzih etmiştir. Öyle ki Bağdat'ı daha fazla kötülükten, günahlardan ve belalardan bu kimselerin öğütlerinin koruduğunu iddia etmiştir.<sup>450</sup>

Burada İbn Cübeyr, Bağdat'ta kurulan ilim ve fikir meclislerine katılmıştır (5 Safer/ 1184). Bunlardan en önemlisi olan, Şafiilerin önderi olarak Nizamiye medresesi fakihlerinden Radiyuddin el Kazvini'nin derslerine katılmıştır.<sup>451</sup> Katılmış olduğu bu dersi, vakur ve yumuşak bir ilim meclisi diyerek özetlemiştir. Bağdat, kurulduğu günden beri oldukça gelişirken ilmî alanda tefsir, hadis ve şerhî ilimlere de oldukça önem verilmiştir. Ayrıca Bağdat'ta pozitif ilimler de ihmal edilmemiştir. Yine İbn Cübeyr, büyük fakih Cemaleddin Ebu'l Fedai el-Cevzi'nin ilim meclisinde de bulunmuştur.<sup>452</sup> Burada görmüş olduğu manzarayı, eşi ve benzeri yok olarak nitelemektedir. Ayrıca söz konusu fakihin, çağının mucizesi müminlerin gözünün nuru, sahasının ustası, belagat ve sanatta üstünlük sahibi olduğunu belirtmiş bunu da denizden inciler çıkartan dalğışa benzetmiştir. Bunlara ilave olarak nazmı konusunda radi ile mihyarda esintiler taşıdığını belirtmiştir. Büyüleyici nesri ise kuss sehbanaya yapılan teşbihleri geçersiz kıldığını anlatırken de hayranlığını da dile getirmiştir. El Cevzi'nin Kur'an ilmindeki kuralılığına vurgu yaparak aynı anda iki üç hafızı dinleyebilmesi ve bunların yanlışlarını düzeltebilmesi, hatta hafızları dinlerken başkalarıyla sohbet edebilmesi onun bu konuda derin bir ilme sahip olduğunun göstergesidir. Ayrıca, tatlı dili ve dokunaklı konuşması ile insanların büyük sevgi ve muhabbetini kazanmış hatta bu sohbetlerin neticesinde cemaatteki insanlardan kendinden geçenler bile olmuştur. İbn Cübeyr, el Cevzi'nin kısaca kuvvetli bir hafız ve güçlü bir hafıza olduğunu belirtmektedir. el-Cevzi'nin meclisine katılmak için o günün şartlarında uçsuz bucaksız

<sup>449</sup> Mutaffifin Suresi, 83.

<sup>450</sup> İbn Cübeyr, s. 159.

<sup>451</sup> İbn Cübeyr, s. 160.

<sup>452</sup> İbn Cübeyr, s. 161.

çölleri aşarak onun ilminden faydalanan insanların olduğunu da söylemiştir. İbn Cübeyr, fazilet sahibi bir insanla tanıştığından dolayı Allah'a şükretmiştir.<sup>453</sup>

İbn Cübeyr, 11 Safer/24 Mayıs 1184 Perşembe günü, Halife en Nasır'ın Bedir kapısında yapmış olduğu konuşmayı da dinlediğini aktarmaktadır. Halife de sarayın ortasında yapmış olduğu bu konuşmayı kendi haremde bulunan insanların da dinlemesini istemiştir. İbn Cübeyr, adet olduğu üzere her Perşembe günü, yapılan bu nasihati anlatırken mimbere çıkan vaizin mekâna saygı göstermek için sarığını sarkıttığına şahit olmuştur. Hatibin kürsüde güzel bir konuşma yaptığını halifeyi överek ona güzel ve uygun kelimelerle adını gizleyerek annesine de dua ettiğini belirtmiştir. Bu arada hatiplerin halifenin bulunduğu ortamda davranışlarına ve konuşmalarına dikkat ettiğini de gözlemlemiştir. Konuşmasının başında hatibin "Irak'tan nefesler taşıyan hoş bir şiiri"ni de aktarmıştır. Şiirin başı şöyledir:

"Akil yamaçlarında yıldırım çarpmış kişi,  
Aşkla uğraşamayacak kadar meşguldür."

Halife'nin adının geçtiği kısım ise,

"Ey Allah'ın kelimeleri, birer tılsım olun!

Ve kem gözlerden koruyun İmam Kamil'i!"<sup>454</sup>

İbn Cübeyr, yukarıda da belirttiğimiz gibi Bağdat şehrini doğu ve batı olarak ikiye ayırmıştır. Bu iki yakada gördüklerini şöyle sıralamıştır. Seyyah, Bağdat'ın batı yakasının tamamen harap olduğunu, doğu yakasının ise binalarının yeni yapılmış olduklarını söylemiştir. Doğu yakasında eski mahallelerin yıkılmaları sonucu sadece on yedi mahalle kalmıştır. Bağdat şehri, giriş kısmında da bahsettiğimiz gibi daire şeklinde yapıldığı için her bir mahalle özgün bir şekilde yerleşmiştir. Her mahallenin iki üç hamamı olup, sekiz tanesinin büyük cami olduğunu da belirtmiştir. Bu camilerde Cuma namazı kılınırken en büyük camisinin de Kureyre Camisi olduğunu söylemektedir. İbn Cübeyr, bu büyük caminin kibleye yakın kısmında murabba denilen yerde konakladığını da eklemiştir.<sup>455</sup>

İbn Cübeyr, Bağdat'taki ticaretin yapılmasından da bahsetmiş deniz taşımacılığının önemine vurgu yapmıştır. Ayrıca bu taşımacılık gece ve gündüz kadın ve erkek fark etmeksizin sürdürülmüştür. Bağdat şehrinde Halife'nin sarayına yakın geçişler için iki köprünün olduğunu da belirtmiştir. İbn Cübeyr, bir diğer mahalle olan

<sup>453</sup> İbn Cübeyr, s. 162.

<sup>454</sup> İbn Cübeyr, s. 163.

<sup>455</sup> İbn Cübeyr, s. 164.

ve surlarla çevrili Kerh Mahallesinin özelliklerinden bahsetmiştir. Basra Kapısının yanında ihtişamlı eski bir yapı olan Halife Mansûr camii'nden de bahsetmiştir. Ayrıca, bir diğer büyük mahalle olan Şari Mahallesini de ziyaret etmiştir. İbn Cübeyr, bu dört mahallenin Bağdat'ın en büyük Mahalleleri olduğunu yazmıştır. Şari ile Basra kapılarının aralarında bulunan maristan çarşısını da zikretmiştir. Burada bulunan ve her pazartesi ve Perşembe günleri doktorlar tarafından teftiş edilen Bağdat'ın ünlü hastanesi hakkında bilgi vermiştir. Bu hastaneye gelen doktorlar hastaların durumlarını kontrol ederek ihtiyaçları olan ilaçları hastalara vermişlerdir. Bu hastanede hasta bakıcıların, hemşirelerin ve diğer görevlilerin bulunduğunu da belirtmiştir. Burayı büyük bir saray benzeterek suyunun Dicle nehrinden tedarik edildiğini anlatmıştır. Daha sonra Bağdat'ın önemli mahallelerinden Attabiye'ye geçmiştir. Bu mahallede çeşitli renklerde yün ve ipekten Attabiye kumaşları üretilmiştir. Yazar, Bağdat'ın Basra kapısı mahallesine doğru giderken Bağdat'ın Mahalleden birinde de meşhur olmuş Maruf el-Kerhinin kabrinin burada olduğunu da not etmektedir.<sup>456</sup> Maruf el-Kerhi'nin Basra Kapısına giderken ayrıca ihtişamlı ve gösterişli bir türbe olan içinin geniş ve üzerindeki bir kitabede müminlerin emiri olan Ali b. Ebi Talip'in oğulları olan Avn ve Muin'in kabirleri olduğunu yazmaktadır. Ayrıca, Bu mahallede Musab b. Ca'fer'in kabri isimlerini hatırlayamadığım birçok evliya salih ve seleften kabirlerinin bulunduğunu da yazmaktadır. Doğu yakasında Rusafe mahallesinin karşısında nehrin kenarında ünlü Babü't-Tak bulunmaktadır. Yine bu mahallenin içerisinde İmam-ı Ebu Hanife'nin beyaz, yüksek kubbeli görkemli bir türbesinin de olduğunu yazmıştır. Bu mahalle onun adıyla anılmaktadır. Buranın yakınlarında Ahmet b. Hanbel'in Ebu bekir eş-Şiblinin ve el Hüseyin b. Mansûr el Hallacın kabirlerinden de bahsetmektedir. İbn Cübeyr, Bağdat'ta birçok salih kişilerin kabirlerinin olduğunu, batı yakasında ise, bahçelerin ve bostanların bulunduğunu zikreder.<sup>457</sup>

Yazar, Bağdat'ın doğusunu hilafet merkezi olarak yazmış ve halifenin sarayının mahallelerin dışında olduğunu belirtmiştir. Bu sarayın, mahallenin dörtte birinden fazlasını kapladığını, Bu sarayda Abbas oğullarının yaşadığını söylemiştir. Üzülerek de olsa bu saray içerisinde yaşayan insanların gönüllü hapisanede olduklarını düşündüğünü belirtmiştir. Halifenin sarayı çok büyük bir alanı kapladığından bunun içerisinde büyük köşkerin bahçelerin olduğunu yazmıştır. Yazar, halifenin vezirinin

---

<sup>456</sup> İbn Cübeyr, s. 165.

<sup>457</sup> İbn Cübeyr, s. 166.

olmadığını vezir naibi adıyla anılan bir hizmetkarin bulunduğunu söylemiştir. Bahsi geçen naib, hilafet mallarının bulunduğu divanda durur elindeki emirnameye göre işlerini yürütmüştür. Hatta bütün Abbasî topraklarına bakan halifenin atasından ve dedesinden kalma kutsal emanetlere bakmak üzere bir hazinedarın varlığından da bahsedilmiştir. Halifeye dua edildikten sonra arkasından bunun adı anılırken, bu hazinedar yapmış olduğu işlerin çokluğundan dolayı halk içerisinde fazla görünmemiştir.<sup>458</sup>

İbn Cübeyr, saraydaki bu ihtişamı anlatırken, Halis isminde bir komutandan bahsetmektedir. Bir gün onu Türk, Deylem ve diğer komutanlar arasında etrafını yalın kılıç elli silahlı adamın koruduğunu saraydan çıkarken görmüştür. Yazar, bu olaya ilk defa şahit olduğunu belirtmiştir. Yine, Halifeden bahsederken Dicle nehrinde kayıkla gezdiğini, bazen de ava çıktığını haber vermiştir. Halifenin halk fark etmesin diye fazla kalabalık bir insanla çıkmadığını belirtmiştir. İbn Cübeyr, halifenin künyesini şu şekilde sıralamıştır. Yusuf'dur. Soyu, Ebul Fadıl Ca'fer el Muktedir Billâh'a kadar uzandığını kaydetmiştir. Halifenin nehrin batı yakasındaki dinlenme yerlerinden birinden çıkarak doğu yakasının sonundaki sarayına gitmek için kayığına bindiğini görmüştür. Söz konusu bu halifenin genç, güzel yüzlü, beyaz tenli, orta boylu, yaklaşık 21-25 yaşlarında olduğunu söylemektedir. Halifenin altın işlemeli beyaz bir kaftan giydiğini başında tilki kürkü altın süslemeli bir takkesinin de olduğunu detaylı bir şekilde anlatmıştır. Burada şu vurguyu yapan İbn Cübeyr, Halifenin Türklere benzeyip tanınmamak için böyle bir şey giydiğini söylemiştir. Halife'yi, H. 580 yılının 6 Safer (19 Mayıs 1184) Cumartesi günü akşam vaktinde gördüğünü yazmıştır.<sup>459</sup>

Nehrin doğu yakası, düzenli bir şekilde dizayn edilmiş, çarşılarla burada sayısını sadece Allah'ın bileceği kadar kalabalık insanın olduğunu vurgulamıştır. İbn Cübeyr, Bağdat'ta Cuma namazının kılınacağı üç camisinin varlığından bahseder. Bunlardan saraya bitişik olan Halife camisidir. Diğer ise kent dışındaki Sultan camisidir.<sup>460</sup> Üçüncüsü ise Rusafe camisidir. Bu camilerde buraların geniş su depoları birçok müstemilatı, abdest alma ve temizlenme yerleri olduğundan dolayı Cuma namazının kılındığını belirtmiştir. Yazar ayrıca, Bağdat şehrinde Cuma kılınacak on bir caminin olduğunu haber vermiştir. Bölgedeki yaşlıların söylediğine göre Bağdat'ın batı ve doğusunda toplam iki bin hamam vardır. Bu hamamlar yapılırken Basra-Kûfe arasında

<sup>458</sup> İbn Cübeyr, s. 166.

<sup>459</sup> İbn Cübeyr, s. 166.

<sup>460</sup> İbn Cübeyr, s. 167.

çıkarılan kara sakız maddesi kullanılmıştır. Hamamların çatıları kara mermeri andıran bu kara sakızla sıvanmıştır. Bu konuya İbn Cübeyr'den sonra İbn Battuta'da değinmiştir.

Yazar, bölgenin hamamlarını anlattıktan sonra Bağdat'ta doğu ve batıda birçok mescit ve otuz tane medrese olduğunu da eklemiştir. Şehrin doğu yakasında kurulan medreselerin en büyüğü Nizâmülmülk'ün yaptırdığı Nizamiye Medresesi'dir. Bu medrese H. 570/M. 1110 yılında yenilenmiştir. Bağdat'ın vakıf faaliyetlerini de es geçmeyen İbn Cübeyr, bu dönemde medreselerin büyük fakih ve hocalarının aylık aldığı bilgisini vermiştir. Ayrıca, burada eğitim gören talebelere burs verildiğini de vurgulamıştır. Bağdat'ın medrese ve hastanelerinin ebedi gurur ve onur kaynağı olduğunun altını çizmiştir. Yazar, Bağdat'ın doğu yakasında ilki nehrin yukarısında Sultan Kapısı, Zaferiyye Kapısı, Halbe Kapısı ve son olarak Basaliyye Kapısı'ndan bahsetmiştir.<sup>461</sup> Bu kapılar doğu yakasındaki surda, nehrin yukarisından aşağısına kadar sıralanmıştır. Bu sur Bağdat'ı daire şeklinde kuşatmıştır. İbn Cübeyr, Bu dairenin içerisinde birçok çarşı kapısı olduğunu da bildirmektedir. Yazar, Bağdat'ın, anlatmakla bitirilemeyeceğini, ancak geçmişteki ihtişamından eser kalmadığını yazmıştır. Son olarak da Ebu Temmam'ın "Ne sen eski sensin, ne de yurtlar eski yurt!"<sup>462</sup> ifadesini vererek Bağdat'ı özetlemiş ve buradan Musul'a geçmiştir. İbn Cübeyr'in bu anlatımları ve diğer seyyahların vermiş olduğu bilgilerin Bağdat ile ilgili bir fikir edinme açısından önemli olduğunu söylemek mümkündür.

### **2.2.10. İbn Bîbî, Selçuknâme (Evamîrû'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye)**

Tam adı, Nâsirüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî olan İbn Bîbî'nin hayatı hakkında çok fazla bilgi yoktur. Hayatı hakkındaki bilgileri el-Evâmi-rû'l-'Alâ'iyye'de geçen vesileler ile birlikte vermiş olduğu bilgilerden öğrenmekteyiz. Kendi künyesini Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî el-müştehir bi-İbn Bîbî el-Müneccime şeklinde yazmıştır. İbn Bîbî, Rugadî nisbesinden İran'daki Mâzenderan'da bulunan Rugad şehrine mensup olduğu söylenebilir. Annesi Bîbî Müneccime, Nişâbur'da bulunan şii reisi Kemâleddin Simnânî'nin kızıdır. Babası ise, Mecdüddin Muhammed Tercümân olup Cürçân şehri ileri gelenlerindedir. Annesi, Selçuklular'ın H. 633/ M. 1233 yılında Eyyübiler ile Harput'ta savaşmaya başladığı

<sup>461</sup> İbn Cübeyr, s. 167.

<sup>462</sup> İbn Cübeyr, s. 167.

esnada Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın yanında yer almıştır. Hatta bu savaşta Harput Kalesi'nin alınacağı bilgisini önceden vererek savaş ve barışta sultanın yanında olmuştur. Bu yaşananlara bakıldığında ailesinin 1231-1233 yıllarında Anadolu'ya gelerek Selçuklular'ın hizmetine girdikleri bilgisine ulaşılabilir. Babası, sultanın yatağını hazırlamadan sorumlu olmuş, daha sonra da Selçuklu emirlerinden biri olmuştur. Babasının H. 670/M. 1272'de vefatı üzerine bu görevleri İbn Bîbî devralmıştır.<sup>463</sup>

II. Gıyâseddin Mesud döneminde Moğollar'ın Anadolu idaresi için görevlendirdiği Şemseddin Cüveynî ile tanışmıştır. Hatta İlhanlılar'ın Bağdat valisi Alâeddin Atâ Melik Cüveynî ile de Bağdat'ta görüşmüştür. İşte bu tanışmadan sonra İbn Bîbî, Cüveynî'nin Fars, Kirman, Irak ve Horasan'da hayırlı işler yaptığından bahsetmiş ve Cüveynî'nin tarih kitapları yazmaya başladığını söylemiştir. Yazacağı eserin sonuna Anadolu Selçuklu tarihini eklemek istediğini ve bunu İbn Bîbî'ye havale ettiğini Selçûknâme'nin mukaddimesinde yazmaktadır. Alâeddin Cüveynî'nin isteği ile yazdığı bu esere el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâiyye adını vermiştir. İbn Bîbî'nin bu eseri tarih kitabından çok, XIII. yüzyıldaki İslâm kültürünü yansıttığı için bir hatırat olarak değerlendirilmelidir. Eser incelendiği zaman yazarın kronolojiye dikkat etmediği de görülmektedir. İbn Bîbî, H. 684/M. 1285 yılından sonra vefat etmiştir. XIII. yüzyılın Selçuklularını anlatan bu eserde Bağdat şehri ile ilgili çok fazla bilgi olmasa da Selçuklu sultanları ile Bağdat'ın ileri gelenleri ile ilgili bilgiler vermektedir.

İbn Bîbî'nin Bağdat ile ilgili olarak verdiği ilk bilgi, Moğollar döneminde önemli devlet görevlerinde bulunan Sultan Ahmed b. Hulagü Han dönemindeki Bağdat Valisi Ebu'l-Mealî Ata Melik'e yazılan bir şiir olmuştur.<sup>464</sup> Bahsi geçen yazı ise şöyledir:

“Allah onun parmaklarını, güzel inciler ve faydalı şeyler içinde barındıran deniz gibi yaratmış. Bizim efendimiz insanların sığınağı ve Allah'ın bir lütfudur. Kazanın hükmünü engelleyen ve kadere etki edendir. Zamandan birine gelebilecek tehlikeyi ortadan kaldırabilir. Rahmet yağdıran bir deniz gibidir. Bağdat, onun varlığıyla güzel kokular saçan bahçeye döndü. Zulmeden zalimler ortadan kayboldu”<sup>465</sup>

<sup>463</sup> Abdülkerim Özeydin, “İbn Bîbî”, **İA, TDV**, c. XIX, İstanbul, 1999, s. 379-382.

<sup>464</sup> İbn Bîbî, **Evâmîrü'l-'Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçukname)**, c. I, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Birinci Baskı, Ankara, 1996, s. 23.

<sup>465</sup> İbn Bîbî, c. I, s. 24.



İbn Bîbî, bu şiire mazhar olan kişinin ilahi gayret ve meleklere mahsus bir çabayla dini ve devleti güçlendirmeye çalıştığını yazmıştır. Daha sonra ise, yöneticiliğin baki kalmadığını ve Abbasoğulları devletinin temellerinin yıkıntıya uğradığını eklemiştir. Bu durumda Abbasîlerin saltanat sürme ile hüküm verme günlerinin sona erdiğini dile getirmektedir. Kaybettikleri yönetim ile imamlık düzeninin yıprandığını ve bağış kaynaklarının kuruyup ülkeye giren çıkan âlimlerin kalmadığını da ileri sürmüştür.<sup>466</sup> Abbasîler'in sonunu anlattığı bu paragrafta ayrıca hilafetin ve Irak ülkesinin tahtının Horasan'a, Fars ve Kirman'a bağlanıp büyük bir ihtişam ile dünyayı aydınlatan adaletin ışığı Selçuklu Devleti'ne geçtiğini ifade etmektedir.<sup>467</sup> Selçuklular'a geçen yönetimi anlatırken de objektiflikten uzak bir şekilde, kendi düşüncelerini kullanmıştır.

Bu anlatımlardan sonra, Alaaddin Ata Melik Cüveyni'nin Sultan Melikşah ile Sultan Sancar'ın kutlu günlerinden sonra yıkılmaya yüz tutmuş olan Hz. Ali'nin muazzam şehitliğine yaptığı hizmetleri aktarmaktadır. Cüveyni, şehitliğe berrak ve içilir su getirmiştir.<sup>468</sup> İbn Bîbî, Sultan Rabbani'nin Şeyh Mecdeddin İshak'ı Sinop'un fethini bildirmesi için Bağdat'a gönderdiği bilgisini de vermektedir.<sup>469</sup> Şeyh Mecdeddin'in fethin ve büyük zaferin müjdesini vermek ve halifeden fütüvvet şalvarı almak için hilafet yurdu ve imamlık merkezi Bağdat'a geldiğini vurgulamaktadır.<sup>470</sup> Akabinde halifenin ona izzet ve ikramda bulunup, yüksek makamında türlü nimetlerden faydalanmasını sağlamıştır. Üstelik Şeyh geri dönme isteğini sununca da halife, mürüvvet kemeri ile fütüvvet mektubunu Şeyh ile birlikte Sultan'a göndermiştir.<sup>471</sup>

İbn Bîbî, Sultan Alaaddin Keykubad b. Keyhüsrev b. Kılıç Arslan'ın şanının Abhaz beldelerinden, Hicaz sınırlarına, Yemen şehirlerine, Rus şehirleri yakınından Tarsus hududuna kadar ulaşmakla kalmadığını yazar. Bu şanın Başkird sınırı başlangıcından Valaşkird bölgesinin sonuna, Antalya serhaddinden Antakya şehri sınırlarına, Sugdak ve Kıpçak sahrasından Irak sonlarına kadar ulaştığını bildirmektedir. Bundan dolayıdır ki Sultan, Müslüman ve Hristiyan yöneticileri ile Şam'a kadar hükmetmiştir.<sup>472</sup>

<sup>466</sup> İbn Bîbî, c. I, s. 24.

<sup>467</sup> İbn Bîbî, c. I, s. 25.

<sup>468</sup> İbn Bîbî, c. I, s. 25.

<sup>469</sup> İbn Bîbî, c. I, s. 175.

<sup>470</sup> İbn Bîbî, c. I, s. 176.

<sup>471</sup> İbn Bîbî, c. I, s. 176.

<sup>472</sup> İbn Bîbî, c. I, s. 242.

Eserin ilerleyen bölümlerinde İbn Bibi, Sultan Alaaddin Keykubad'ın makamına elçi olarak gelen Şeyh Ömer b. Muhammed el-Suhreverdi'ye Sultan'ın davranışlarını şöyle anlatmaktadır: “Sultan ertesi gün Şeyh'i saltanat makamına çağırdı. Onun huzurunda Halife'nin gönderdiği hil'ati (hil'at-i hilafet) giydi. Bağdat'ta hazırlanmış ve kenarı Halife'nin imamecileri tarafından örülmüş olan bu imameyi başına koydu. Adet olduğu üzere Halife makamından getirilen kırbaçla ona 40 kırbaç vurdular. Ata binmek isteyince onun için İmamet makamından (dâr-i imamet) gönderilmiş olan murassa yularlı ve başlıklı, üzengisi süslenmiş ve nalı altından olan binek katırını getirdiler. Sultan, büyüklerin ve seçkinlerin huzurunda İmam'ın gönderdiği merkebin tırnağını öptü. Darü'l-Hilafe makamından gelmiş olan saçı dolu tabakları orada bulunanların üzerine saçtılar. Sonra Sultan, Şeyh'le birlikte yanına çetr, sancak ve mehter takımını alarak gezmeye çıkmak için ata bindi. Herkes Sultanı o heybetiyle seyretti. Kafîle geri dönünce çeşitli yiyecek ve meyvelerle dolu bir sofraya kurdular. Sofranın kaldırılmasından sonra saray sanatçıları sema'ya başladılar. O sırada Şeyh'in yanında bulunan itibarlı müridler, vecd'den vecd'e girdiler. O gün orada bulunan Sultan, ileri gelenler ve başta Emir Celaleddin Karatayî olmak üzere diğer emirler, kendi istek ve gönül rızalarıyla Şeyh'in tarikatine girerek ona bağlandılar.”<sup>473</sup>

İbn Bibi eserinde son olarak, Sultan İzzettin ve Sultan Rükneddin'in kendisini ziyarete geldiği için yaptığı hazırlıklardan bahsetmektedir. İbn Bibi'nin anlatımına göre Hülagû, Darü'l-Hilafe Bağdat'ta şehitlik derecesine çıkarıp cennete gönderdiği El-Mu'tasım Billah'tan işgal ettiği Irak ve Hicaz ülkelerinden getirdikleri kumaşlar ile her yeri hatta atları bile süslemiştir.<sup>474</sup>

### **2.2.11. İbn Battuta, Eski Dünya Seyahatnamesi (Tuhfetü'n-Nûzzâr fî Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar)**

Tam adı, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhim el-Levâtî et-Tancî olan İbn Battuta, 17 Recep 703/24 Şubat 1304 yılında Fas'ın Tanca şehrinde dünyaya gelmiştir.<sup>475</sup> Berberî Levâte kabilesinden olan ailesi Berka'dan Tanca'ya göç etmiştir. İslâm dünyasının yetiştirdiği ilk gerçek uluslararası gazeteci diye nitelenen İbn Battuta, birçok kadıdan dersler almıştır. Hayatı ile ilgili bilgilere seyahatnamesinin girişinde rastlanmaktadır. Doğduğu şehir olan

<sup>473</sup> İbn Bîbî, c. I, s. 251.

<sup>474</sup> İbn Bîbî, c. II, s. 155.

<sup>475</sup> A. Sait Aykut, “İbn Battuta”, **İA, TDV**, c. XIX, İstanbul, 1999, s. 361-368.

Tanca'da fıkıh ve edebiyat eğitimi alan seyyah, henüz 22 yaşındayken Mekke'ye gitmiştir. Kendisi hiçbir yoldan iki kez geçmeme kuralını uygulayarak dünyanın olabildiğince çok yerini gezebilmiştir. Fas'tan herhangi bir ödenek almadan gittiği yerlerdeki birçok sultan, hükümdar, kral, vali ve yüksek mertebeli kişilerin cömert yardımları ile ihtiyaçlarını karşılayarak seyahatine ara vermeden devam etmiştir. Ayrıca, Afrika'dan başladığı seyahatinde Bağdat şehrine de uğradığı için seyahatnamesi konumuz açısından oldukça önem arz etmektedir. İbn Battuta, Tâmesnâ kadısı iken H. 770/ M. 1368-69 yılında vefat etmiştir.<sup>476</sup>

Seyyah, Bağdat'a geçmeden önce Basra'ya uğrayarak bölgenin güzellik ve özelliklerini, gördüğü ve kendisini şaşırtan detayları da bizlerle paylaşmaktadır. Seyahatnamesinde anlattığına göre, Hz. Ali'nin kabrinin olduğu Necef'ten Hafâce kabilesine mensup birkaç kişi ile birlikte Basra'ya geçmişlerdir.<sup>477</sup> Vasıt şehrine ulaşan İbn Battuta, Vasıt'ın bağ, bahçe ve ağacının çok olduğunu belirtirken, Bağdat'ı bilginleriyle meşhur bir şehir diye nitelendirmekten de geri durmamıştır. Bu şehirde yaşayanları Irak'ın en seçkin insanları olarak açıklayan İbn Battuta, bu kimselerin, Kur'an-ı Kerim'i ezberlediklerini ve ilim için insanların Vasıt'ı seçtiklerini eklemeyi de ihmal etmemiştir. Kur'an-ı Kerim'i öğrenmek ve ezberlemek için fakih üstat Takıyüddin b. Abdulmuhsin Vasıtı'nın büyük bir medrese yaptırdığını söyleyen seyyah, bu medreseye gelen öğrencilere her sene kıyafet verilip, günlük yiyecek ve ihtiyaçlarının karşılandığını da belirtmiştir. Daha sonra İbn Battuta ve Hafâce kabilesinden kimseler, Basra şehrine vardıkları zaman Malîk b. Dinar Ribatı'nda konaklamışlardır. İbn Battuta buldukları yerden iki mil uzaklıkta kaleye benzer bir yapı görüp sorduğunda, bu yapının aslında eskiden Hz. Ali'nin mescidi olduğunu öğrenmiştir. Basra, İbn Battuta zamanında eskisinden daha dar alana sahip bir şehir olmuştur. Bu hususta İbn Battuta zamanında mescid ile şehir arasında sadece iki mil mesafe olduğu nakledilmektedir. Yazar, Irak'ın önemli şehirlerinden biri olan Basra'nın güzellik ve bereketten nasibini aldığını söylemiştir. Bu şehirde bağ ve bahçelerinin verdiği ürünlerin bir hayli lezzetli olduğunu da tecrübe etmiştir. Basra şehri biri tatlı, diğeri tuzlu iki nehrin birleştiği yerde kurulmuştur.<sup>478</sup>

İbn Battuta'ya göre, dünyanın hiçbir yerinde Basra'daki kadar hurma ağacı yoktur. Hatta Basra çarşısında "Irak rıtlı" diye bilinen bir ölçüyle 14 ratl hurma 1

<sup>476</sup> Aykut, c. XIX, s. 361.

<sup>477</sup> İbn Battuta, **İbn Battûta Seyahatnamesi**, c. I, çev. A.Sait Aykut, YKY, İstanbul, 2004, s. 259.

<sup>478</sup> İbn Battuta, c. I, s. 259.

dirheme satıldığına da denk gelmiştir. Basra şehrinin ticari yapısı ve parası ile ilgili bilgileri de vermektedir. Bölgede kullanılan dirhem ile ilgili olarak, “onların bir dirhemi nukra’nın üçte biridir”<sup>479</sup> diye belirtmiştir. Bu konuyu destekleyecek bir örnek vermeyi de unutmamıştır. Şöyle ki, kendisine şehrin kadısı Hücetüddîn bir küfe hurma göndermiştir. İbn Battuta, bir adamın bu hurmaları zor kaldıradığını ama buna rağmen sadece 9 dirhem bir fiyatı olduğunu belirtmiştir. Üstelik Halife’nin ikramı olan bu hurmaları evden çarşıya götürüp satmak için 9 dirhemden üçte birini de hamala vermiştir. Bu hadiseyle anlatılmak istenen, Basra’da hurmaların çarşıda çok değerli olmadığıdır. Ayrıca, İbn Battuta, Basra şehrinde “seyelân” adlı hurmadan yapılan gül suyu gibi güzel kokan bir şerbet çeşidini görüp tatmıştır.<sup>480</sup>

İbn Battuta, Basra halkının güzel huylu olup kendilerinden olmayanlara da yakınlık gösterdiklerini belirtmiştir. Bölgeye gelen yabancıların haklarını çiğnemedikleri de notlar arasındadır. Buraya gelen hiçbir yabancıya gurbet ve yalnızlık çekmeyerek, yad elde kaldım diye korkmadıklarının da altını çizmiştir.<sup>481</sup>

İbn Battuta seyahatnamesinde, Hz. Ali mescidinin sadece Cuma namazı için açıldığını başka zaman mescidin kapısının kapalı olduğunu kaydetmiştir. Bahsi geçen bu mescit, muazzam geniş bir avluya sahip olup, Vadi’s-Sibâ’dan getirilen kızıl çakıl taşları ile döşenmiştir.<sup>482</sup> Üstelik yazar bu mescitte, Hz. Osman’ın şehid edildiği sırada okuduğu Mushaf’ın orada ve tam da “Allah onlara karşı sana yeter O duyardır, bilendir!”<sup>483</sup> ayet-i kerimesinin bulunduğu sayfada kan lekesinin bulunduğu şahit olmuştur. İbn Battuta, Hz. Ali mescidinde Cuma namazı kılarken hutbede hatibin hatibin birçok dilbilgisi hatası yaptığını kadı Hücetüddin’e aktarması sonucunda “Bu şehirde dilbilgisine vakıf, kelimenin nasıl okunduğundan haberdar kimse kalmadı”<sup>484</sup> cevabını almıştır. Bu cevap üzerine İbn Battuta, Basralıların eskiden nahiv<sup>485</sup> ilminde

<sup>479</sup> İbn Battuta, c. I, s. 264.

<sup>480</sup> İbn Battuta, c. I, s. 264.

<sup>481</sup> İbn Battuta, c. I, s. 265.

<sup>482</sup> İbn Battuta, c. I, s. 265.

<sup>483</sup> **Kur’an-ı Kerim**, Bakara, 137.

<sup>484</sup> İbn Battuta, c. I, s. 265.

<sup>485</sup> Nahiv: Basra nahiv mektebinin üstadı Fars asıllı Sibeveyh’dir. Hicri II.yüzyıldan beri onun kitabı Arap dilbilgisinin en mühim kitaplarından biri sayılagelmiştir. Basra dilbilgisi ekolünün karşısında Kûfe ekolü yer alır. Bu iki ekol arasındaki bazı nazari problemler sonraki asırlarda da dikkat çekici polemiklere yol açmıştır. Sibeveyh öylesine ünlüdür ki Fıkıh ilminde “Kitab” denince nasıl Kur’an anlaşılıyorsa Arap dilbilgisinde de “Kitab”, “Kitapta böyle diyor” denilince Sibeveyh’in Kitabı anlaşılır. Bkz. İbn Battuta, c. I, s. 268.

başarılı olduklarını söyleyerek İmamü'n-Nahv'ın Basralı olduğu gerçeği ile yüzleşince gelinen son noktaya oldukça üzülmüştür.<sup>486</sup>

Basra Hz. Ali Mescidi'nin yedi tane minaresi vardır. Halk arasında dolaşan rivayete göre, bu mescidin bir minaresi Hz. Ali'nin adı zikredildiği zaman zangır zangır titremekteydi. Bu rivayetini duyan İbn Battuta da bu olayı test etmek için Basralılar oradayken minareye çıkma kararı almıştır. Minarenin köşesinde bulunan duvar düzenleyici gibi olan tahtanın üstüne yanındaki adam elini koyarak "Müminlerin emiri Ali'nin başı için titre"<sup>487</sup> diye seslenince tahta ve minare sallanmıştır. Akabinde İbn Battuta da elini bu tahtanın üstüne koyup, "Allah elçisinin halifesi Ebubekir'in başı için titre!"<sup>488</sup> demiş ve minare yine titremiştir. Bu olay sonucunda İbn Battuta, Basra şehrinde Hz. Ali mescidinde bu hareketi yapması sonucunda minarenin titremesinin nedenini, Basra halkının da İbn Battuta gibi sünni olmasına bağlamıştır. İbn Battuta, bu yaşadığı olayı bir rafizi şehrinde yaşamış olsa o mescidden canlı çıkamayacağını da itiraf etmektedir.<sup>489</sup>

İbn Battuta, Basra hakkında bilgiler verdikten sonra, Daru's Selâm, esenlik ve barış yurdu da denilen Bağdat şehrine geçmiştir. İbn Battuta bu şehir için İslam'ın payitahtı olan bereketli bir şehir demiştir. Bunun yanı sıra, halifelerin otağı ve bilgin yatağı gibi ifadelerle nitelemektedir. Seyyah İbn Cübeyr kronolojik olarak kendisinden daha önce bu bölgeleri gezip notlar aldığı için İbn Battuta, kendi seyahatnamesinde İbn Cübeyr'in notlarına da yer vermiştir. İbn Cübeyr'in Bağdat'ın çok eski şehir, Abbasî hilafetinin merkezi ve Karşiyeye imamlarının da'vet mahalli olduğu halde, eserlerinin mahvolduğunu, yalnız isminin baki kaldığını nakletmektedir. Hatta İbn Cübeyr, dönemin gaddarlarının Bağdat'a kan kusturucu kılıçlarını uzatmadan önceki haline nispetle, şimdi orada bir eser kalmadığını vurgulamıştır.<sup>490</sup> İbn Battuta'ya göre Bağdat'ın Dicle nehrinden başka nazarları celbedecek bir güzelliği yoktur. Adı geçen nehir Bağdat'ın doğu ve batısı arasında iki çerçeve arasındaki parlak bir aynaya ve boğazın iki tarafı arasına takılmış bir inci gerdanlığa benzemektedir. Bağdat, bunun suyuna kanmış olarak kir, pas kabul etmeyen şu pırıl pırıl aynada cemalini temaşa

<sup>486</sup> İbn Battuta, c. I, s. 265.

<sup>487</sup> İbn Battuta, c. I, s. 265.

<sup>488</sup> İbn Battuta, c. I, s. 266.

<sup>489</sup> İbn Battuta, c. I, s. 266.

<sup>490</sup> İbn Battuta, **Büyük Dünya Seyahatnamesi, Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar**, çev. Ali Murat Güven, Üçdal Neşriyat, ts, s. 163.

etmektedir. Kendisine has güzelliği hava ve suyu ile tazelenmektedir.<sup>491</sup> İbn Battuta seyahatnamesinde, Bağdat hakkında Şair Ebu Temmam Habib b. Evs tarafından yazılmış olup, İbn Cüzeyy'in naklettiği bir dizeye yer vermiştir.

“Geldi Bağdat’ın kıyısına, çöktü ağıtçı,  
Ağlasın gayrı ağlayanlar dehrin dağıttığı dârâ!  
Nice yangınlar çıktı suyunda, nice savaşlar,  
Küle döndü sokaklarında güzeller, gül bakışlar,  
Yine de ümit var, gün dönecek yine de,  
Gelecek saadet saati, rahmet inecek izbelere,  
Saklıyor gamını şimdi umutlu yabancı,  
Bağdat; bir kocakarı; geçmiş gençliğin baharı,  
Kayıp zamanlarda ara artık işveli yâri ve tâcî!”<sup>492</sup>

İbn Battuta'nın seyahati sırasında Bağdat şehrinde iki köprü olduğunu ve bunların mimari özelliklerinin Hıll köprülerine benzediğini kaynaklarda ifade etmiştir. Bu köprülerin halk tarafından gezilip dolaşılacak bir mekân olarak kullanıldığı da bilinmektedir. O dönemde Bağdat'ta hutbe okunan ve Cuma namazı kılınan sekizi batıda, üçü doğuda olmak üzere on bir caminin bulunduğu da zikredilmiştir.<sup>493</sup>

Şehirde bulunan mimari yapılara dönülecek olursa, İbn Battuta, Bağdat'ta çok fazla hamam olduğunu gözlemlemiştir. Bu hamamların hepsinin de oldukça bakımlı ve temiz olduğunu söylerken hamamların çatılarının ziftle kaplandığını hatta uzaktan bakıldığı zaman siyah mermer zannedildiğini belirtmiştir. Bahsedilen bu zift, Kûfe ve Basra arasında devamlı kaynayıp akan bir sıvı olup çamur gibi bir kaynağın etrafına toplandıkça kürekle toplanıp Bağdat'a getirilmiştir. İbn Cübeyr de seyahatnamesinde hamamları anlatırken aynı özelliklerden bahsetmiştir. İbn Battuta ek olarak hamamların içindeki odalara ve hamam kurallarına da seyahatnamesinde yer vermiştir. Buna göre bahsi geçen hamamların içinde küçük odalar yapılmıştır. Bu odaların zemini ve duvarlarının yarısı bu ziftle kaplanırken duvarların kalan kısmında da beyaz parlak kireç (alçı) kullanıldığı bilgilerine rastlanır. Küçük hamam odalarına birinden sıcak birinden de soğuk su akan mermer musluklar konulmuştur. İbn Battuta, hamam kurallarına göre herkesin yıkandığı odanın farklı olduğundan ve kişinin izni olmadan da odaya kimsenin giremediğinden bahsetmiştir. Ayrıca, odanın içinde boy abdesti almak için sıcak ve

<sup>491</sup> İbn Battuta, s. 164.

<sup>492</sup> İbn Battuta, c. I, s. 316.

<sup>493</sup> İbn Battuta, c. I, s. 318.

soğuk su muslukları olan küçük bir havuz yapılmıştır. Hamama gelen kişiye ilki girerken, ikincisi çıkarken, üçüncüsü de kurulanmak için üç tane peştamal verilmiştir. İbn Battuta, Bağdat'ın hamam düzenini ve içinin temizliğini oldukça beğenmiştir. Bu hususta bu ince ayrıntılı düzeni bazı şehirler dışında başka yerde görmediğini de ifade etmiştir.<sup>494</sup>

İbn Battuta, Bağdat ile ilgili yazdığı notlarda Bağdat'ı doğu ve batı yakası olmak üzere iki kısımda ele almıştır. Batı yakasından ilk kurulan kısım olarak bahsederken, batı yakasının büyük bir kısmının bitik harap olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu yakada geriye on üç semt kaldığını da not etmiştir. Battuta'nın notlarına göre, batı yakasındaki her semt birer şehir gibidir. Bölgedeki sekiz semte de geniş, büyük camiler ve iki ya da üç hamam inşa edilmiştir. İbn Battuta, Bağdat'ın Basra Kapısı Mahallesi'nin batı yakasında olduğunu yazmıştır. Bununla birlikte meşhur Halife Ebu Ca'fer Mansûr camisinin de bu semtte olduğu bilgisini vermiştir.<sup>495</sup>

Daha sonra İbn Battuta, Bağdat'ın güneybatısında bulunan Bab-ı Basra mahallesine geçmiştir. Yazar, burada Dicle nehri üzerindeki Şari' mahallesi arasında harap bir hastane kalıntısına rastlamıştır. İbn Cübeyr'in seyahat notlarında bu hastane o dönemin en meşhur hastanesi olarak geçmektedir. Bu bölgede Ma'ruf-u Kerhi hazretlerinin Bab-ı Basra yolunda güzel ve mu'tena bir bina olan kabri bulunmaktadır. İbn Battuta, kabirde "Bu evlad-ı Ali bin Ebi Talib (r.a.)'dan Avn'ın mezarıdır"<sup>496</sup> yazdığını nakletmiştir. Ayrıca, burada Hazreti Ca'fer-i Sadık'ın oğlu ve Ali bin Musa Rıza'nın babası Musa Kazım Hazretleri'nin yanında Hazret-i Cevad'ın mezarlarına da denk gelmiştir. İki kabir aynı türbede olup üzerlerine gümüş levhalı sandukalar konulmuştur.<sup>497</sup>

İbn Battuta, Bağdat'ın güneydoğusunda muntazam çarşıların yapıldığını ve en büyük çarşısının da Suk-ı Selasa olduğunu bildirmiştir. Çok çeşitli sanatların sergilendiği bu çarşıların güzelliklerini dile getirmiştir. Güzellik ve zerafetiyle bilinen Medrese-i Nizamiye çarşının ortasında inşa edilmiştir. Ayrıca Halife Mustansır Billah Ebu Ca'fer bin Zahir bin Nasır adına yapılan Medrese-i Mustansiriye de çarşının sonunda yapılmıştır. Mustansiriye Medresesi'nde hoşgörünün hâkim olduğunu dört mezhep için ayrı mescidler ve tedris mahalli olmasından anlayabiliyoruz. Yazar, bu

<sup>494</sup> İbn Battuta, c. I, s. 318.

<sup>495</sup> İbn Battuta, c. I, s. 319.

<sup>496</sup> İbn Battuta, s. 164.

<sup>497</sup> İbn Battuta, s. 164

medreslerde müderrislerin tahta, küçük bir kubbenin altında üstüne halı serilmiş bir kürsüde ders verdiklerini belirtmiştir. Aynı zamanda bu medreselerde eğitim veren müderrislerin giyim kuşamına da değinen İbn Battuta, bu müderrislerin üstlerine siyah bir elbise ve başına imame giydiklerini kaydetmiştir. Bu müderrislerin sağında ve solunda mu'id'lerin (müderris yardımcısı) yer aldıklarını da görmüştür. Bu konuda ek olarak bu medresede eğitim alan öğrenciler için hamam ve abdest alınacak yer yapıldığını da belirtmiştir.<sup>498</sup>

İbn Battuta, Bağdat'ın güneydoğusuna geçince Cuma namazı kılınan üç cami olduğuna şahit olmuştur. Bahsi geçen bu üç camiden ilki cami-i Halife dir. Bu caminin halifelerin saraylarına bitişik büyük bir cami olduğunu İbn Cübeyr de belirtmiştir. cami-i Halife'de abdest ve gusül için çok fazla çeşme ve yer yapılmıştır. İbn Battuta bu camiye gelerek Irak'ın en seçkin imamlarından olan Şeyh Siracüddin Ebu Hafs Ömer bin Ali bin Ömer Kazvini ile görüşmüştür. Yazar, H. 727/Mayıs 1327 tarihinde Kazvini'den Ebu Muhammed Abdullah bin Abdurrahman bin Fadl bin Behram Darimi'nin "Müsned"ini dinlemiştir. Bahsi geçen ikinci cami şehir dışındaki sultana ait köşklere bitişik olan cami-i Sultan, üçüncüsü ise cami-i Rusafe'dir. İbn Battuta, cami-i Sultan arasında 1 mil mesafe bulunduğunu yazmıştır. Bu detay aynı şekilde İbn Cübeyr'in kendi notlarında da bulunmaktadır.

İbn Battuta, Bağdat'taki halifelere ve âlimlere ait kabirler şeklinde bir başlık atıp Abbasî halifelerinin isimlerini sırayla yazmıştır. Bu bilgilere dayanarak Ebu Ca'fer Mansûr'dan sonra halife olan Abbasî halifelerinin Rusafe'de defnedildiğini söyleyebiliriz. Halifelerin kabirlerinin üzerine isimleri de yazılmıştır. Rusafe'de kabri olan halifeler; Mehdi, Hadi, Emin, Mu'tasım, Vasık, Mütevekkil, Müntasır, Müsta'an, Mu'tezz, Mühtedi, Mu'temid, Mu'tazıd, Müktefi, Muktedir, Kahir, Razı, Müttaki, Müstekfi, Muti', Tai' Kaim, Kadir, Müstazhir, Müsterşid, Raşid, Mukefi, Müstencid, Müstadi, Nasır, Zahir, Müstansır ve Abbasîlerin son halifesi Müsta'sım'dır. İbn Battuta, H. 656/M. 1258 yılında Tatar kavmi hükümdarı Hulagu'nun Bağdat'a girip, birkaç gün sonra da Halife Müsta'sım'ı öldürdüğünü ve o zamandan itibaren Bağdat'ta Abbasî hilafetinin son bulduğunu ifade etmiştir.<sup>499</sup>

Aynı zamanda İmam-ı A'zam Ebu Hanife hazretlerinin kabri-i şerifleri de Rusafe yakınlarında olup bu türbeye büyük bir kubbe yapılmıştır. İmam-ı A'zam'ın zaviyesine

<sup>498</sup> İbn Battuta, s. 165.

<sup>499</sup> İbn Battuta, s. 165.



gelen herkesin karnını doyurduğunu belirten İbn Battuta, “Bugün Bağdat’ta bundan başka yemek verilen zaviye yoktur”<sup>500</sup> diye de eklemiştir. İbn Battuta’nın aktardığına göre, bu kabrin yanında İmam Ebu Abdullah Ahmed bin Hanbel Hazretleri’nin kabri vardır. Bir rivayete göre, bu kabre defalarca kubbe yapılmış, fakat her defasında yıkılmıştır. İşte yüzden bu kabrin kubbesinin olmadığını söyleyen İbn Battuta’ya göre, Bağdat halkının çoğunluğu Hanbeli olduğu için bu kabre çok hürmet gösterilmiştir. Yazar, yine Rusafe’de tasavvuf imamlarından Ebu Bekr Şibli ve Sırrı-i Sekati, Bişr-i Hafi, Davud-ı Tai ve Ebu Kasım Cüneyd Hazretleri’nin mezarları ve daha birçok âlimin kabri de Bağdat’ta olduğu bilgisini eklemiştir. Battuta, Bağdatlıların haftanın bir gününü bu büyüklerden birine tahsis edip hafta sonuna kadar sıra ile ziyaret ettiklerini görmüştür. Bağdat’ta âlimlere ve büyüklere değer verildiğini bu bilgiler ile anlıyoruz. Bölgede bulunan kabirlere ve türbelere gereken önemin verilmesi takdire şayandır.

İbn Battuta, Bağdat’ın güneydoğusundayken hiç meyve olmadığını görmüş ve bu kesime meyve bağ bahçeleri bol olan Bağdat’ın güneybatısından gönderildiğini haber vermiştir. Daha sonra Bağdat’a vardığı zaman İbn Battuta, Irak ve Horasan sultanı Ebu Said Bahadır Han ile karşılaşmıştır. Babası Tatar hanları içinde İslamiyeti kabul eden Muhammed Hudabende vefat edince yerine oğlu Ebu Said Bahadır Han sultan olmuştur. İbn Battuta, Ebu Said tahta geçtiğinde yaşının genç olduğunu bildirirken, Bağdat’ta onu gördüğünde Sultan’ın sureten çok güzel, yüzünde tüy bitmemiş bir genç olduğu fikrine kapılmıştır. Sultanın cömertliğine de şahit olmuştur. Şüphesiz İbn Battuta, Bahadır Han’ın huzuruna gelen ve hallerinden şikâyet eden birçok a’ma’nın her birine bir kat elbise ile nafakalarına yetecek kadar da para verdiğini kaydetmiştir. Yönetim konusunda da fikrini okuyucuya aktaran yazar Sultan Ebu Said’in yaşı küçük olduğundan sultanın veziri Emir Gıyaseddin Muhammed bin Hacı Reşid yönetimde söz sahibi olduğunu söylemiştir. Vezirin oğlu Emir Dımaşk Hoca, Sultanın annesi Dünya Hatun’a çirkin ve edepsiz tavırlar içerisine girince bu durum Sultan Ebu Said’e bildirmiştir. Bu esnada Horasan’da olan vezir Emir Çoban oğlunun öldürüldüğünü öğrenince yanındaki oğulları ile Sicistan’a kaçsa da oğulları ve kendisi öldürülmüştür.<sup>501</sup>

Sultan Ebu Said, bu sorunları çözüp ülke yönetimini eline alınca halasının oğlu Şeyh Hasan’ın nikâhı altındaki Emir Çoban’ın kızı Bağdat Hatun ile evlenmek

<sup>500</sup> İbn Battuta, s. 165.

<sup>501</sup> İbn Battuta, s. 166.

istemmiştir. Sultan Ebu Said'in baskılarının sonucunda Şeyh Hasan, Bağdat Hatun'u boşanmış ve Ebu Said Bağdat Hatun ile evlenmiştir. İbn Battuta, Türk ve Tatar'ların kadınlarına çok itibar gösterdiklerini, emirname yazarken Sultanın ve hatunlarının emriyle, ibaresini eklediklerini dile getirmiştir. Neticede her kadının bazı vilayetlerin sahibi olup bu yerlerden kazanç elde ettiklerini ve sultan ile sefere gittikleri zaman ayrı bir yerde oturduklarını anlatmıştır. Bağdat Hatun ile evlenen Sultan Ebu Said, ona diğer hatunlarından daha çok ihtimam gösterip hürmet etmiş ve Bağdat Hatun hayatı boyunca da üstün olmuştur. Fakat Sultan Ebu Said, Dilşad adlı bir kadınla evlenip onunla daha fazla ilgilenince, ihmal edilen Bağdat Hatun, Sultan Ebu Said'i zehirleyerek sultanın veliahtsız olarak ölümüne neden olmuştur.<sup>502</sup>

Sultan Ebu Said'in ölümü ile ümerasından her biri ülkenin bir tarafını istila etmiştir. Sultanı, Bağdat Hatun'un zehirlediğini öğrenen ümera onun da öldürülmesinde karar kılıp büyük emirlerden olan Hoca Lü'lü, Bağdat Hatun'u hamamda başına topuz ile vurarak öldürmüştür. İbn Battuta, cesedinin bir çuval parçasıyla örtülerek günlerce oradan kaldırılmadığını nakletmiştir. Bu esnada Şeyh Hasan da Irak-ı Arab'ı ele geçirip hâkimiyetini ilan etmiş ve intikam olarak Sultan Ebu Said'in eşi Dilşad Hatun ile evlenmiştir.<sup>503</sup>

Seyahatnamesinde Bağdat'ta yaşanan bu bahse de yer veren İbn Battuta, daha sonra Bab-ı Bağdat kapısından şehre girip Suk-ı Kazan adlı meşhur ve büyük çarşıya varmıştır. Bu çarşının dünya ülkelerinde görmüş olduğu çarşıların en güzeli olduğunu itiraf etmiştir. Suk-ı Kazan adlı çarşıda her sanatın sergilediği bir kısım yer alırken, kuyumcu çarşısından geçen İbn Battuta'nın çeşit çeşit mücevherat ile gözleri kamaşmıştır.<sup>504</sup> Burada köleleri vitrin olarak kullandıklarından bahseden İbn Battuta, güzel yüzlü kadın kölelerin mücevherat ile güzel elbiseler giyip, beline ipek kumaş bağlayarak tüccarın önünde durduklarına şahit olmuştur. Bu mücevherler Türk kadınlarına sergilenmiştir. İbn Battuta, bu kadınların mücevherleri almak için birbirleriyle yarıştıklarını, ayrıca anber ve misk çarşısında da aynı vaziyetin hâkim olduğunu gözlemlemiştir.<sup>505</sup>

İbn Battuta, çarşılardan sonra Ceylan adı ile bilinen vezir Ali Paşa'nın yaptığı medresesi ve zaviyesi olan camiye gitmiştir. Caminin avlusu yapılırken mermer,

<sup>502</sup> İbn Battuta, s. 168.

<sup>503</sup> İbn Battuta, s. 168.

<sup>504</sup> İbn Battuta, s. 169.

<sup>505</sup> İbn Battuta, s. 170.

duvarlarda ise kaşani adlı bir nevi çini kullanılmıştır. Caminin ortasından su geçtiği için çeşitli ağaçlar, üzüm kütükleri ve yasemin ağacı yetişmiştir. Cami avlusunda her gün ikinci namazı sonrası Yasin, Fetih ve Amme sureleri okunduğundan halk dinlemek için avluda toplanmışlardır. İbn Battuta, Sultan Ebu Said'in huzuruna çıktığı zaman Sultan, ona memleketini sormuş ve bir kat elbise ile bir hayvan ihsan etmiştir.<sup>506</sup> İbn Battuta, Sultan Ebu Said'e Hicaz'a hareket edeceğini bildirince yolda binmesi için Bağdat emiri Hoca Ma'ruf'a yazılı bir emir göndermiştir. İbn Battuta da Bağdat'a dönüp sultanın verdiklerini alarak Musul ve Diyarbakir'e giden kervana katılmıştır. Bir süre sonra Bağdat'a dönen İbn Battuta, şehrin emiri Ma'ruf Hoca'nın yanına gidip sultanın hakkında verdiği emri yerine getirmesini istemiştir. Ma'ruf Hoca da bunun üzerine Mahara'nın (tahtirevan) bir tarafını İbn Battuta'ya verip dört kişiye gereken su ve azığı tedarik etmiştir. Ayrıca bütün bu imkânları sağladıktan sonra İbn Battuta'yı Emir-i Hac, Pehlivan Huveyc'e emanet etmiştir. İbn Battuta da Bağdat'tan ayrılarak Hac için Mekke'ye yol almıştır.<sup>507</sup>

İbn Battuta'nın Bağdat şehrini inceleyip Bağdat'ın güzelliklerinden ve imkânlarından faydalandığını görmekteyiz. Bağdat'a yaptığı seyahati süresince bölgenin güzelliklerinin yanında ayrıca siyaseten yaşanan olayları da kaydetmeyi unutmamıştır.

### 2.2.12. Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi

Büyük Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin hayatı hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Sadece kendisinin yazmış olduğu on ciltlik seyahatnamesinde bizlere aktardığı kadar bilgiye vakıfız. Tam adı bilinmemekle birlikte Evliya adını hocası Evliya Mehmed Efendi'den aldığı düşünülmektedir. Kırk yıl boyunca Osmanlı toprakları dâhil olmak üzere pek çok diyar gezen Evliya Çelebi'nin notları oldukça önem teşkil etmektedir. Öyle ki bu on ciltlik eserinde Türk Kültür tarihine ışık tutmaktadır. Kendi hayatını da kaleme aldığı eserinde 10 Muharrem 1020/ 25 Mart 1611 tarihinde İstanbul, Unkapanı'nda doğduğu yazmaktadır. Babasının adı eserin bazı yerlerinde Derviş Mehmed Ağa diye geçen Sarây-ı Âmire kuyumcubaşısı Derviş Mehmed Zillî Efendi'dir.<sup>508</sup> Annesi, Abaza asıllı olup I. Ahmed döneminde saraya getirilmesi üzerine babası ile evlendirilmiştir. İyi bir öğrenim gören Evliya Çelebi, yedi yıl boyunca

<sup>506</sup> İbn Battuta, s. 170.

<sup>507</sup> İbn Battuta, s. 174.

<sup>508</sup> Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", **İA, TDV**, c. XI, İstanbul, 1995, s. 529-532.

Şeyhülislâm Hâmid Efendi Medresesi'nde derslere devam edip Evliya Mehmed Efendi'den hıfz çalışmıştır. Babasından hattatlık öğrenerek Enderun'da eğitimini sürdürmüştür. Hayatı boyunca öğrenme arzusunu yitirmeyen Evliya Çelebi güzel sesini dolayısıyla Derviş Ömer Efendi'den de dersler almıştır. İlk seyahatini Muharrem 1040/19 Ağustos 1630 tarihinde gördüğü rüyaya bağlamaktadır. Rüyasında İstanbul'daki Ahî Çelebi cami'sinde Hz. Peygamber'i görüp heyecana kapıldığı esnada Hz. Muhammed'in elini öperken “Şefaât yâ Resûlallah” yerine “Seyahat yâ Resûlallah” demesi üzerine Hz. Peygamber tebessüm edip şefaati ve seyahati ona müjdelemiştir.<sup>509</sup>

Bu rüyadan sonra Evliya Çelebi, seyahatine İstanbul'u semt semt gezerek başlamayı uygun görmüştür. Seyahatnamesi incelendiği vakit kendisinin zevk sahibi, gezmeyi ve güzel vakit geçirmeyi seven bir kimse olduğu görülecektir. Zira dolaştığı yerlerde mutlaka mesirelere ve meyhanelere uğrayıp bu yerlerden pek çok insanla tanışarak dost olmuştur. Evliya Çelebi, gezip dolaştığı yerlerden ayrılmadan önce kendisinden bir iz bırakmak adına bina duvarlarına “Evliya ruhiyçün el-Fâtiha”<sup>510</sup> yazan latife sahibi bir seyyahdır. Seyahatnamede mübalağalı anlatımlar ve uydurmalar olsa da kıymeti hiçbir zaman inkâr edilemeyecek bu eser XVII. asrın ana kaynakları arasında yer almaktadır.<sup>511</sup> Son olarak Evliya Çelebi eserine bir sonuç yapamadan vefat ettiği tahminini yürütüyoruz. Bundan dolayı vefat ettiği yer ve vefat tarihi ile ilgili net bir bilgi yoktur. Evliya Çelebi'nin vefatı konusunda araştırma yapan M. Cavid Baysun, Evliya Çelebi'nin H. 1093/ M. 1682 tarihine kadar hayatta olduğunu ileri sürmüştür. Hatta bu tarihte Mısır'da olan yazarın eserinin X. cildinde herhangi bir sonuç olmadan bitmesini birtakım hadiseleri yazmaya fırsat bulamamış olmasına bağlamaktadır.<sup>512</sup> Bunun yanında H. 1093/ M. 1682 yılı civarında vefat ettiği tahminini yürütmüştür. Fakat daha sonra II. Viyana Kuşatması'nın yapıldığı H. 1095/M. 1684 yılında hayatta olduğunu belirtmiştir. Diğer iddialar ise, Seyyah'ın Mısır dönüşünde İstanbul'da vefat edip, Meyyitzâde'deki aile kabristanına defnedildiği yönündedir.<sup>513</sup>

Halife Harun Reşid'in Bağdat halifesi olduğu sırada H. 244/M. 858'de attığı adımlara ve yapmış olduğu yeniliklere değinmiştir. Daha önce 150 bin asker ile Malatya'yı almaya giden Halife Harun Reşid'in orayı alamadan dönmesi sonucu,

<sup>509</sup> İlgürel, c. XI, s. 530.

<sup>510</sup> İlgürel, c. XI, s. 532.

<sup>511</sup> M. Cavid Baysun, “Evliya Çelebi”, **İA, MEB**, c. IV, Eskişehir, 1997, s. 400-412.

<sup>512</sup> Baysun, c. IV, s. 406.

<sup>513</sup> İlgürel, c. XI, s. 531.

Malatya'yı topraklarına katma düşüncesi hep var olmuştur.<sup>514</sup> Evliya Çelebi, Seyyid Battal Gazi'nin Harun Reşid'in hatırı için nice Irak hazineleri harcayarak Malatya'ya sağlam bir sur yaptırdığını<sup>515</sup> yazmıştır. Harun Reşid hilafeti sürerken 200 bin asker ile İstanbul'u kuşatmış ve fetihsiz dönmek zordur diyerek bir sığır büyüklüğünde İstanbul içinde yer istemiştir. Alina Kral, Harun Reşid'in bu isteğini kabul edince Koca Mustafa Paşa camii yerinde Kızlar Manastırı denilen yerde bir kale yapılarak içine cephane ve asker konulmuştur. Bu bölgeyi kendi topraklarına katınca da her sene elli bin altın haraç alacağı konusunda anlaşıp Bağdat'a dönmüştür. Yazar, Halife'nin Malatya'da kışlayarak imar çalışmaları içindeyken Alina Kral'ın kaledekileri katlettiğini ve Ebü'l-Muksid isimli bir yiğidin Alina Kral'ı katledip şehit olduğunu<sup>516</sup> öğrenmiştir. Evliya Çelebi, yaşanılanların Harun Reşid ve Seyyid Battal Gazi'ye ulaşmasından sonra İslam diyarında yaşayan esirleri, İstanbul'da şehit edilenlerin iki katı olacak şekilde katlettiğini eklemiştir. Hatta Malatya dışında Deyr-i Mesih Nehri ve Pül Nehri kıyısında derin kuyularda kâfir kemikleri dolu olduğu bilgileri de eserde yer almaktadır. Evliya Çelebi, Hz. Ali'nin Musul, Bağdat, Kurna ve Basra şehirlerinde Şatt'ül-Arab suyunu içtikçe “Gerçekten ey nehir senin yurdun, mekânın cennettir ve seni içen mümin cennete gider” ve “Ey Kûfeliler! Nehriniz Fırat'a cennetten iki kol karışır, biri Murat ve biri Şatt'ül-Arab” buyurdıklarını kaydetmiştir.<sup>517</sup>

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde bahsettiği İsâ Nehri, Kûfe içinde Vehma adlı bir mahallede bu İsâ Nehri Fırat Nehri'nden ayrılan ve “el-Melik İsâ tur'ası” denilen büyük bir nehir olup Şat Nehrine karışmaktadır. Fırat, Hirmas, Sarsar, İsâ, Batman, Melik, Kutî Nehirlerini Abbasîoğulları'ndan ve diğer geçmişin padişahları Fırat Nehri'nden ayırmıştır. Evliya Çelebi'nin aktardığına göre, Irak'ın çölü ve kurumuş topraklarının bu ırmaklar ile sulanarak güzel bir ülke olması için Mânsur'un amcası Melik İsâ b. Ali b. Abdullah b. Abbas bu ırmakları ayıran meliklerin birincisidir. Bu ırmaklardan büyük gemiler Birecik, Diyarbakır, Bağdat, Medayin, Kûfe ve Basra'ya kadar ulaşmıştır. Fırat ve Şatt Nehirleri taşsa bile Birecik'ten Bağdat'a, Diyarbakır'dan da Şatt Nehri kullanılarak Bağdat'a sığır ve koyun derilerinden yapılan keleklerle gitmeye çalıştıklarını haber vermektedir.<sup>518</sup>

<sup>514</sup> Evliya Çelebi, s. 7.

<sup>515</sup> Evliya Çelebi, s. 7.

<sup>516</sup> Evliya Çelebi, s. 7.

<sup>517</sup> Evliya Çelebi, s. 55.

<sup>518</sup> Evliya Çelebi, s. 60.

Evliya Çelebi, Irak toprakları, Kûfe, Medâyin, Basra, Kurna, Kerbelâ çölleri ve cennet benzeri Bağdat ovalarının bakımlı, güzel ve şenlikli olması için el-Mütevekkil, el-Muzaffer, el-Mustansır, el-Muktedir, el-Musta'sım Billâh, Harun Reşid ve oğlu Me'mûn'un çaba gösterdiğinin altını çizmektedir. Bu çabaları ise ilk olarak Merre, Dir, Sebak-ı Şirin, Ma'kal, Übülle, Yahud, Ebü'l-Hatib, Emin ve Kandil nehirlerini ayırmak olmuştur. Aynı zamanda yazar, Şat ve Fırat'tan ağaç dalı gibi kol kol ayırarak Irak topraklarını mamur bir ülke haline getirdiklerini de kaydetmiştir.<sup>519</sup>

Sultan IV. Murat Han, Bağdat fethine gidip menzilleri geçerek Diyarbakır'a geldiği zaman bütün ileri gelenler Fırat Nehri kıyısında IV. Murat Han'ı karşılamaya gelmişlerdir. Bu olayı Evliya Çelebi şöyle anlatmaktadır: “Şeyh Rumi 3.000 giyimli dervişleriyle Murat Han huzuruna çekinmeden varıp; “Es-selâmü aleyke, hünkârım”, diye “hûn (kan)” sözünü çekerek söylerler. Murat Han: “Azizim, hûn sözünü uzatarak söylediniz.” der. “Belî (eve), hünkârım, bu mahalden saadetle Bağdat'a vardıkda kuşatıp Şaban ayının (-- (--)) gününde kırk gün tamam olup fetihten sonra cennet gibi Bağdat içinde Kızılbaş'ın başlarını ateş saçan kılıç ile tıraş edip hûnlarını (kanlarını) sel suyu gibi akıtarak Acem ilinde Revan içinde şehit olan sünnilerin kanlarının intikamlarını alırsınız. Onun için ‘hûn-kârım’ diye uzattık.” der. Sultan Murad, azizin Bağdat fethi müjdesini şeyhten duyup sevindi. Murat Han: “Ya efendi, fetihten sonra sağlıklı mutlu yuvama ulaşır mıyım?” deyince; “Evet, fetihten sonra bu Diyarbakır'a gelip koğucu ve fesatların aldatmasıyla haksız bir kan dökücülük daha edersiniz. Kalplere dokunup İstanbul'a varırsınız. Ama Allah bilir, size başka kapı açar.” IV. Murat Han bu işareti sade geçip: “İnşaallah, efendi, Bağdat fethinden sonra yolum Malta adası üzeredir.” der.”<sup>520</sup>

Evliya Çelebi, bölgede keşfe çıktığı sırada Sincar Dağı'ndaki Saçlı kavminin mahsullerinin çok olduğunu görmüştür. Burada özellikle kudret helvalarından bahsederken ballarıyla üzümlerinin yeryüzünde başka hiçbir yerde olmadığı gibi iddialı bir ifade kullandığını görmekteyiz. Sincar tüccarlarının burada yetiştirilip hazırlanan kuru üzümleri Bağdat, Basra ve Lahsa'ya fazlasıyla satış yaptığını dile getirmiştir.

Diyarbakır'da Şat Nehri üzerindeki Kelek Köprüsü'nün altında Hasankeyfâ'ya, Cezîre, Musul ve Bağdat'a Şat Nehri kullanılarak tulumdan keleklerle geçilmiştir. Bu gemilerin tahta köşeli olup atlar, diğer âletler ve binlerce kantar ağır yükler için dahi

<sup>519</sup> Evliya Çelebi, s. 65.

<sup>520</sup> Evliya Çelebi, s. 74.

kullanıldığına şahit olmuştur. Ayrıca, bu kelek gemilerine binip etrafındaki korkuluklara eklenen yastıklara dayanıp tavla ve satranç oynanabileceği notunu da düşmüştür. Evliya Çelebi'nin anlattıklarından dönemin gemisi olan bu kelekler ile sağı solu seyredip diğer şehirlere gidene kadar eğlenceli ve rahat bir yolculuk yapıldığını da anlayabiliyoruz.

Yazar, Erzurum, Van, Hakkâri, Cizre, İmadiye, Musul, Şehrezûl, Harir, Ardalân, Bağdat, Derne, Derteng ve Basra'ya kadar 70 konakta Kürtçe dili konuşulduğunu bize aktarmaktadır. Evliya Çelebi'nin anlatımına göre, Irak-ı Arab ile Osmanoğlu arasındaki yüksek dağlar içinde 6.000 Kürt aşiret ve kabilelerinin Acem kavminin Osmanlı diyarını istila etmelerine engel olmuştur.<sup>521</sup>

Yazar, çok sevdiği Osmanlı padişahı IV. Murad Han'ın Bağdat'ı H. 1048/M. 1638-39 tarihinde fethedip mutlulukla Bitlis'ten Diyarbakır'a daha sonra İstanbul'a geçtiğini belirtmiştir. Evliya Çelebi, harap olan büyük şehirleri, Irak-ı Acem'de Kûfe, eski Bağdat, Musul, Miyâfârikin, Irak-ı Arab'da Antakiye diye yazmıştır. Bitlis, Hazzo, Mefârikin ve Diyarbakır üzerinden Bağdat'a varan Süleyman Han Bağdat'ı işgal etmiştir. Tahtının eteklerine yüz sürüp kırkıncı gün H. 941/ M.1534-35 yılında Bağdat Kalesi fethedilmiştir.<sup>522</sup>

Sultan IV. Murat, H. 1048/ M. 1638-39 yılında cennet benzeri Bağdat'ı fethedip dönüp Dâr-ı Saltanat-ı aliyyesine vardığı zaman “Rabbine dön”<sup>523</sup> emrine uyarak ahirete göç etmiştir. IV. Murat Han Bağdat fethinden sonra İstanbul'da vefat edince Kızılbaş fırsat bulup İbrahim Han'ı tahta çıkarmamış, anlaşmayı bozarak Mekü Kalesi'ne ve Kontur Kalesi'ne asker koymuşlardır.<sup>524</sup> Dilmas şehri, Büzürcmehir tarafından yapılmıştır. Hulâgu Han, Moğol ve Boğol Tatarlarla Abbasî halifesi el-Mustansır Billâh'ın üzerine Bağdat şehrine giderken Dilmas Şehrini harap edip geçmişlerdir.<sup>525</sup> Sultan Mustafa zamanında H. 1032/M. 1623 yılında Acem şahı Hemedan, Dergezîn, Kum ve Kâşan'ı işgal ederek Bağdat-ı Irak'ı elde etmiştir.<sup>526</sup> Bunun üzerine H. 1033/ M. 1624 yılında IV. Murat tahta çıkarak H. 1035/M. 1626'da<sup>527</sup> Bağdat'a Hâfız Ahmed Paşa'yı serdar olarak görevlendirerek yedi ay içinde Bağdat'ı kuşatmıştır.<sup>528</sup> Acem şahının Bağdat'a yardıma gelmesi ile Hâfız Ahmed Paşa şah askerinin üzerine yürümüş,

<sup>521</sup> Evliya Çelebi, s. 110.

<sup>522</sup> Evliya Çelebi, s. 235.

<sup>523</sup> Fecr Suresi, 89/28.

<sup>524</sup> Evliya Çelebi, s. 385.

<sup>525</sup> Evliya Çelebi, s. 429.

<sup>526</sup> Evliya Çelebi, s. 471.

<sup>527</sup> Evliya Çelebi, s. 471.

<sup>528</sup> Evliya Çelebi, s. 472.

fakat Kızılbaş faktörü devreye girince hem şah ile hem Bağdat Kalesi ile savaşırken şiddetli sıcak ve cephanesizlikle 9 ay boyunca Bağdat kuşatmasında zorluk ve sıkıntı çekmişlerdir.<sup>529</sup>

Bağdat'tan Diyarbakır'a fetihsiz dönen Hâfız Ahmed Paşa'nın yerine H. 1036/M. 1926-27 yılında Halil Paşa ikinci defa sadrazam olmuş, daha sonra H. 1038/M. 1628-29 yılında serdar olan Hüsrev Paşa, Erzurum, Ahıçka ve Kars'ı fethetmiş ve Bağdat için yola çıkmıştır.<sup>530</sup> IV. Murat Han, Bağdat'ı fethedip dönüşte Hemedan, Dergezîn ve Bağ-ı Cinân' a bakmayıp Dârü's-Saltanat'ına vardığında H. 1048/M.1638-39 yılında vefat etmiştir.<sup>531</sup> Bakuba Hâssı Kasabası, Bağdat eyaletinde Acem toprağında Bağdat'a gelir olan bir hâs olup, Paşa ağalarından biri 70 kese iltizam ile alıp 100 kese gelir elde ettiği yüksek bir has olduğunu yazmıştır. Hulâgu Han, Bağdat'ı işgal ederek Abbasî Halifesi el-Mustansır Billâh'ı şehit edince Abbasîler son bulmuş ve Behrûz şehrini harap etse de Bağdat toprağında hâss-ı hümayûn olmaya devam etmiştir.<sup>532</sup>

Evliya Çelebi'nin aktardığına göre cennet yurdu Bağdat bu Demirkapı toprağında kurulmuş büyük bir şehir olup eski bir sancaktır. Ayrıca kanun üzere beyinin hâs miktarı 200.000 akçedir.<sup>533</sup> Evliya Çelebi seyahatnamesinde Bağdat'a girişlerini "Büyük şehir, eski belde, evliya burcu, kısra Enûşirvân tahtı, Abbasîlerin taht merkezi, Amalîka-i Bağ-ı ibn Dâd yapımı, yani cennet yurdu Bağdat'ın anlatılması"<sup>534</sup> başlığı ile konuya başlamıştır. Seyyah, devlet erkânı ile birlikte, 12 Rebiülevvel 1066/ 09.01.1656 günü Peygamber Efendimiz'in doğduğu günde Bağdat'a girmiştir. İlk olarak Irak valisi Kara Murtaza Paşa'nın huzuruna çıkıp elini öperek Melek Ahmed Paşa'nın mektubu ile murassa kılıflı kılıcı, bir cevahirli hançeri ve sadak Murtaza Paşa'ya verilmiştir.<sup>535</sup> Irak valisi, Evliya Çelebi ve Osmanlı devlet adamlarına Mercaniye Medresesi yanında bir konak verip, bütün yiyecek ve içeceklerinden sorumlu olması için üç aşçı tayin etmiştir. Bunların yanı sıra 7 odayı kalemkârî çitler, ipek haliceler ve Mardin yastıklarıyla döşetmiştir. Ayrıca, Evliya Çelebi, bir kese hamam akçesi verip has nedimlerden olduklarını ve Bağdat Kalesi'ni gezmeye başladıklarını da seyahatnamesinde belirtmiştir.<sup>536</sup> Yazar, Arap, Acem, Hind, Sind ve Rum tarihçilerinin yazdıklarından

<sup>529</sup> Evliya Çelebi, s. 472.

<sup>530</sup> Evliya Çelebi, s. 472.

<sup>531</sup> Evliya Çelebi, s. 494.

<sup>532</sup> Evliya Çelebi, s. 529.

<sup>533</sup> Evliya Çelebi, s. 532.

<sup>534</sup> Evliya Çelebi, s. 532.

<sup>535</sup> Evliya Çelebi, s. 533.

<sup>536</sup> Evliya Çelebi, s. 533.



yola çıkararak Tufan'dan sonra Ays evlatlarından Heremdâd adında bir meliğin büyük bir kale yaptırdığını aktarmıştır. Bahsi geçen bu kalenin dayanıklı sur ve sağlam hisarları olduğunu ve bu kaleye Heremdâd, şehre de Heremdâd dediklerini yazmıştır. Eski Bağdat denilen Heremdâd şehrinin yapı kalıntılarının da Şattularap'tan başlayarak doğuda Kisra kemerine ve Diyâle Nehri'ne kadar iki günlük yol uzunluğunda olduğunu yazmıştır. Diğer seyyahlar gibi Evliya Çelebi de kendi eserinde önceden bölgeye gelen ya da bir bölge hakkında farklı bilgiler sunan üstadların anlattıklarını aktarmıştır. Bu konuda Eski Tarihçi Ermeni Makdisî'nin Eski Bağdat-ı Heremdâd ile ilgili, Irak topraklarının sınırının uzunlamasına Tikrit Şehri'nden Sadan şehrine kadar olduğunu söylediğini aktarmaktadır.<sup>537</sup>

Şehrin genişliğini Kâdisiyye şehrinden Hulvân şehrine kadar olan sınırlara vardığını belirtmiştir. Makdisî, Heremdâd şehrini kendisi Şatt'ül-Arab kenarlarından doğu tarafa iki günlük yolda Diyâle Nehri'ne kadar olan mesafe ile sınırlandırmıştır. Şehrin ortasından akan nehirlere de değinen Mıkdîsî, Heremdâd şehrinin hem uzunluk hem genişlik olarak büyük bir ülke olduğunun altını çizmiştir. Makdisî döneminde, bütün Irak topraklarında Şat Nehri, Fırat Nehri ve Diyâle Nehri'nden 7.000 adet koldan nehir suları Irak topraklarını sulamıştır. Makdisî'nin anlattığına göre Heremdâd'ın ortasında putperest mabedi varmış ki bütün kubbeleri 3.000 tane yüksek sütun üstüne 3.060 adet kubbe yapıldığına şahit olmuştur. Bu mabedde hizmet eden 7.000 adet de hizmetçi olduğundan bahseder. Bölgeyi anlatmak adına İsa Nehri içinde ve Serab Nehri kenarında binlerce un değirmeni olduğunu da belirtilmiştir. Ayrıca Makdisî bu iki mübarek nehri kullanarak tüccarların Heremdâd şehrine çeşitli mallar ve değerli şeyler getirdiklerini de eklemiştir. Hamamların sayısı konusunda da bu büyük şehirde halk hamamı ve özel hamamların toplam sayısını 60.000 olarak vermiştir.<sup>538</sup>

Makdisî'nin anlattıklarını Taberi'nin yazdıkları ile birleştiren Evliya Çelebi, böylelikle görmediği süreçteki Bağdat şehrini tam anlamıyla ele alabilmiştir. Taberi'ye göre, Eski Bağdat-ı Heremdâd'ın hamamları her zaman kalabalık olmuştur. Yazar, Taberi'nin Bağdat ile ilgili anlattıklarını şöyle alıntılamıştır. “Her hamamı içinde beşer adam olsa olmaz her hamamda ellişer hizmetçi var idi, diye hesapsız insanları saymış. Toplam 40.000 sırmakeş, 6.000 kuyumcu var idi. Başka pazarı, yüzlerce dükkâncelerine nice yüz bin adet imaret eserleri ona göre kıyaslana, diye yazmışlar. Ama şimdiki hâlde

<sup>537</sup> Evliya Çelebi, s. 534.

<sup>538</sup> Evliya Çelebi, s. 534.

yılan, çıyan, baykuş ve karga yuvası olup ancak yapılarından Tâk-i Kisra [Kisra Kemer] adındaki ünlü yapı kalmıştır. İnşaaallahu Taalâ yerinde o da yazılır.”<sup>539</sup> Anlatılana göre, Eski Bağdat, Heremdâd şehrinde yaşayan Yahudiler Buhtunnasr Hazreti Yahya’yı öldürmek için yola çıktığında ilk olarak Yahudileri kırıp şehri yerle bir etmiş ve bu şehir 600 yıl harap halde kalmıştır.<sup>540</sup> Hz. Muhammed doğmadan önce Âdil Enûşirvan 7 tane Kârûn hazinesi bularak Eski Bağdat şehrini ve Tâk-i Kisra’yı yaptırmış hatta Tâk-i Kisra’ Irak sultanlarının yaylagâhı olduğu yüksek bir köşk olarak imar edilmiştir. Hz. Muhammed Mekke-i Mükerrreme’de doğduğu o mübarek gece Tâk-i Kisra yıkılmıştır. Bağdat hakkında anlatılan rivayetlere de yer veren Evliya Çelebi eserinde rivayetleri numaralandırarak okuyucuya ulaştırır. Bunlardan biri de Hz. Muhammed zamanında Bağdat meliki olan Enûşirvân’ın Hz. Peygamber’e Hâtem-i Tay adında bir Arap beyi ile hediye gönderip Hz. Peygamber’den mübarek ağız yarlarını rica edip, zezem suyu ile ağzı yarını karıştırıp vermesini istemesidir. Bu rivayete göre, Âdil Enûşirvân kireç ve alçının içine Hz. Peygamberi’nin ağız suyunu katarak Tâk-i Kisra’yı tamir etmiştir. Hz. Peygamber 20 yaşına girdiği zaman Enûşirvân ve Hâtem-i Tay ölmüş ve tam öldükleri an büyük bir deprem olmuş bütün halkı ile Eski Bağdat yıkılmıştır. Bu bahisten sonra Evliya Çelebi bu zeminin çok uğursuz olduğunu ve Eski Bağdat’ın, Hz. Muhammed 40 yaşına gelene kadar harabe halinde kaldığını ifade etmiştir.<sup>541</sup>

Diğer bir rivayete göre ise, Hz. Muhammed 40 yaşında peygamberlik gelince Amalîka halkından Bağ İbn Dâd bin Ankâyi’ d-Dâr bin Murad, Hz. Peygamber’e gelip Bağ ve babası Dâd Resûlullah’ın huzurunda iman getirmişlerdir. Daha sonra, Melik Bağ Hz. Muhammed’den bir kale yapmak için izin istemiş, Hz. Peygamber de “Bolluk, cennet yurdu, saltanat yeri Bağdat ola” buyurmuşlardır. Bu cevabın üzerine Bağ ve babası Dâd Irak topraklarına gidip günümüz Bağdat’ın temellerini atarak Hz. Muhammed’in peygamberliği gününden birinci senesine kadarki süreçte tamamlanmıştır. Böylece burayı Bağ ve babası Dâd yaptığı için Bağdat Kalesi denildiği ifade edilmektedir.<sup>542</sup>

Rivayetleri sıralayan yazar, Bağdat’ın ikinci yapıcısının Enûşirvân oğlu Hürmüz-i Tâcdâr olduğunu aktarır. Hatta Kisra meliklerinin de bu Tâcdâr ile son bulup

<sup>539</sup> Evliya Çelebi, s. 534.

<sup>540</sup> Evliya Çelebi, s. 535.

<sup>541</sup> Evliya Çelebi, s. 535.

<sup>542</sup> Evliya Çelebi, s. 536.

Gürcistan'da Dâdyân kavmi kendilerinin kisralarından olduklarını iddia ettiklerini de anlatır. Akabinde bir diğer rivayete göre, Bağdat'ı üçüncü kez yapan kişi Emevilerden (Abbasîlerden) Melik Devânîkî'dir ve burayı genişletip tamir etmiştir. Evliya Çelebi, Mânsur-ı Devânîkî'nin gayet cimri, aşağılık, eli sıkı biri, alçaklığından bir dankı hesap ettiği için Mansûr-ı Devânîkî denildiğini ve bunu acımasız halkın böyle söylediğini Emevilerden böyle kerem ve hayır sahibi gelmediğini yazmıştır. Halife Mansûr, Bağdat Kalesi'ni genişlettikten sonra Mekke'ye gidip Harem-i Mekke ile bütün kubbelerini genişletip, iki yüksek minare yaptırmıştır. Bunlarla birlikte yenilenen Harem-i Mekke-i Şerif'in her biri beşer dörder şerefeli 7 tane yüksek minaresi olmuştur. Yazarın anlatımına göre, Halife Mansûr rüyasında Hz. Peygamber'in kendisine "Ey Mansûr, benim şefaata gel!"<sup>543</sup> dediğini görmüş ve ardından vefat etmiştir. Halifenin mezarının ise Mekke-i Mükerreme dışında kuzeydeki Bâb-ı Muallâ adlı bir yerde olduğu bilgisini vermiştir. Bağdat şehrine hâkim olup değişiklik yapanlardan dördüncüsü ise, Abbasîlerden Halife Abdullah b. Muhammed b. Ali, beşinci H. 244/M. 858 yılında Halife Harun Reşid, altıncı ise Halife Me'mûn'dur.<sup>544</sup> Halife Me'mûn'un Bağdat'tan Mısır'a giderek Cize tarafındaki Haremeyn Dağlarından Kârûn hazinesini çıkarıp bu bol hazineyle Bağdat'ı cennet yurduna çevirdiğini de eklemiştir. Anlatılanlara göre, Halife Me'mûn kaleyi tamir ederken vefat etmiş ve camiunnûr adlı bir camide defnedilmiştir. Daha sonra Mu'tasım Billâh halife iken düşman avlayan Tatar Hulâgu Han Bağdat'a gelerek halife ve 70.000 hatunun karnını yarıp katlederek cennet yurdu olan Bağdat'ı harabeye çevirmiştir.<sup>545</sup>

Evliya Çelebi Bağdat'ı yeniden düzenleyenleri sıraladığı seyahatnamesinde yedinci ve sekizinci sırada yer alanların olduğu yerin 2,5 satırlık kısmı boştur. Bundan dolayı da bu bilgilere ulaşmak mümkün değildir. Boş geçen yedi ve sekizinciden sonra dokuzuncu yapımcının cennet yurdu, direkli İrem Bağı Bağdat'a Şehit Nureddîn sahip olmuş ve Bağdat'ı genişleterek imar ettirmiştir. Aynı sene Hz. Peygamber'in rüyasında, "Yetiş ey Nureddîn, benim cesedimi düşmanlar almak isterler!" dediğini görünce 7 gün içinde Medine'ye girip Hz. Peygamber'e el uzatanları katlederek Resûlullah'ın kabrinin 6 tarafını tunç ile çevirmiştir. Bu olaylar sonucunda ise, Resûlullah'ın kubbesi ile Medine Kalesini yapmıştır. Nureddîn vefat edince de Şam'da mahkemenin yanında nur dolu bir türbeye gömülmüştür. Bir diğer kurucu olan Azerbaycan şahı Gıyâseddîn Şah,

<sup>543</sup> Evliya Çelebi, s. 536.

<sup>544</sup> Evliya Çelebi, s. 536.

<sup>545</sup> Evliya Çelebi, s. 537.

Bağdat şehrini imar eden onuncu kişidir. Pek tabii İran-ı Turan, Irak ve Azerbaycan beyliklere ayrılmış ve Bağdat'ta birçok şah taç sahibi olmuş ve Irak'a sahip olmak istemişlerdir. Timur, H. 792/M.1390 yılında 18 padişahlığı ele geçirip 12 padişahı yaya yürüterek Bağdat'ı ele geçirmiş ve Bağdat'ı imar ederek on birinci yapıcı olmuştur.<sup>546</sup> Daha sonra kendisi Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'in oğlu Çelebi Mehmed tarafından öldürülmüştür. Evliya Çelebi'ye göre Bağdat şehrinin on ikinci yapıcısı Karakoyunlu Kara Yusuf Şah, on üçüncüsü, Akkoyunlulardan Azerbaycan Şahı Bayındırlı Uzun Hasan ve on dördüncü de H. 913/M. 1507-08 yıllarında Şah İsmail olmuştur.<sup>547</sup>

Bağdat Kalesi'ni gören Evliya Çelebi, kalenin Irak toprağında Kamerü'l-Kum Çölü ve Deşt-i Kıpçak Çölü gibi Tih Vadisi içinde Şatt'ül-Arab'ın doğusunda yer aldığını yazar. Şat kıyısında dörtgen şeklinden uzunlamasına beyaz taş, tuğla, alçı, kireç ve Horasanî ile yapılan sağlam kale, dayanıklı set ve dirençli<sup>548</sup> surlar eklenerek yapılmıştır. Yazarın bu konudaki fikri ise; İskender Seddi gibi büyük bir şehir, sağlam hisar görülmediğidir. Tepenin üstünde göğe uzanan Bağdat Kalesi, gösterişli, heybetli ve asaletli bir kale olup düşmanı heybetiyle korkutmuştur. Evliya Çelebi'ye göre, Hz. Muhammed'in bâtinî nazargâhı ve hayır duaları bereketiyle Bağdat yapılmıştır. Evliya Çelebi, Bağ ve Dâd bir kale yapmak için Hz. Peygamber'den izin aldıkları zaman Hz. Peygamber'in "Ey Bâğ ve Dâd, yapınız Nu'man yurdu, hilafet merkezi Bâğ-Dâd ola"<sup>549</sup> diye buyurduklarını yazmıştır. Bağ ve Dâd Irak topraklarına gelerek kale yapmış ve bunun için adı Bağdat'dır. Evliya Çelebi'nin bu konudaki yorumlarına yer verecek olursak, Hazreti Risâlet'in Nu'man yurdu olsun demesi üzerine bahsi geçen Hazreti İmam-ı A'zam'dır. İşte bu nedenle Bağdat Şehri'nin Kûfe Şehri'nde dünyaya gelip İslam'a hizmet etmiştir. Hatta yazar Hazret'in burası için hilâfet merkezi olmasını buyurduğu için buranın nimetinin bol, güzellikte rakipsiz ve bolluk içinde olan bir hilâfet merkezi olduğuna dikkat çeker. Üstelik Hazret'in mübarek sözleriyle yapıldığı için hâlâ öyle heybetli, asaletli ve uzak mesafelerden dahi görünen şaşalı, işlek ve büyük şehir bu yeryüzünde yapılmadığını da iddia eder.<sup>550</sup>

Kalenin etrafını yavaş yürürken 28.800 adım olduğunu sayan Evliya Çelebi, Bağdat Kalesi'nin iki fersah ve 4.800 adım kadar büyük bir kale olduğunu mil hesabı

<sup>546</sup> Evliya Çelebi, s. 537.

<sup>547</sup> Evliya Çelebi, s. 538.

<sup>548</sup> Evliya Çelebi, s. 561.

<sup>549</sup> Evliya Çelebi, s. 562.

<sup>550</sup> Evliya Çelebi, s. 563.

üzerine Bağdat Kalesi 7 mil 800 adım, her milin dörder bin adım olduğu bilgisini vermiştir. Yazara göre, Bağdat Kalesi hendeği dış kenarlarıyla Bağdat hisarının büyüklüğü 30.000 adım, çok derin değil 60 arşın genişliğindedir ve Şatt'ül-Arab taşıdığı zaman bu su hendeğe dolmuştur.<sup>551</sup> Evliya Çelebi Bağdat'ta bunaltan sıcağın kaçmak için Şatt suyu kenarına saraylar yapıldığını ve dirsekler üzerinde Şatt'a bakan evler olduğunu da eklemektedir.<sup>552</sup>

Bağdat Kalesini gezen seyyah, Bağdat Kalesinin kuzey tarafında yer alan İmam-ı A'zam Kapısı sarp ve sağlam demir kapılar olup hendeği üstünde köprüsü ve yedi başlı ejder gibi ateş saçan iri balyemez toplarını görmüştür. Bu bölgenin batısında Karanlık Kapı, İskender Kapısı olup demirden yapılmış, hendeği köprüsü sağlam yine büyük balyemez topları yapılmıştır. Ayrıca eserde görüleceği üzere Bağdat'ın sağlam kulesi buradadır ve karanlık yerde olduğu için bu adı almıştır. Kapılardan bahseden yazar, doğuda Akkapı, kuzeyde hendeği olmayan Cisir (Köprü) Kapısının varlığından söz eder. Son olarak da Karanlık Kapısı ile Akkapı arasında küçük ve daima kapalı olan tek kapı Tılsım Kapısı olduğunu bizlere bildirir.<sup>553</sup> Aynı dönemlerde Evliya Çelebi, Bağdat'ta 660 tane mihrap olduğunu ve en eski sultan caminin Cürce başındaki kubbeli ve minareli eski mabet olan Hulefâ camii olduğunu da anlatmıştır. Bunun yanısıra bu dönem, Hasan Paşa Camii, Murad Paşa Camii, Hatuniye Camii, Mercaniye Camii, Kanber-i Ali Camii, Şeyh Şehâbeddin Sühreverdi Camii, Sarrâchane Camii, Sebilhane Camii, Haseki Mehmed Paşa Camii ve Şeyh Abdülkâdir Geylânî camii olduğunu belirten Evliya Çelebi'nin, eserinde 6,5 satır kadarlık bir yer de boştur.<sup>554</sup>

Yazar en donanımlı medresenin Mercaniye Medresesi ve Saraçhane'deki Hulefâ Medresesi olduğunu not etmiştir. Hatta Hulefâ Medresesi'nin yeniçerilere et ve tayin verdiğini de biz okuyuculara aktarmaktadır. Bölgedeki vakıflardan söz eden yazar, Bağdat'ta Kur'ân dârülkurrâlarının 6 tane kaldığını, bunların arasında Cıgalzâde Kurrâsı ve İmam-ı A'zam Kurrâsı yer alırken Acemlerin döneminde harap olduğunu da belirtmiştir. Bu bilgilere ek olarak eskiden 70 tane Dârü'l-hadis olduğunu fakat kendi döneminde 6 yerde dârülhadis kaldığını da eklemiştir. Daha önceden Bağdat'ta çocukların öğrenim gördüğü 600 sıbyan mektebi varken yazarın bölgede bulunduğu esnada bunlardan sadece 40 tanesinin ayakta olduğunu da üzümlere dile getirmiştir.

<sup>551</sup> Evliya Çelebi, s. 563.

<sup>552</sup> Evliya Çelebi, s. 564.

<sup>553</sup> Evliya Çelebi, s. 565.

<sup>554</sup> Evliya Çelebi, s. 566.

Bağdat'ta 700 tane derviş tekkesi olduğunu yazan seyyah, meşhur olanlarının İmam-ı A'zam, İmam Musa Kâzım, Şehâbeddin Sühreverdi, Abdülkâdir Geylânî ve Mevlevihane olduğu notunu düşmüştür. Bütün bunların yanında 200 tane çeşme, susamışlara 100 tane sebil vardır ki bunlar da Kerbelâ şehitleri selsebilleri şeklinde verilmiştir. Bağdat'ta 23 tane Müslüman mahallesine denk gelen Evliya Çelebi, diğer mahallelerin isimlerine de eserinde yer vermiştir. Bunları, Meydan Mahallesi, Haydarhane Mahallesi, Kamber-i Ali, Kadı'l-hâcât, Deşfî, Debbağlar, Karanlık Kapu Cisirbaşı, Cürce, Penc Ali, Ekmekçiler, Kurnabaşı, Balıkçılar, Cömerd Kassâb ve Yahudiler Mahalleleri diye sıralamıştır. Şehri keşfi sırasında Bağdat'ın ileri gelen saraylarının 750 tane olduğundan bahseder. Bunlardan bazılarının Paşa Sarayı, Yeniçeri Ağası Sarayı, Hasbullah Sarayı, Haydar Çelebi Sarayı, Ebuşşükür Sarayı ve Mahmud Hadidoğlu Sarayı olduklarını kaydetmiştir. Maalesef seyyah eserinde kara ve deniz tüccar hanlarının sayısını vermemiştir.<sup>555</sup> Şehirdeki hanlardan bazıları şunlardır; Meşhur Cıgaloğlu Hanı, Murad Paşa Hanı, Bekir Paşa Hanı, İbrişim Ham, Sipah Pazarı yanısıra Hurma Hanı Basralı Han o dönemde hizmet vermiştir. Hanlardan sonra çarşıları anlatmaya başlayan yazar burada 2.000 adet padişahî çarşı pazar olduğunu aktarmaktadır. Bunlar, Uzun Çarşı, Hurce [Curce] Çarşı, Murad Paşa, Sarachane, Haffaflar, Kuyumcular, Gazzazlar, Kavukcular, Kazancılar, Karanlık Kapı Çarşı ve Cisir Kapısı Çarşılarıdır.<sup>556</sup>

Yazar, Bağdat halkından da bahsetmiştir. Özellikle diğer seyyahların aksine dış görünüşlerini de bizlere betimlemiştir. Evliya Çelebi'nin anlatımıyla Bağdat halkı şöyledir, "Bütün Bağdat halkının görünüşleri buğday tenlidir. Ama gayetle güzel surete sahip hoş görünüşlü ve çok sakallı halkı vardır. Gençleri tamamen perî yüzlü ve melek görünüşlü civânlardır. Bütün mahbûbları güzel yüz sahibi, hoş, kaşları yay, kirpikleri ok, gamzesi Tatar, ceylân gözlü, aydınlık yüzlü ve şirin sözlü güneş parçası beğenilen mahbûbları vardır. İleri gelenlerin isimleri, evvelâ Ebû Şükür Hoca Ali, Hasbullah Çelebi, Mahmud Hadidzâde, Haydar Çelebi, Rûznameci (—) Efendi ve Şahbender."<sup>557</sup>

Daha sonra bölgenin bir diğer öne çıkan alanı tıp sahasında ileri gelenlerden söz eder. Öyle ki, Bağdat'ın usta tabiplerinin ve iyi nabızcılarının eski hekim yurdu olması hasebiyle çok olduğunu yazmıştır. Bunların, Hekimzâde Hamza Çelebi, Kehhâloğlu Rızâ Çelebi ve Hasan Yâr Çelebi oldukları eserde geçmektedir. Evvela usta

<sup>555</sup> Evliya Çelebi, s. 567.

<sup>556</sup> Evliya Çelebi, s. 568.

<sup>557</sup> Evliya Çelebi, s. 568.

cerrahlardan Mehmed Çelebi'nin bir yaralıyı üç günde iyileştiren çok şifalı bir merhemi olduğunu ve meydanda Cerrah Usta Ali'nin de cerrahlık ilminde ikinci olduğunu da altını çizmiştir. Hekimlerden sonra Bağdat'ın şeyhlerine geçiş yapan Evliya Çelebi bizlere Bağdat'ın duası makbul şeyhlerinin isimlerini aktarmıştır. Bunları Şeyhülislâm Kürt Mustafa Efendi, Müftü Zeynelâbidin Efendi, Gurâb Efendi, oğlu Mahmud Efendi diye açıklarken müellif ve şairlerinin 40 adet divan sahibi fesâhat ve belâğat sahibi olduklarını da ekler. Ayrıca pâk dilli Şeyhzâde mahlasını kullandıklarını belirterek Balı Dayı Çelebi, Mollazâde, Gurâbî Mahmud Efendi<sup>558</sup> isimlerini de unutmamıştır. Diğer taraftan halkın giyim kuşamına da değinmiştir. Seyyah, erkeklerin özellikle ileri gelenlerinin şiddetli kışta nâfe, samur, sincap, kürk ve atlas, şiddetli sıcaklarda renkli sof ve beyaz bediyye kereke (üstlük, yeldirme) giydiklerini diğer insanların ise çukadan kereke giydiklerini gözlemlemiştir. Bağdat kadınlarının ise, altın, gümüş ve dîbâ arakiye giyip yüzlerine burka ve örtü koyup beyaz lekkefûrî (bir çeşit pamuklu dokuma) boğası car bürünüp ayaklarına kadife çakşır ve sarı çizme giydiklerini not etmiştir. Eserinde halkın isimlerinden de bahsetmiş fakat erkek isimlerini not aldığı kısımda maalesef boşluklar olduğunu söylemeliyiz. Şanslıyız ki kadın isimlerini yazdığı sayfada boşluklar olsa da birkaç tane kadın ismi bizlere ulaşmıştır. Bu sayfada genellikle Âsiye, kölelerin Handan, Ken'an, câriyelerin Şebtîz, Şebboy olduğu bilgileri bizlere aktarılmıştır.<sup>559</sup>

Şehrin özelliklerine geçen seyyah, Bağdat'ta toplam 600 su kuyusu olduğundan ve Şat sahilinden su almak zor olduğu için lezzetli kuyulara sahip olduklarından bahsetmiştir. Üstelik 75 nahiyesi olan, yer altında 50 küre ve yer üstünde 40 kürede olan Bağdat'ın ikliminin oldukça güzel olduğunu vurgulamıştır. Evliya Çelebi'nin Bağdat şehri hakkındaki yorumunu direkt aktarmak istiyoruz: “Bu Bağdat Şehri yeni burca temeli konulmuştur. Zühal-i türâbî evinde bulunmuştur. Onun için Bağdat toprağında fitne ve fesat eksik olmayıp toprağı kan ile karılmış, karışmış bir Kerbelâ Çölü'nde kurulmuş bir kaledir.”<sup>560</sup> Seyyahın bu yorumları ile günümüz Irak coğrafyası karşılaştırılınca, esasında onun ne derece doğru düşündüğünü görmekteyiz. Günümüzde de fitne ve fesatın mesken edindiği Ortadoğu coğrafyası bünyesinde barındırdığı güzellikler ile her dönem dikkat çekici olmuştur. Her seyyahın değindiği hamamlar Evliya Çelebi'nin eserinde de anlatılmaktadır. Buna mukabil yazar, bölgede 500 tane ileri gelen saray hamamı olduğunu söyleyerek hamamların isimlerini de not etmiştir.

<sup>558</sup> Evliya Çelebi, s. 569.

<sup>559</sup> Evliya Çelebi, s. 569.

<sup>560</sup> Evliya Çelebi, s. 570.

Bunlar, Cığalzâde Han yakınındaki eşsiz Bektaş Han Hamamı, Haffaflar Hamamı, Mahkeme yakınında Kadı Hamamı, Karanlık Kapı yakınındaki Debbağlar Hamamı, Abdülkâdir-i Cîlânî Hamamı, Penc Ali Hamamı, Hasbullah Hamamı, Haydar Çelebi Hamamı ve Atmeydaru'nda Şaban Efendi Hamamıdır. Bunun dışında Bağdat'ın camilerini gören seyyah farklı dinlerin ibadetgâhlarına da eserinde yer vermiştir. Bu suretle kendi döneminde Bağdat'ta 8 tane Ermeni kilisesi, Yahudi halk çok olduğu için 3 sinagogu ve hamamları olduğu bilgisini bizlere ulaştırmaktadır. Ayrıca Ermeni kilisesi Meydan yakınında ve Cürce'nin de gayet iyi durumda olduğunu bizlerle paylaşmıştır.<sup>561</sup>

Bağdat halkının farklı kavimlerden oluştuğu gerçeği de eserine yansımıştır. Bu münasebetle seyyah, Bağdat şehrinde genel olarak Farsça, Arapça, Türkçe ve Kürtçe dillerinin konuşulduğu hatta Ermenice ve Hindce bilen bir kesimin de var olduğunu aktarmaktadır. Beğenilen sanayi ürünleri başlığını attığı notta Bağdat'ta sahip oldukları sanayi ürünlerinin saraç işleri, üzengi denilen ceylân derisinden örülen işler ile kuyumcuları, terzileri ve demirci kılıçları olduğunu yazmıştır. Hatta bu kılıçların Diyarbakırlıların kılıçlarından daha daha meşhur olduğunu kaydetmiştir. Bağdat'ta çalışan erkeklerin yaptıkları işlere de değinen yazar, askeri taife bir sınıf Rumahiye, Cevâzir ve diğer hizmetlerde çalıştıklarını söylemiştir. Ayrıca bir sınıfın Hint, Sind, Acem ve Yemen'e giden zenginler, diğer sınıfın ise sultan çarşısında çalışan zanaat ehli olduklarını eklemiştir.<sup>562</sup>

Evliya Çelebi, eserinde şehir turunda bölgenin bereketli topraklara sahip olduğunu kanıtlayan tahıllarından da bahsetmektedir. Denebilir ki Bağdat'ta yetişen tahılların, bol miktarda ekilip biçilen tağar buğdaydan 80 tağar buğday, arpa, darı, bezelye, bakla ve pirinç olduğunu gözlemlemiştir. Eserde yenen meyveleri başlığı boş bırakılmış bize ulaşmamış olsa da seçkin meyveler başlığındaki notlarıyla meyveler hakkında bilgi edinebiliyoruz. Şöyle ki Bağdat şehrindeki meyveler arasında üzümün varlığından çok fazla bahsedilmemiştir. Fakat yazar İmam-ı A'zam tarafındaki bahçelerde üzüm olduğunu görmüştür. Diğer seyyahlar gibi Evliya Çelebi de şehrin etrafında oldukça fazla hurma bahçelerinin varlığına değinmiştir. Üstelik bu bahçelerde yetişen hurmalardan özellikle hastavî ve bedrâî hurması meşhur olduğunu da

---

<sup>561</sup> Evliya Çelebi, s. 570.

<sup>562</sup> Evliya Çelebi, s. 570.



vurgulamaktadır. Pek tabii şehirde hurma bol olduğu için Basra şekerli şerbet çeşitleri, hurma şerbeti ve hurma rakısı gibi çeşitlilik mevcuttur.<sup>563</sup>

Seyyah eserinde Bağdat'ın ibret verici yapıları başlığını atıp Bağdat'ta bulunan Nemrud Dağı, Kısra Tâki, Şatt'ül-Arab Köprüsü, Kuşlar Kalesi, İmam-ı A'zam-ı Kûfi Kalesi yapılarından uzun uzun bahsetmektedir. Burada Dicle Nehri'nin, Diyarbakır'ın kuzeyinden Tercil, Palu, Demirkapı, Taht-ı Mâşa ve Argani kale dağlarından doğarak 4 nehir birleşerek Diyarbakır'a, oradan Cizre'ye, Musul'a ve oradan şehirleri, köyleri ve kasabaları geçip Bağdat Kalesi'ne ulaştığını da yazmıştır.<sup>564</sup>

Evliya Çelebi, Bağdat'ı “yeryüzünde benzeri yaratılmamış direkli İrem bahçesi”<sup>565</sup> diye tanımlamaktadır. Tarihçilerin cennet yeri Irak dedikleri meşhur sağlam kaleden, dayanıklı sur, eski hisar süslü kasaba, büyük şehir, Medyen şehri, halifelerin taht merkezi olduğundan bahseder. Ayrıca şanı yüce bir halka sahip olan Bağdat şehrinin bir zamanlar âlimlerin toplantı yeri, fâzılların kaynağı, velîlerin burcu ve Salihlerin meskeni olduğunu da eserinde anlatmaktadır. Âlimlerinin garip ilim ve fenlere meraklı olduklarını, çocukların da çabuk anlayan zeki, Farsça'ya edebiyata ve şiire ilgileri olduklarını bu yüzden de şairlerin ve yazarların çok olduğunu da eklemiştir. Diğer seyyahlardan farklı olarak Irak'ın suyundan ve havasından erkekleri uzun ömürlü ve sohbetten kalmış çoğu da Hanedân muhibbi şiiler olduğu bilgisini de bizlerle paylaşmıştır.<sup>566</sup>

Evliya Çelebi'nin Bağdat halkı ile ilgili diğer söylemleri ise şöyledir: “Bu Bağdat halkı bir girdapta kalmış kişi gibidir. Bu Bağdat Şehrini Acem şahı olsa Bağdat halkına, "Ey Nu'man-ı A'zam'a mensup sünni!" ve Osmanlı olsa bu Bağdat halkına, "Ey Şahseven şii, râfîzî ve hâricî!" derler. Bu şekilde Bağdat halkı arada kalmıştır. Ama hepsi dostlardan şen, şakrak, eğlenmeyi bilir, gönül ehli, hafif ruhlu, gönlü temiz, zarif, yumuşak huylu ve meydan erleridir ki zengin ve yoksula, fukaraya ve zayıfları nimetleri boldur. Hepsi yurdundan ayrı düşmüş, garip insanları severler” Seyyah, halktan bahsettikten sonra kadınları anlatmıştır. Bu başlık altında Bağdat kadınlarının, güzel yüzlü, ölçülerinin güzel endamlı, dişlerinin inci tanesi kadar parlak, saçlarının misk kokulu, ağızlarının hokka, dudaklarının al, simbedeb ve nazik-endamlı güzellik sahibi olduklarını bizlere aktarmaktadır. Ayrıca Bağdat kadınlarının Râbia-i Adeviyye

<sup>563</sup> Evliya Çelebi, s. 571.

<sup>564</sup> Evliya Çelebi, s. 575.

<sup>565</sup> Evliya Çelebi, s. 580.

<sup>566</sup> Evliya Çelebi, s. 580.

derecesinde dindar ve kapalı olduklarını da söylemiştir. Bu bilgiyi destekler nitelikte olan Bağdat kadınlarının babalarının dışında erkeklerle iletişim kurmamaları bilgisi de böylelikle tarafımıza bildirilmiştir. Bahsi geçen kadınların söze geldikleri zaman güzel konuşup, hareketleri, yürüyüşleri, geliş gidişleri ve konuşmaları ile insanları kendilerine hayran bıraktıklarının altını çizmiştir.<sup>567</sup>

Neticede yazar, Irak, Kûfe ve Medâyin için eski tarihçilerin “Arz-ı Mukaddestendir” dediklerini, uçsuz bucaksız ovası ile Irak’ın yaz ve kış hep zinde olduğunu eklemiştir.<sup>568</sup> Bütün bunların yanında Bağdat’taki hurmalıkların içinde bebr, kaplanlar, arslan ve panter olduğunu ve Basra, Lahsa, Umman, Kûfe, Necef’te hurmalık bağcıları ile Bağdat’ta 70 tür hurma<sup>569</sup> olduğu bilgisi de bizlere ulaşmaktadır. Hatta ileri seviye hurma yetiştiriciliğinin Hindistan’a, Sindistan’a, Hemedân’a, ve Isfahan’a bu hurmalar gönderilmesi ile sonuçlandığını da eser sayesinde biliyoruz. Son olarak Evliya Çelebi, Mekke, Medine ve Yemen’de son bulan çok yüksek hurma ağaçları olduğundan bahseder. Eserinde Bağdat defterdarı Ayn Ali Efendi’nin Irak hurma ağaçlarını övdüğü şiire de yer vermektedir.

“Hâk-i Bağdâd’da zeyn olan şeceri  
Nahl-i hûrmâ sanır gören ammâ  
Tuğlardır ki kaldı menzilde  
Çekilüp gitdi leşker-i hulefâ”<sup>570</sup>

Osmanlı Devleti’nin vakanüvisi ve seyyahı diye niteleyebileceğimiz Evliya Çelebi, Bağdat’ı yukarıda sizlere aktarmaya çalıştığımız şekilde küçük notlar halinde anlatmıştır. Eserinde görülüyor ki keşfetmek için çıktığı her bölgenin ilk olarak siyasi yapısından bahsetmektedir. Bağdat’ın siyasi tarihi ile ilgili aktarımlarına tezimizin birinci bölümünde yer vermiş bulunmaktayız. Seyahati esnasında gördüklerini, işittiklerini, tattıklarını ve daha önce yazılanları eserinde anlatarak Osmanlı döneminde Bağdat şehrini gören gözümüz olmuştur. Seyahatnamelerin özelliklerinden biri olan özgün yapıları Evliya Çelebi’nin eseri için de söz konusudur. Bu nedenle Evliya Çelebi’nin anlatılarını eleştirel bir bakış açısıyla incelemek gerekir.

<sup>567</sup> Evliya Çelebi, s. 581.

<sup>568</sup> Evliya Çelebi, s. 581.

<sup>569</sup> Evliya Çelebi, s. 582.

<sup>570</sup> Evliya Çelebi, s. 582.

### 2.2.13. Cenap Şahabettin, Âfak-ı Irak-Kızıldeniz'den Bağdat'a Hatıralar

Cenap Şahabettin, 2 Nisan 1871 yılında Manastır'da doğmuştur. Babası 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda şehit düşen Binbaşı Osman Şahabeddin Bey'dir. Bir süre Tophane'de Mekteb-i Feyziyye'ye devam etse de oradan Eyüp Askerî Rüşdiyesi yıkılınca Gülhane Askerî Rüşdiyesi'ne geçmiştir. Buradan 1880 yılında mezun olunca Tıbbiye İdâdîsi'ne girmiştir. İki yıllık eğitim bittikten sonra Askerî Tıbbiye'nin beşinci sınıfına kabul edilmiştir. İyi bir derece ile mezun olan Cenap Şahabettin, cilt hastalıkları konusunda eğitim alması için devlet tarafından Paris'e gönderilmiştir. Daha sonra Avrupa'dan dönünce Haydarpaşa Hastanesi'nde görev yapmıştır. Bu görevin ardından ise Sıhhiye müfettişliği görevi ile 1896'da Cidde'ye gitmiştir.<sup>571</sup>

Çeşitli görevlerde bulunan Cenap Şahabettin, daha sonra Dârülfünun edebiyat fakültesi lisan şubesi Fransızca tercüme müderrisi olmuş, iki ay sonra ise garp edebiyatı müderris vekili olmuştur. Dârülfunan'da görev yaptığı esnada bir derste Yunanlıları överek Millî Mücadele'yi küçümsediği gerekçesiyle öğrenciler ve bazı hocalar aleyhinde nümayişler düzenlemiştir. Doğruluğu ispat edilmeden Eylül 1922'de istifa etmek zorunda kalmıştır. Yaşanılan bu olayların sonucunda ise inzivaya çekilen Cenap Şahabettin, çalışmalarını sürdürdüğü sözlüğü tamalayamadan 13 Şubat 1934 tarihinde beyin kanaması sonucu vefat etmiştir. Yazarın mezarı ise Bakırköy Mezarlığındadır.<sup>572</sup>

Cenap Şahabettin Âfak-ı Irak adlı anılarını ilk önce Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayımlamıştır. 1914 yılında Irak'a giderek iki yıl Bağdat'ta yaşamış olan edebiyatçının anıları Bülent Yorulmaz tarafından bulunup kitap haline getirilmiştir. Cenap Şahabettin'in gözlemlerine yer verdiği eserinde yola çıkma amacının Irak'ı görmek olduğu geçmektedir. Başlangıç olarak Dicle Nehri'ni ele alan yazar, Dicle Nehri'ni anlatırken etraftaki hurmalıkların güzelliklerini de es geçmemiştir. Dicle'nin sarı ve çamur rengi oluşunun akıp akmadığını gizleyen bir örtü gibi durması ve sakin bir deniz gibi olduğu için nehir olduğu düşünülmediğini yazmıştır.<sup>573</sup> Bağdat'ın bahçelerinin, çimlerinin, çiçeklerinin ve ağaçlarının Dicle ile sulandığını belirtmektedir. Hatta Bağdat'ın bu çöl güzelliğini Dicle'ye borçlu olduğunu ifade etmiştir. Cenap Şahabettin'in şu cümlelerine bakılınca Dicle'nin Bağdat'a hayat veremediği görülmektedir. “İşte nehrin iki sahilindeki arazi-i mübâreke Süleyman Kânûnî'nin pây-ı

<sup>571</sup> Celal Tarakçı, “Cenab Şahabeddin”, **İA, TDV**, c. VII, İstanbul, 1993, s. 346-349.

<sup>572</sup> Tarakçı, c. VII, s. 347.

<sup>573</sup> Cenap Şahabettin, **Âfak-ı Irak, Kızıldeniz'den Bağdat'a Hatıralar**, hzl. Bülent Yorulmaz, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002, s. 21.

zaferi altına ne halde girdi ise bu gün yine o halde, tüfeğin zapt ettiği toprağı saban fethetmeli idi, öyle olmamış.”<sup>574</sup>

Cenap Şahabettin, güzel şehirlere ya sabah erken ya da akşamüstü gidilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Eserinde Bağdat’ın ortasından geçerken Dicle sahillerinde bulunan yalıları, bahçe ve çiçekleri anlatmıştır. Özellikle de gezdiği Bağdat’ın öldüğüne inananların aldandığını dile getirmiştir. Yazar, Bağdat’ın öldüğüne inanmadığını ise şöyle açıklar; “Bağdat ölseydi ancak ifrat-ı terennüm ve ifrat-ı taaşşuktan ölürdü ve katili de şiir ve aşk olurdu!...”<sup>575</sup> “Hayır, Bağdat yaşıyor. İşte damları üstünde solgun dumanlar, ince sorguçlar muavveç tüyler teşkil ediyor; işte hurma dalları uzun, kibar birer el ve hurma yaprakları uzun kibar birer parmak gibi balkonları, pencereleri, balkonlarda gezen sîneleri ve pencerelerden uzanan cepheleri sıvıyor, okşuyor; işte bunların eteğinde Dicle yalıların hayâliyle buruşmuş ve hârelenmiş, taze ve sergeşte-i muhabbet bir kadın gibi ağlıyor ve giryesiyle yaşıyor. Bağdat’ta yalnız insanlar değil, bütün anâsır, bütün eşbah, edâyı Fuzûlî ile giryen ve müterennim yaşıyor ve diyor ki: Yaşayacağım!..”<sup>576</sup>

Cenap Şahabettin’in anılarını toplayan ve Bağdat’a gidip bölgeleri gezen Bülent Korkmaz, yazarın Bağdat’ta Dicle Nehri’ne paralel uzanan asfaltla kaplı cadde tek dikkatini çeken cadde olduğunu eklemiştir. Çünkü diğer caddeler hem çamurlu hem de birbirleriyle aynı olup ayırt edilmez bir hal almıştır. Fakat Korkmaz, bu durumun yazarın seyahatini yaptığı yıllardaki Bağdat’a ait olduğunu da altını çizmektedir. Zira yirmi yıl sonra kendisinin gördüklerinin yazarın anlattığı gibi olmadığını belirtmiştir. Hatta Cenap Şahabettin, bu durumu medeniyet ve bedeviyet arasındaki fark olarak yorumlarken halk asfaltlı caddeye “kabuklu yol” demiştir.<sup>577</sup>

Yazar, Bağdat’ta yaşayanları genelleyip Araplar olarak aksettirmiştir. Arap topraklarında yaşayan insanların çoğunun Bedevîler ve Fellâhlar olduğunu yazmıştır. Arap ve zencî ırkın çoğunlukla bulunduğu bu coğrafyanın sahip olduğu zenginlikler ve özellikler hasebiyle medeni dünyanın ve beyaz ırkın ilgisini çektiğini de bildirmektedir.<sup>578</sup> İngilizlerin yaptığı ırkçılığı insanları, birinci tabaka; kendileri, ikinci tabaka; kendileri dışındaki diğer beyazlar ve üçüncü tabaka; sarı, kırmızı ve siyah ırk olarak ayırarak yaptıklarını da açıklamaktadır. Üstelik zencilerin insan olma değerinden

<sup>574</sup> Şahabettin, s. 21.

<sup>575</sup> Şahabettin, s. 22.

<sup>576</sup> Şahabettin, s. 22.

<sup>577</sup> Şahabettin, s. 22.

<sup>578</sup> Şahabettin, s. 23.

aşağı olduklarını, onların kalbi ve akılları olduğu gerçeğini es geçerek savunduklarını da eklemiştir. Bunun yanısıra İngilizlerin beyazlar dışındakileri idare ederken kullandıkları tek şeyin kuvvet olduğunu da dile getirmiştir.<sup>579</sup> Yazar, bütün beyazların elinde ince bir değnek olduğundan bahsetmiştir. Bunun nedeninin de onlara hâkim olmanın ellerindeki bu bastonu kaldırmak kadar kolay olması şeklinde açıklandığını yazmıştır.<sup>580</sup>

Şehri gezmek için rıhtıma çıktığı zaman dikkatini çeken ilk şey yolda geçerken zencilerin selam durması olmuştur. Bunun bir Hidiviyet sancağıyla yan yana olan İngiliz sömürgesindeki Afrika ve Asya şehirlerindeki bir kanun olduğunu öğrenmiştir. Zencilerin beyazlara selam durması kanunu ile zencilerin aşağılandığını söylemiştir. Bütün bunların dışında yazar, Bağdat'ta yaşayan ve geçimini çiftçilikle sağlayan fellâhlara da değinmektedir. Bahsi geçen çiftçilerin deve gibi aktif, sabırlı ve kanaatkâr olduklarını boğaz tokluğuna çalıştıklarını açıklamıştır.<sup>581</sup> Hatta fellâhların milyonları doyuracak kadar hurma yetiştirdiklerini ama sadece karınlarını doyuracak kadar yiyecek bulmak için zorlandıklarını anlatır. Efendilerinin paraları çoğalsın diye uğraşırken kendilerinin sadece çocuklarının çoğaldığını gözlemlemiştir. Ayrıca fellâhların çocuklarının çoğunun aç ve sefillik içinde yaşayarak sıtmadan öldüklerini de belirtmektedir. Bu münasebetle çocuklar toz, çamur, sivrisinek ve sıtma içinde yaşamışlardır.<sup>582</sup> Cenap Şahabettin, Araplarla yıllarca bir arada yaşadığı için onlar hakkında oldukça fazla fikirleri ve gözlemleri vardır. Onları çok sevdiğini belirtirken onların çok konuşan, şuh ve neşelerinin Arapların ruhlarında olduğunu kaydetmiştir.<sup>583</sup>

Yazar, Bağdat'ta yaşayan çocukların üstleri başları çıplak, çamur deryası içindeki sokaklarda bir çamur topu gibi yuvarlandıklarını ifade etmiştir. Hatta onların bakımsız yoksul ve kirli görünseler de son derece hareketli olduklarını gözlemlemiştir. Çocukların büyükleri gibi durmadan konuşup güldüklerini ve sürekli hareket halinde olduklarını bildirmiştir.<sup>584</sup> Şu halde yazar, Bağdat sokaklarındaki çocuk, büyük ve kadın gürültülerini orada bir yaşam belirtisi olarak görmektedir. Cenap Şahabettin'in, Bağdat'ın XX. yüzyıldaki sokakları hakkındaki gözlemlerini aktardığı ifadeleri ise şöyledir: “Ne sokaktaki hayvanlar, ne de evlerinin kapısı önünde, çocukları kucağında, gözleri yarı uykulu, badem yiyen, kahve içen, hatta nargile çeken kadınlar bu havayı

<sup>579</sup> Şahabettin, s. 23.

<sup>580</sup> Şahabettin, s. 24.

<sup>581</sup> Şahabettin, s. 25.

<sup>582</sup> Şahabettin, s. 25.

<sup>583</sup> Şahabettin, s. 28.

<sup>584</sup> Şahabettin, s. 28.

değiştirmez. Bir evden bir başka eve giden kadınlar o kadar sessiz adımlar atmaktadırlar ki türbe içinde bir ruh yürüyor zannedersiniz.”<sup>585</sup>

Müellif, Bağdat’ın sokaklarını anlattıktan sonra Bağdat’ın kadınları hakkında gözlemledikleri bilgileri bizlere sunmaktadır. Bağdat şehrinde yaşayan kadınların başörtüsü kullanmalarının onların Müslüman oldukları anlamına gelmediğini dile getirmiştir. Bu şehirdeki kadınlar Müslüman olmasalar dahi başörtüsü kullanmışlardır. Ayrıca Bağdat’ta yaşayan ve güzellikleri ile şöhret olmuş Keldan kadınlarının örtülerine sığmadıkları düşüncesini de okuyucu ile paylaşmaktadır. Yazar, eserinde bu kadınlar ile ilgili bilgi verirken bunların genellikle kilolu ama bir o kadar güzel olduklarını belirtmektedir.<sup>586</sup>

Yazar daha sonra Dicle’den Bağdat’a doğru ilerlerken Halife adlı vapurda Kerbela’ya giden sünni ve şii ziyaretçileri görünce şiilik konusuna da değinmiştir. Dört mezhebe ek olarak beşinci mezhebin ikinci İslamiyet olarak tanımladığı şiiliğin bir ruh hali ve zerdüştlük yadigârı olduğunu ifade etmektedir. Şiilik mezhebinden en büyük siyasi çıkarı elde edenlerin ise İranlılar olduğunu altını çizmiştir.<sup>587</sup>

#### **2.2.14. İlber Ortaylı, Eski Dünya Seyahatnamesi**

İlber Ortaylı, 1947 yılında aslen Kırım Tatarı olan ailesi Bregenz, Avusturya’da bir göçmen kampında iken Ortaylı dünyaya gelmiştir. Ailesi Türkiye’ye geldikten sonra liseyi burada okumuştur. Ortaylı, 1969 yılında Siyasal Bilgiler Fakültesi ile Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi’nde Tarih okumuştur. Chicago Üniversitesi’nde master çalışmasına başlamıştır. Prof. Halil İncik’in yanında masterını yapan Ortaylı, “Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler” doktorasını bitirmiştir. Daha sonra “Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu” çalışması ile doçent olmuştur. Avrupa İnanoloji Cemiyeti üyesi olan Ortaylı, halen Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi mensubudur. Ayrıca bir dönem Topkapı Sarayı müdürlüğü yapmıştır.

İlber Ortaylı’nın yazmış olduğu bu eserin gezilerek gidilen yerlerin tanıtımının yapılmadığı görülmektedir. Yazar, gitmeden eski kaynaklardan faydalanarak bu eseri kaleme almıştır. Seyahatnamesinde Irak denilen coğrafi bölgenin aslında günümüzdeki Irak’ın küçük bir parçası olduğunu ve tarihte Irak diye tek ve özgür bir ülke olmadığını

<sup>585</sup> Şahabettin, s. 29.

<sup>586</sup> Şahabettin, s. 74.

<sup>587</sup> Şahabettin, s. 33.

belirtmektedir.<sup>588</sup> Hatta Osmanlı Devleti çökünce I. Dünya Savaşı sonunda İngilizlerin cetvelle çizip tespit ettiği yerlerden birinin Irak, diğerinin de Ürdün olduğunun altını çizmiştir.<sup>589</sup>

Tarih boyunca Irak'ta bir siyasi birlik olmadığı için sürekli kaostan yaşandığını, Barzani ve Talabani'nin etrafındaki Kürt grupların ise bir süre sessizliğini koruduklarını bildirmiştir.<sup>590</sup> İlk sefer yaşanan Amerikan müdahalesinde bir anlaşma yapılmış olsa Bush'un bu bölgeye bağımsızlık vermeyerek bu bölgede yaşanacak bir kan banyosundan çekindiğini belirtmiştir. Yazar, bu olaydan sonra kontrolünden çıkan Bağdat'ın kendi haline bırakıldığını, dünyanın çeşitli yerlerinden, özellikle Batı Avrupa, Kuzeybatı Avrupa ve ABD'den bir alay yarı askeri örgütün buraya yerleştiğini ifade etmiştir. Günümüzdeki Irak, artık tarihi, coğrafi kimliği belirsiz bir ülke olmuş, her din, mezhepten ve tarihte kaybolmuş inançlara mensup insanların yaşadığı bir toplum olmuştur.<sup>591</sup>

### **2.3. Batılı ve Uzak Doğulu Seyyahların Gözünden Bağdat Şehri**

#### **2.3.1. Zhao Rugua, Zhufanzhi**

Shan-Ju'nun tezinde çevirisini yaptığı Zhao Rugua'nun seyahatnamesinde Bağdat şehri hakkında da bilgiler mevcuttur. Eserde Bağdat şehri, Baida ülkesi başlığı altında anlatılmıştır. Tezdeki<sup>592</sup> Bağdat başlığında ise Baida Guo yazmaktadır. Hatta Baida'nın Hirth-Rockhill'in eserinde de kullanıldığı tezin dipnotunda bildirilmiştir. Tezde Bağdat'ın kayıtlara geçen diğer isimlerinin "Fuda" ya da "Boda" olduğu bilgileri yer almaktadır. Zhao Rugua, Maluoba dediği Mirbât'tan yola çıktıktan sonra, kara yolu ile elli şehir geçilerek yüz otuz günde Bağdat'a ulaşıldığını belirtmiştir. Seyyah, Bağdat'ın çok güçlü ve büyük; silahlı piyade ve süvari asker sayısının çok ve oldukça donanımlı olduklarını müşahede etmiştir. Ayrıca dipnotta geçen bilgiye göre, müellif Zhao Maluoba'dan Mekke'ye yaklaşık olarak seksen günde gidildiğini yazmıştır. Bu suretle de Bağdat'a yaklaşık elli günde ulaşıldığının altı çizilmiştir. Hatta Mirbât'tan

<sup>588</sup> İlber Ortaylı, **Eski Dünya Seyahatnamesi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s. 53.

<sup>589</sup> Ortaylı, s. 53.

<sup>590</sup> Ortaylı, s. 54.

<sup>591</sup> Ortaylı, s. 54.

<sup>592</sup> Shan Ju LIN, "Zhao Rugua'nın Zhufanzhi Adlı Eserine Göre XII-XIII. Yüzyılda Orta Doğu Kentleri ve Ticari Emtia", **AÜSBE**, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2005, s. 97.

yola çıkan bir kimsenin yüz yirmi gün sonra Gazne'ye ulaşılabilceği eklenerek bir düzeltme yapılmıştır.<sup>593</sup>

Bağdat'ın kralının Buda Maxiawu soyuna dayandığı da iddia edilmiştir. Müellif Hirth Rockhill'e göre Bağdat'ın Kralı denilen kimse, son Abbasî halifesi 1242-1258 dönemi Müsta'sım Billâh'tır. Fakat bu halifenin Feng'in eserinde 29. Halife Müsterşid-Billâh olarak geçtiği tezde belirtilmiştir. Daha sonra Zhao, tahtın nesilden nesile aktarılacak bu şekilde yirmi dokuz kuşak sürdüğünü ifade etmiştir.<sup>594</sup> Bunun yanında, bu süre zarfında da altı yüz, yedi yüz yıl geçtiğinden de bahsetmiştir. Dashi'nin ülkelerinin birbirlerine savaş açması ve hiçbirinin bu ülke sınırlarını istila edecek cesareti gösterememesi de anlatılmıştır. Zhao, seyahati sırasında kral dediği halifenin gezmek için çıktığı vakit siyah bir şemsiyenin gölgesinin ona eşlik ettiğini görmüştür. Esasen Zhao, bu şemsiyenin sapının altın ve üstünde de yeşim taşından bir aslanın olduğuna şahit olmuştur. Şemsiyenin üstündeki aslanın sırtına ise altın bir ay yıldız konulmuştur. Bu detayı ise Zhao, hilal ay diye açıklamıştır. Bahsi geçen bu simgenin yıldız gibi parlak ve çok uzaktan dahi görülebildiği bilgisi tezde tercüme edilmiştir.<sup>595</sup>

Zhao, Bağdat'ın kasabaları ve pazarlarının iyi yapılmış olan sokaklar tarafından bölündüğünü aktarmıştır. Üstelik bu hâl şehrin insanların da refah içinde yaşamaları ile devam etmiştir. Bağdat'a gelen Zhao, çarşılarda çok değerli eşyalar ile satan kumaşlara denk gelmiştir. Ancak pirincin, balığın ve sebzenin azlığı da dikkatini çekmiştir. Bağdat halkının et, ekme ve sulao yediğini de ifade etmiştir. Bu şehrin yerli ürünlerinin altın, gümüş, kaliteli işlenmiş olan renkli sırlı cam, sığla yağı ve beyaz yuenuo kumaşı olduğunu vurgulamıştır. Tezdeki dipnotta, Yuenuo kumaşının Hirth-Rockhill'in eserine göre Hindistan'ın güneydoğusunda bulunan Coromandel sahilinde, Lumei ve Gazne (Jicini) ve Bağdat (Baida)'da üretimi yapılan ince yapılı bir kumaş olduğu yazılmıştır. Üstelik bu kumaşı, beyaz ile altın pul eklemeler yapılmış iki çeşitten de bahsedilmektedir. Burada beyaz yuenuo kumaşının Bağdat ve Gazne'de, altın olanının ise Lumei'de ürettiği notu düşülmüştür. Zhao, Bağdat halkının kar beyaz bir kumaş ile yapılan sarık ve giysileri giydiklerini, her yedinci gün içinde saç ve sakallarını kestiklerini gözlemlemiştir. Bölge halkının kıldığı namazı gören Zhao da her gün beş defa Gök'e ibadet ettikleri yorumunu yapmıştır. Son olarak, Dashi (Arap) dini mezhebine uyduklarını ve Hz. Peygamber'i kastederek, Buda'nın torunları oldukları

<sup>593</sup> Ju LIN, s. 98.

<sup>594</sup> Ju LIN, s. 99.

<sup>595</sup> Ju LIN, s. 100.



için insanların diğer ülkelerden Bağdat'a gelerek bu topraklara saygı gösterdiklerini belirtmiştir.<sup>596</sup> Zhao'nun anlattıklarından, Buda'nın torunları dediği ümmet-i Muhammed'in hac ziyareti için farklı ülkelerden gelip kutsal topraklara giderken Bağdat'a uğradıkları anlaşılmaktadır.

### 2.3.2. Tudelalı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, Ortaçağ'da (12.y.y.) İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri

Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia hakkında pek fazla bilgi yoktur. Seyahatnamenin girişinde bulunan çevirenin ön sözünde dahi hayatları hakkında bilgiye ulaşamadık. Sadece Miladî XII. asırda İslam dünyasında Benjamin'in 1165-1173, Petachia'nın 1170-1187 yıllarında seyahat ettikleri yazmaktadır. Benjamin'in seyahatnamesi, Yahudi tarihi açısından oldukça önem arz etmektedir. Fakat bu kaynağı sadece Yahudi tarihi için sınırlamak doğru değildir. Zira bu kaynak Dünya tarihi hakkında da önemli bilgiler ihtiva eder. Büyük İslâm şehirleri ile ilgili gözlemlerini itinayla not eden seyyahlar bu eserle o dönemin Yahudileri hakkında pek çok bilgi ulaştırabilmişlerdir. İlk olarak İbranice'den batılı dillere çevrilen bu kaynak daha sonra Nuh Arslantaş tarafından tercüme edilmiştir.

Rabbi Benjamin, Ukbera'dan iki gün süren yolculuktan sonra Abbasîlerin başkenti Bağdat şehrine ulaştığını söylemiştir. Bağdat'a varan yazar halifenin Bağdat'ta yer alan sarayının üç mil genişliğinde olduğunu not etmiştir. Ayrıca, saray bahçesinde çeşitli ağaçlar, meyveler ve hayvanların bulunduğunu da görmüştür. Bahsedilen bu bahçenin duvarlarla çevrildiğinden ve içinde Dicle nehrinden temin ettikleri küçük bir gölet olduğundan bahsetmiştir. Rabbi Benjamin, halifeye sunulan hizmetin, hizmetçiler tarafından çeşitli kuş, hayvan ve balıklarla dolu mükellef bir sofraya hazırlandığına şahit olmuştur. Burada halifenin eğlenmesi için ellerinden gelenin yapıldığını da ifade etmiştir.<sup>597</sup>

Rabbi Benjamin'in seyahati esnasında Abbasî hükümeti halifesi olan el-Müstencid'in İsrailoğullarına karşı merhametli olduğunu görmüştür. Halifenin emrinde çok sayıda İsrailoğlunun çalıştırıldığını yazmıştır. Ayrıca, Halifenin bütün dilleri bilip, İsrail kanununa da vakıf olduğuna şahit olmuştur. Bunlara ilaveten halifenin İbranice'yi okuyup yazabildiği bilgisini de aktarmıştır. Rabbi Benjamin'in aktardığına göre, haksız

<sup>596</sup> Ju LIN, s. 101.

<sup>597</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, **Ortaçağ'da (12.y.y.) İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri**, çev. Nuh Arslantaş, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 61.

kazanca karşı olan halifenin yatak örtülerinin kenarlarına mühürlerini iliştirdiği işlemeli örtüler saray görevlilerince pazarlarda satılmıştır. Bu örtülerin büyük toprak sahipleri tarafından satın alındığını da eklemiştir. Halifenin halk ile iletişimi konusunda da, senede bir defa Müslümanların halifeyi gördüğünü yazmıştır. Çeşitli noktalardan, Yemen'den Mekke'ye geçmek için Bağdat'a uğrayan hacılar halifeyi görmek için mücadele etmişlerdir.<sup>598</sup>

Rabbi Benjamin, hacılar ile halifenin iletişim ritüelini de aktarmıştır. Hacılar, sarayın önünde toplanıp, “Efendimiz! İslam’ın Aydınlığı! Şeriatımızın Medâr-ı iftiharî! Göster bize nur cemalîni”<sup>599</sup> şeklinde seslendiklerini görmüştür. Halifenin veziri'nin halifeye “Efendim, ülkenin dört bir yanından gelmiş, gölgenizde yaşamaya can atan şu kimselere selamınızı gönderiniz” dediğini not etmiştir. Halife bu konuşmadan sonra ortaya çıkmıştır. Pencereden cübbesinin eteğini sarkıtmış, hacılar da onun eteğini öpmüşlerdir. Vezir “Selamete gidiniz! Zira efendimiz hazretleri size selam eder”<sup>600</sup> diye seslenmiştir. Rabbi Benjamin, halkın hal ve tavırlarını bu törende dikkatle incelemiştir. Daha sonra da halifenin halk tarafından Hz. Muhammed gibi kabul edildiği fikrine kapılmıştır. Öyle ki halkın halifenin eteğini öpüp selamını alırken huzur dolu bir şekilde hareket ettikleri için Rabbi Benjamin bu kaniya varmıştır.<sup>601</sup>

Hilafet merkezi Bağdat'ta, kardeşleri ve diğer aile üyeleri halifenin sarayında yaşamışlardır. Seyahatnamede bunun nedeni halifenin selefi kardeşleri ile halifelik için kavgalar yaşanması olarak verilmiştir. Bundan dolayı da halife herhangi bir isyan ile karşılaşmamak adına sıkı bir kontrol sağlamak istemiştir. Bağdat'taki halife sarayında yer alan müstemilatta mermerden büyük binalar inşa edilmiştir. Bu binaların sütunları yapılırken altın ve gümüş kullanılmıştır. Buradaki heykeller ve duvarlara eşsiz ve kıymetli taşlardan işlemler eklenmiştir. Bu bilgilere ek olarak seyahatnamede, saraydaki altın kuleler, ipek elbiseler ile değerli taşlarla dolu bir servetten de bahsedilmiştir. Rabbi Benjamin halifenin, saraydan sadece İdü'r-Ramazan (El-id-bed Ramazan) bayramında çıktığını nakletmiştir. Burada halifenin sarayı ile ilgili bilgileri verdikten sonra bu kez elbiseleri hakkında bilgileri eserinde not etmiştir. Abbasî halifesi el-Müstencid'in bir katırın üzerinde altın ve gümüşler ile kaplanmış süslü ve zarif ketenden hilafet kaftanı giydiğini yazmıştır. Başına da paha biçilmez değerli taşlarla

<sup>598</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 61.

<sup>599</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 62.

<sup>600</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 62.

<sup>601</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 62.

süslü sarığını takmıştır. Rabbi Benjamin, bu sarığın üzerinde tevazu alameti olarak siyah çal bulunduğunu belirtmiştir. Bunun da ihtişamın bir gün ölümün karanlığı ile biteceği şeklinde tasvir edildiğini vurgulamıştır.<sup>602</sup>

Bu törende halifenin çevresinde güvenlik dışında atlara binmiş güzel giyimli Müslümanların ileri gelenleri yer almıştır. Bunlar, Arabistan, Togarma (Türk), Deylem (Gilan), İran, Medya, Guz ve Bağdat'a üç aylık mesafe Tibet'ten gelen vali ve emirler olmuştur. Halife gelen bu vali ve emirlerle Basra Kapısı yakınındaki büyük camiye doğru gittikleri yolu ipek ve erguvanlarla süsletmiştir. Şehir sakinleri Halife için tezahüratta bulunarak krala dans gösterileri yapmışlardır. Rabbi Benjamin halifeden bahsederken burada olduğu gibi halifeyi yer yer Kral diye nitelemiştir. Ayrıca, halifeyi, "Esselami Aleyke İslam'ın nuru efendimi" şeklinde selamladıklarını ve ona övgüler yağdırdıklarını gözlemlemiştir. Bu gösteri ve selamlamaların sonucunda halife elbisesini öpüp onlara uzatıp halkını selamladıktan sonra camiye girmiştir. Rabbi, bayram ritüelinde halifenin camideki ahşap minbere çıkıp kanun ve şeriatları anlattığına denk gelmiştir. Akabinde din adamları halifeye duada bulunup ihtiyaçları karşılandığı için halifeyi yüceltmişlerdir. Rabbi Benjamin, son olarak halifenin de onlardan razı olduğuna dair sözünü aktarmıştır. Dua ve minnet töreni bitince halife getirilen deveyi kurban etmiştir.<sup>603</sup>

Yahudi seyyah bu bayramın, Yahudi dinindeki Fısıh (Passover) kurbanı ile aynı olduğu şeklinde açıklamayı ihmal etmemiştir. Kesilen kurban etinden ilk önce emirlerin aldığını görmüştür. Emirler daha sonra halifenin kutsal kurban etini halkın da tatması için halka dağıtmışlardır Rabbi Benjamin, halkın bu jest ile çok sevindiğini görmüştür. Bayram töreni bitince halife, Dicle Nehri sahili boyunca ilerleyen güzergâh ile sarayına geri dönmüştür. Halife giderken güvenlik amacı ile görevli olan yüksek rütbeliler halifeyi Dicle'den kayıklar ile korumuşlardır. Halifenin, tören alanına gittikten sonra, dönüşte aynı yoldan dönmeyip farklı bir yol tercih etmesi yazarın dikkatini çekmiştir. Rabbi Benjamin, bunun nedenini halifenin bastığı toprağa başkalarının basmaması olarak açıklamıştır. Bu topraklar da senenin her günü nöbetçiler tarafından korunmuştur, zaten halife bir yıl boyunca sarayından çıkmamaktadır.<sup>604</sup>

Rabbi Benjamin'in belirttiğine göre, halife el-Müstencid fakir kimselere sağlık imkânları sağlamıştır. Bağdat'ın sınırında Dicle Nehri kollarından birinin kıyısına

<sup>602</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 63.

<sup>603</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 63.

<sup>604</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 63.

tedavi olmaları için bloklu odaların bulunduğu hastane (bimaristan) ve imaret (hospice) yaptırmıştır. Fakir kimseler için yapılan hastanede hastaların ihtiyaçları ile ilaç, halife tarafından karşılanmıştır. Altmış tane doktorun odaları da bu hastanede yer almıştır. Halife, hastane teftişini de ihmal etmemiş ve her ay halifenin görevlendirdiği bir memur hastaneye gidip hastaların tedavi edilip edilmediğini kontrol etmiştir. Hastanenin yanı sıra Darü'l-maristan adlı bir kurum da yapılmıştır. Yaz mevsiminde köylerde kavurucu sıcaklarda şuur kaybı yaşayan akıl hastaları için yaptırılmış ve kış mevsimine kadar tedavi görüp eski sağlıklarına kavuştuktan sonra taburcu olmuşlardır. Tüm ihtiyaçları karşılanan hastaların sağlıklı olmadan ailelerinin yanlarına dönmelerine izin verilmemiştir. Evlerine giderlerken onlara bir miktar da para verilmiştir. XII. yüzyıldaki bu hastanelerden sadece Benjamin bahsetmiştir.<sup>605</sup>

Benjamin, XII. yüzyılda Bağdat içerisinde 40.000 civarında Yahudi yaşadığını kaydetmiştir. Öyle ki Yahudi halkın Büyük halife koruması altında güvenli, itibarlı ve huzurlu koşullarda hayat sürdüklerini de belirtmiştir. Akademi başkanları çalışıp, Yahudilerin hak ve özgürlüklerini koruyan kanunlarını (Tevrat ve Halagha) geliştirmişlerdir. Bağdat'ta o dönemde 10 tane Yahudi akademisinin varlığından bahsedilmiştir. Büyük akademide Eli oğlu baş rabbi R. Samuel vardı ve kendisi Gaon Jacop Akademisi başkanıydı. Benjamin, Bağdat'ta yaşayan Yahudi akademi başkanları ve yaptıkları ile ilgili bilgileri de vermiştir.<sup>606</sup>

Haftanın beşinci gününde Yahudiler Re'sül-calut efendileri Halife'yi ziyarete gitmişlerdir. Burada huzura çıkarken üzerinde ipek cübbesi, başında da nakışlı geniş bir başlık giydiğini belirtmiştir. Ayrıca bu başlıkta Hz. Muhammed'in armasının işlendiği uzun ve beyaz bir tülbent olduğunu da vurgulamıştır. Benjamin, Halife'nin tülbentinin atının üzerinden sarkar vaziyette saraya giriş yaptığına şahit olmuştur.<sup>607</sup>

Benjamin, Yahudi Re'sü'l-câlut'un hükmettiği toprakların Şinar (Irak), İran, Horasan, Sebe (Yemen), Diyar Kalach (Bekr), Aram Naharaim (Mezopotamya), Ararat dağları ve Alan topraklarında yaşayan Yahudilere kadar uzandığını yazmıştır.<sup>608</sup> Irak'ta Yahudi efendisi Resü'l-câlut'un misafirhanei bağ-bahçe ve arazileri bulunmaktadır ki bu arazileri atalarından miras olarak elde etmiştir. Benjamin'in seyahati sırasında Bağdat içerisinde şehirde ve şehri bölen Dicle nehrinin karşı yakasındaki Kerh'te

<sup>605</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 64.

<sup>606</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 64.

<sup>607</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 65.

<sup>608</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 66.

toplam yirmi sekiz kadar sinagog olduğu notu düşülmüştür. Re'sü'l-câlut Sinagogu'na altın ve gümüş kaplamalı renkli mermer sütunlar yapılmıştır. Hatta buradaki levhalara, Mezmurların kutsal kitabına ait bazı ayetler altın harflerle yazılmıştır. Sinagogta sandığın önünde on basamaktan oluşan bir merdiven ve en üstte Re'sü'l-câlut ile Kral Davut ailesinden prenlere ait kürsülerin bulunduğu bilgisi aktarılmıştır.<sup>609</sup>

Benjamin, eserde Bağdat'ın 20 mil çapında dairevi bir alana kurulduğunu aktarmıştır. Bağ, bahçe ve hurmalıkların benzerine Şinar'ın diğer yerlerinde rastlanmayacak güzellikte bir şehir olduğunu açıklamıştır. Bağdat şehrinde çok sayıda âlim, hâkim (filozof) ve her çeşitte büyü yapabilen sihirbazların yaşadığı bilgisini vermiştir. Seyyahlar içerisinde sadece Benjamin Bağdat'ta yaşayan ve her çeşit büyüü bilen sihirbazlardan bahsetmiştir. Benjamin, Bağdat'a iki gün mesafe uzaklıkta yer alan büyük şehir Gazigan (Resen)'da beş bin yahudinin yaşadığını bildirmiştir. Ayrıca, Yahudilerin büyük sinagogu Rabba da bu şehirde inşa edilmiştir. Benjamin, Rabba mezarı altındaki mağarada da 12 öğrencinin yattığı bilgisini de eklemiştir. Yazar, bir günlük mesafede olan Babil (Eski Babil/Babylon)'in eski kalıntılarının on mil kadar bir alanda dağıldığını açıklamıştır. Bunlara ilaveten, Buhtunnasr'ın sarayına ait kalıntıların hala bölgede bulunduğunu da söylemiştir.<sup>610</sup> Bütün bu bilgilerin yanında bölgedeki kalıntılar içinde yılan, çıyan ve akreplerin çok olmasından dolayı kimsenin o bölgeye gidemediğini de dile getirmiştir. Saraya 1 mil uzaklıkta olan Danyal Sinagogunda üç bin Yahudi'nin ibadetlerini burada yaptıklarını görmüştür. Bahsi geçen bu sinagogun yontma taş ve tuğlalarla Danyal tarafından yapıldığını da ifade etmiştir. Benjamin, o dönemde Kûfe şehrinde yedi bin Yahudinin yaşadığının altını çizmiştir. Ayrıca Kûfe'de Müslümanlara ait büyük camilerin ve Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali'nin mezarının da burada olduğunu da yazmıştır.<sup>611</sup>

Petachia ise, Bağdat'a Dicle nehrinin azgın sularından kiraladığı katır ve develerin arkasına tulumlar bağlayarak geçmiştir.<sup>612</sup> Bağdat'ı halife ve sultanın payitahtı olan büyük bir şehir olarak nitelemiştir. Ayrıca halifeyi de halkları sevk ve idare eden büyük bir kral olarak tanımlamıştır. Bağdat'ın genişliğinin baştanbaca bir günlük mesafe olduğunu söyleyen Petachia çevresini dolaşmanın üç günden fazla zaman aldığını belirtmiştir. Petachia'nın seyahati sırasında Bağdat'ta bin kadar Yahudi yaşadığı bilgisi

<sup>609</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 67.

<sup>610</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 67.

<sup>611</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 70.

<sup>612</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 98.

vardır. Seyyah, bahsi geçen bu Yahudi erkeklerin, beyaz şala benzeyen kıyafetler giyip, hiçbir kadına bakamadıklarını ve kadınların evlerine de izinsiz girmediklerini eklemiştir. Petachia, halkın yünden yapılmış püsküllü ibadet örtüleri ile dolaştığını yazmıştır.<sup>613</sup>

Petachia Bağdat'ın kapılarının 100x10 zira' ebatlarında yaldızlı bakırdan<sup>614</sup> mamul edildiğini not etmiştir. Bu kapılar, çok fazla figürle süslendiğini için benzerlerinin imalî mümkün gözükmemektedir. Hatta bu kapılardan birinin bir keresinde bir çivisi çıktığını ve hiçbir zanaatkarın onun bir benzerini daha yapamadığını ifade etmiştir. Petachia, eskiden atların Bağdat kapılarını görünce, kapıların parlaklığından dolayı sanki karşı taraftan da atların geldiğini zannederek ürküp kaçtıklarını yazmıştır. Bundan dolayı atların rahat giriş yapmaları için kapılara kaynamış sirke dökülerek yaldızlı bakırı matlaştırmışlardır. Fakat Petachia kapıların sirkenin dökülmediği üst taraflarında yer yer yaldızlı bakırın fark edildiğine şahit olmuştur. Yazar, bu kapıların bir zamanlar Kudüs'e ait olduklarını da rivayet etmiştir.<sup>615</sup>

### 2.3.3. Marco Polo, Marco Polo Seyahatnamesi

Marco Polo'nun hayatı ve seyahatleri hakkında sahip olunan bilgilerin kesinliği henüz kanıtlanmamış olmakla birlikte M. 1254 yılında Venedik'te doğduğu varsayılmaktadır. Ayrıca ailesinin tüccar olduğu da bilinmektedir. Babası Nicolò ile amcası Matteo Kırım, Volga, Bulgar, İstanbul ve Saray şehirleri ile birlikte İran'dan Çin'e kadar ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Babası ve amcası 1260-1269 yıllarında çıkmış oldukları seyahat sırasında Pekin'e ulaşarak Kubilay ile görüşmüşlerdir. Daha sonra ülkelerine dönen ikili, Papa Gregorio tarafından tekrar Pekin'e gönderilmişlerdir. Bu kez yanlarına Marco Polo ile birlikte iki misyoneri de alan ailesi 1271-1274 yıllarında yaptıkları seyahatte Kubilay Han tarafından yazlık sarayda kabul görmüşlerdir. Henüz küçük yaşlarda olan Marco Polo bu seyahat ile mahallî dilleri öğrenerek pek çok olaya da şahitlik etmiştir.<sup>616</sup>

Kendisini geliştiren Marco Polo bazı resmi görevlerde bulunmuştur. Kubilay Han tarafından Prenses Cocacin'e saraya kadar refakat etmek üzere on dört gemi ve yedi yüz mürettebat ile İran Körfezindeki Hürmüz Limanına ulaşmışlardır. Marco Polo

<sup>613</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 99.

<sup>614</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 99.

<sup>615</sup> Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, s. 110.

<sup>616</sup> Mahmut H. Şakiroğlu, "Marco Polo", **İA, TDV**, c. XXVIII, İstanbul, 2003, s. 41-43.

ailesinin geri dönüş güzergâhı ise, Çin sahilinden deniz yolu ile İran körfezi, sonra kara yolu ile Trabzon ve tekrar deniz yolu İstanbul, Eğriboz adası ve oradan da Venedik olmuştur. Bu seyahat esnasında kaydedilmiş olan yazılar bize Geç Ortaçağ Avrupa'sı için gerekli olan ilgi çekici, hayalî ve zengin Doğu-Uzak Doğu hakkında bilgiler sunmaktadır. Seyahatnamesi Türk araştırmacılar tarafından da ilgi gören Venedikli seyyah Marco Polo, 1324 yılında vefat etmiştir.<sup>617</sup>

Marco Polo, Anadolu'nun güney ve doğu sınırında bulunan Musul krallığının, Roma Katolik Kilisesine bağlı olmadığını belirtmiştir. Ayrıca, bunlara Jakobit ve Nestoryan denildiğini söyleyen seyyah, tıpkı Roma'da olduğu gibi başlarında bir ruhani lider bulunduğunu yazmıştır. Bununla birlikte, bu ruhani liderin doğuda bulunan eyaletlere Hindistan'a Bağdat'a başkan gönderdiğini de eklemiştir. Yazar'ın aktardığına göre, Musul krallığının bulunduğu coğrafyada, muslin ipek ve altın ipliklerden dünyaca tanınan kumaşlar dokunmuştur. Elbette uzak ülkelerden gelen tacirler bu kumaşları beğenmiş ve gemiler dolusu kumaş ile çeşitli ürünleri satın alarak memleketlerine götürmüşlerdir.<sup>618</sup>

Marco Polo, Bağdat'ın çok büyük bir şehir olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Müslümanların ruhani liderlerinin burada yaşamalarını, Hristiyanların ruhani liderleri olan Papa'nın Roma'da ikamet etmesi ile örneklendirmiştir. Yazar, şehrin hemen ortasından büyük bir nehir geçtiğini belirtmiştir. Akabinde de bu nehrin Basra Körfezine oradan da denize döküldüğünü ifade etmiştir. Burada Bağdat'a mal almaya gelen tacirlerin bu yolu kullandıklarını da anlatmıştır. Tacirler, Basra Körfezi'nden girerek Bağdat'a ya da Bağdat'tan aldıkları malı nehir yoluyla Basra Körfezi'ne nakletmişlerdir. Daha sonra, Bağdat'tan aldıkları malları gemilerine yüklemişlerdir. Marco Polo, Bağdat'tan yola çıktıktan tam on sekiz gün sonra Basra Körfezine varıldığını ve tacirlerin bu yolu kullandıklarını not etmiştir. Ayrıca Körfezin hemen yakınında bir büyük şehir olan Basra'dan da bahsetmiştir. Bağdat'ın çevresinin çok iyi cins ağaçların yetiştiği orman ile kaplı olduğunu bildirmiştir.<sup>619</sup>

Yazar, Bağdat'ın bir başka özelliğinin de doğudan gelen taşların burada yontulup şekillendirilmesi olduğunu söylemiştir. Uzak doğunun en güzel incilerinin Bağdat'lı zanaatkârların elinde bir şahesere dönüştürüldüğünü de belirtmiştir. Bahsi

<sup>617</sup> Şakiroğlu, c. XXVIII, s. 42.

<sup>618</sup> Marco Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, c. I, hzl. Filiz Dokuman, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 23.

<sup>619</sup> Marco Polo, c. I, s. 25.

geçen bu taşları kuyumcular işledikten sonra Avrupa'ya göndermişlerdir. Marco Polo'ya göre, dünyanın en usta ve meşhur sanatkârları Bağdat'tadır. Sadece taşlar ve inciler de değil nefis ipekli dokumaları, altın ve sim ile işlenen nice harika elbiseleri görmüştür. Hatta Venedikli ve Cenevizli tacirlerin inci işlemeli nefis elbiseleri kapışıklarını da belirtmiştir.<sup>620</sup>

Bütün bu sanat harikalarının yanında ilim konusunda da Bağdat'ın oldukça geliştiğinin altını çizmiştir. Büyük bir ilim merkezi olduğunu bildiren yazar, İslam dini üzerine eğitim veren bir ilim yuvasından da bahsetmiştir. İslam hukukunun (fıkıh) öğretilmesinin yanı sıra, müspet ve tabîî ilimlerin öğretildiğini de anlatmıştır. Bu konuda astronomi, geometri, tıp ve diğer pozitif ilimlerde de ileri olduklarını ve bu diyarın en önemli, zengin ve büyük şehrinin Bağdat olduğunu ifade etmiştir. Bağdat şehrinde ikamet eden halifelerin zenginliğini ve hazinelerinin bolluğunu dile getirirken bir hikâye de not düşmüştür.

Olay, 1258 yılında yaşanmıştır. Kubilay Kaan'ın kardeşi Hulâgû, büyük bir ordu ile Bağdat üzerine yürümüştür. Hulâgû, Büyük Kaan Kubilay'ın dört kardeşinden biridir. Dört kardeş zaptedeceği ülkeleri aralarında taksim etmişler ve bunun sonucunda Hulâgû Kaan'a da güney bölgesi düşmüştür. İşte Hulâgû, güney illerini ele geçirmek için büyük orduları ile hareket etmiştir. Dünyanın en zengin şehirlerinden biri olan Bağdat'ı zaptetmek isteyen Hulâgu, Bağdat önlerine gelmiştir. Hulâgû, şehri yakıp yıkmadan kurnazlıkla ele geçirmek istediğini kumandanlara ve askerlerine anlatmıştır. Bunun üzerine kumandanlar, halifenin dünyanın en zengini olduğunu söylemişlerdir. Fakat zengin olmasına rağmen çok hasis olup, para harcamaktan korktuğunu öne sürmüşlerdir. Hatta hazinesini büyük bir kulede saklayıp, askerlerine para bile vermediğini söylemişlerdir.<sup>621</sup> Bu detayın üzerine Hulâgu, bir plan kurmuştur. Gerçek kuvvetlerini göstermeyerek küçük bir ordu ile Bağdat'a girmeye karar vermiştir. Daha sonra da bu küçük ordu ormana kaçarak halifeyi ormandaki 100 bin atlının çoğunun mevzilendiği büyük ordunun içine çekmiştir. Marco Polo'nun anlattığına göre, Hulâgû halifenin askerlerini kılıçtan geçirip halifeyi yakalamış ve Bağdat'a girmiştir. Elde etmek istediği Bağdat şehri yakılıp yıkılmadan Hulâgû'nün eline geçmiş ve halifenin hazinesinin bulunduğu kuleyi görüp oldukça şaşırmıştır. Bunun nedenini sormak için de

---

<sup>620</sup> Marco Polo, c. I, s. 25.

<sup>621</sup> Marco Polo, c. I, s. 25.



halifeyi huzuruna getirtmiştir.<sup>622</sup> Marco Polo, bunun nedeni sorulan halifenin sessiz kaldığını ve Hulâgû'nün de "Anladım. Sen hazineni, hazinedeki elmasları, yakutları, incileri, ülkenden daha çok seviyorsun. O zaman sana bir ceza: Seni kuleye hazinenin yanına hapsediyorum. Ama ne yiyecek ne içecek vereceğim. Çok sevdiğin elmaslarını, incilerini ye!"<sup>623</sup> dediğini aktarmıştır. Halife bu kulede hapsedilmiş ve bir hafta sonra aç susuz vefat etmiştir. Marco Polo bu konuda, halifenin incileri, elmasları ve yakutları çok sevmesinin ve hazineyi askerleri için kullanmamasının kendisine ölüm getirdiğini yazmıştır. Bu seyahatnamede farklı dine mensup olan seyyahın bilgileri yer almıştır. Hatta Bağdat'ta yaşayan halifeyi okurlarının daha iyi kavrayabilmesi için Hristiyanlıktaki sistem ile örneklendirmiştir.<sup>624</sup>

Gözlem ve deneyimlerini aktardığımız coğrafyacı ve seyyahların bilgilerinden yola çıkarak bir değerlendirme yapacak olursak, her seyahatname ve coğrafi eser yazarının özgün cümleleriyle oluşturulmuştur. Dönem itibariyle yakın geçmişte kaleme alınan seyahatnamelerde, Bağdat'ın kuruluşunun ardından yola çıkmış seyyahların notlarına yer verilmiştir. Bununla birlikte gidip yerinde görmeden yazılmış, başka seyyahların notlarının aktarıldığı eserlerde vardır. Fakat biz gezi notlarını yazan ve gidecekleri coğrafyaya daha önce seyahat etmiş seyyahların yaşadıkları iyi-kötü deneyimleri, eleştirileri ve uyarıları dikkate alan seyyahların eserlerini inceledik. Bağdat'ı anlatan Müslüman ve Batılı seyyahlar, Bağdat'ın güzelliği, havası, suyu, çarşıları ve halkın imkânları hakkında objektif davranmışlardır. Yazarların kötü yorumları genel olarak -dönem dönem değişiklik gösterir- halkın yabancılara karşı tavrı ve iyi-kötü muameleleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunun nedeninin Bağdat'ın bir cazibe merkezine dönüşmesi ve her din, mezhep ve ırktan insanın Bağdat şehrine göç etmesi olduğunu söyleyebiliriz. Seyyahların notları, bir sonraki dönem yola çıkacak seyyah için bir yol rehberi ve şehir bülteni niteliğindedir. Bağdat yolunda yaşadıkları sıkıntısı, yolda uğradıkları bedevi saldırıları, bazen bu bedevilerle yolda yaptıkları alışverişler gibi önemli bilgiler seyyahlar için oldukça önemlidir. Bağdat için yola düşen ilk seyyahlar ve coğrafyacılar, bu problemlerle karşılaşmış olsa da, Bağdat'ta inşa edilen saraylar, camiler, hastaneler, park ve bahçelerin ilk hallerini görme şansını elde etmişlerdir. Çünkü dönem olarak daha sonra Bağdat'ı gezen seyyahlar bahsi geçen bu binaların restore edilmiş hallerini ya da kalıntılarını gördükleri enkazın hangi bina

<sup>622</sup> Marco Polo, c. I, s. 26.

<sup>623</sup> Marco Polo, c. I, s. 27.

<sup>624</sup> Marco Polo, c. I, s. 27.

olduğunu anlamak için seyyahların eski notlarından çıkarımlar yapmışlardır. Bir şehri şehir yapan en temel unsurun insan olduğu gerçeğiyle, Bağdat'ın özellikle ticaret ve ilimde geldiği nokta eserlerde üzerinde durulan konulardan biri olmuştur. Tercüme faaliyetleri, Bağdat'ın medreseleri için deniz aşırı ülkelerden gelenlerin sayısı ve âlimlerin bu coğrafyada bir araya gelmesi bu ihtimali kuvvetlendirmiştir.

İncelediğimiz notlarda seyyahların Müslüman ve Batılı fark etmeksizin Bağdat'ta halife ile görüştüğü ve halifenin kendilerine verdiği hediyeleri de yazmayı ihmal etmemişlerdir. Farklı dinlerden seyyahların güzergâhında yer alan Bağdat, kendi dinleri ile ilgili mekânlara ilgi duydukları görülmektedir. Yahudi seyyahlar, kendi dinlerine mensup olan insanların Bağdat'taki konumu, nüfusu ve onlara tanınan haklar üzerinde dururken, Müslüman seyyahlar, kutsal topraklara gitmek için Bağdat'tan geçen hacıların yaşadıkları problemlerden, Bağdat'ın camileri ve Cuma namazına katıldıkları anlardan bahsetmiştir. Bu yüzden seyyahların, zorlu şartlar altında ne şekilde yol aldıklarını, notlarında görmek mümkün olunca, bu anı ve bilgilerinin bir arada toplanması ve tıpkı coğrafyacı ve seyyahların dilediği gibi kaybolmadan gelecek nesillere aktarılması için bir araya toplamak için çalıştık. Bağdat'ı onların gözüyle, cümleleriyle ve karşılaştıkları güzelliklere olan tepkileriyle betimlemek, şehrin kuruluşundan günümüze kadar geçirmiş olduğu değişimi görmemizde yardımcı olmuştur.

## SONUÇ

İnsan, dünya denilen coğrafyada yaşayan tabiatın bir parçasıdır. Coğrafyanın da tarihin seyrini değiştiren bir unsur olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü coğrafyanın her dönemde, her konumda aynı cömertlikte olmadığı muhakkaktır. Bu önemli detay coğrafi farklılıklardan kaynaklanan göçleri, savaşları, ticareti ve stratejik olayları da beraberinde getirmiştir. İbni Haldun'un Mukaddime'sinde ele aldığı gibi coğrafya, insanların mizacını ve yapısını oldukça etkilemektedir. Coğrafi özellikler insanların dünya görüşünü şekillendirmede, sosyal hayatlarında ve karakterlerinde ön plana çıkmaktadır. Bütün bu bilgiler ışığında Ortadoğu'nun en kozmopolit şehri olan Bağdat'ın bu coğrafyada inşa edilmesinin tesadüf olmadığı savunulabilir. İlahi dinleri, mezhepleri, tarikatları özellikle de fikir hareketlerin burada yeşerip filizlendiği bir bölge olarak Bağdat şehri tarihteki yerini almıştır. Ayrıca çeviri merkezleri ve kütüphanelerin burada kurulduğu bilgisine dayanarak, Bağdat şehrinin manevi yapısını da tamamladığını ifade edebiliriz.

Yine İslam medeniyetinin doğuşunu takip eden dönemler içerisinde Fars kültüründen, Türk kültüründen veya Roma medeniyetinden etkilendiğini de görmek mümkündür. Dünyadaki her şehir o dönemde ismiyle anılırken Bağdat şehrine Medinetü's-Selam ismiyle iltifat edilmiştir. İki gerdanlık gibi Bağdat'ı süsleyen Fırat ve Dicle, Halife Mansûr'un mamur bir yerleşim alanı arayışında dikkatini bu coğrafyaya çevirmesini sağlamıştır. Hatta Münbit Hilal dediğimiz Dicle ile Fırat arasında Bağdat'a daha başka bir güzellik katmıştır. Dünya kurulduğundan beri dünyanın gözünün burada olması Bağdat şehrini cazibe haline getirmiştir. Öyle bir cazibe merkezi ki, Bağdat'ın Medinetü's-Selam'ın güvenilirliği Endülüs'te, Fars'ta ve Bizans'ta da takdir görmüştür.

Irak'ın başkenti Bağdat, parlak geçmişi ile Mısır'ın Kahire'si ve Suriye'nin Şam'ı gibi her zaman ilgi odağı olmuştur. İlgi odağı olan Bağdat, Sümer ve Asur gibi eski uygarlıkların beşiği olan bir coğrafya üzerinde yaşamına günümüze kadar devam etmiştir. Abbasi dönemine son veren Moğol istilasından sonra ülkeyi yönetimi altına alan İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri Bağdat şehrinin imarına önem vermekle kalmamış ayrıca bölgede süren kargaşa ve savaş yüzünden de fazlaca etkili olamamışlardır. Ancak 1515 yılında Safeviler'in Irak'taki egemenliğine son veren Osmanlı devleti, Musul ve Basra gibi Irak'ın birçok kentinde ve özellikle Bağdat'ta, izleri günümüze kadar süren zengin bir uygarlık ve kültürel miras bırakmışlardır. Bu

miraslara bağılı olarak edebiyatta kendilerini ispat etmiş; Nesimi, Fuzuli, Ahdi ve Ruhi gibi tanınmış edebi şahsiyetlerin yetiştiği Bağdat ve çevresi, daha XV. yüzyıldan itibaren Türk kültür merkezi haline gelmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat'a girdiği 1534 yılından sonra kent geniş çapta imar hareketlerine sahne olmuştur. Sünnilere ait cami, türbe, mescit, makam ve yadır gibi tahrip edilen önemli dini merkezler tamir edilmiş, yeni cami ve medreseler de inşa edilmiştir. Krallık yönetimi ve Saddam Hüseyin dönemi ile birlikte son olarak ABD, akabinde ise IŞİD tehditleri ile iyice harabeye dönüşen Bağdat şehrinin güzelliğini seyahatnamelerden ve şiirlerden takip etmek mümkündür.

Bu coğrafyaya mührünü vurmuş, milletleri bir araya toplamış Abbasi Halifeliği ile başlayan serüvende Bağdat şehri, seyyahların gözüyle konumuz olmuştur. Tezimizin esas konusu olan seyahatnameler, yazarlarının doğrudan gözlemlerini aktarması ve şehrin tarihi başta olmak üzere dikkat çeken bilgiler ihtiva etmesi hasebiyle araştırmacılar için önemli bir yere sahiptir. Hem edebi hem de tarihi malzemeye sahip bu kaynaklar, çeşitli ilim dallarına da hitap etmiştir. Çünkü gezginin gittiği yerlerde gördüğü değişik yerler, coğrafi bilgiler, tarihi ve sosyal durumları gözlemlediği ve duyduğu ölçüde not eder. İşte bu eserlerden bölgelerin her dönemini ve her halini öğrenebiliyoruz. Üstelik birçok seyahatin temelinde siyasi olgunun olduğunu düşünmekte fayda vardır. Kendi devletine başka devletleri anlattığı bilgilerde, etnik yapıyı, sosyal-kültürel, farklılıkları ve ırkların nasıl yaşadığını göstermiştir. Bu anlatımlarla kendi ülkelerine veya insanlığa önemli bilgiler aktarmışlardır.

Seyyahların mensubu oldukları dine ait kutsal yerleri kaleme almaları, kendi dindaşlarının sayılarına ve yönetimdeki yerlerine değinmeleri oldukça normaldir. Seyahatnamelerde kaleme alınanlar o dönemin Bağdat'ının betimlendiği büyük bir tablodur. Çünkü notlarına kişisel izlenimleri ile duygularını aktaran gezgin, okura kendi gözüyle bölgeyi betimleyebilme imkânı sağlar. Bugün o sayfaları açıp okuduğumuzda hayalimizde oluşan Bağdat'ın sokakları, çeşmeleri, evleri, parkları ve bahçelerini seyyahların anlatımına borçluyuz. Nitekim her seyyah kendi fikrini ve gözlemini öznel ve yalın bir dille aktarmıştır. Tabii ki bu yolculuklar tarih içinde genelleşip belirli bir biçime dönüşüncüye kadar samimi bir üslup kullanılmıştır. Daha sonra gelişmekte olan bu tür edebiyatta da yer bulmuş ve gezi edebiyatı türü içinde değerlendirilmiştir. Bir dönem sadece merakla ve coğrafya ilmine katkı ile çıkılan yolculuklar zamanla farklı şekillerde kullanılmaya başlandığı bilinmektedir.

Seyyahların yolculuklarını ölümsüzleştirmek için aldıkları notlar, özellikle Haçlı seferlerinin ardından o bölgeleri gidip görmek isteyen batılı seyyahlar için farklı bir anlam taşıdığı aşikâr. Fakat Haçlıların, Anadolu ve Ortadoğu'da yaşayanlara yaşattıkları yıkım batılı seyyahların bir süre doğuda hoş karşılanmamalarına neden olmuştur. Bu süre zarfında gezginler, efendileri tarafından bu bölgelere bilgi toplamak amaçlı gönderilmişlerdir. Yani bir dönemin samimi, bilgilendirmek amaçlı, anı ve ölümsüz olsun diye yazılan yazıları, eleştirel ve siyasi bir tutumla kaydedilmeye başlanmıştır. Seyahatnameler, sosyolojik, antropolojik, arkeolojik, tarihsel, dinsel ve kültürel açıdan çok önemli bilgiler içerirler. Bir bölgeyi, bir kıtayı ve bir coğrafyayı tanımak isteyen imparator, sultan ya da kral hemen bir seyyah görevlendirerek gerekli bilgileri toplatabilmiştir. Seyyahların seyahatnamelerinde hangi dinin, hangi caminin ya da o çevrede neler olduğunu padişaha, krala veya sultana bildirmesi oldukça önemlidir. Bir yerde bu şekilde görevlendirilmiş ve padişahın gözü olmuş diyebiliriz. Devletine bilgi veren Feldmareşal Helmuth Von Moltke, François René de Chateaubriand ve Vitalı Cuinet gibi seyyahları örnek olarak verebiliriz. Zira kendileri yazmış olduğu mektuplar ve verdikleri bilgilerle casusluk faaliyetlerini fevkalade tamamlamıştır.

Gezginlerin genel olarak nesnelliği savunulan yazılarının da objektiflikten uzak oldukları aldıkları notlarda görülmektedir. Batılı seyyahların Müslümanlığı yermekten çekinmeyip Hristiyanlığın erdemliliği ve kültürü üzerinde durarak destansı anlatımları tercih etmeleri düşüncelerimizi destekler niteliktedir. Yolculuğa çıkan seyyahların bazen kendi toplumunun anlamını yitirdiği dini değerleri tekrar canlandırma ütopyasına girdikleri de görülür. Özellikle bu durum batılı seyyahların İstanbul, Anadolu ve Ortadoğu'ya yaptıkları seyahatlerden aktardıklarından anlaşılmaktadır. Roma döneminde yaşayan ilk Hristiyanların yaşadıklarını ve o ortamın ruhu hissetmek, haçlı varlığının izini sürmek ile Hristiyan şehitlerini anlatmak için yolculuğa çıkan seyyahlar vardır. Örneğin, Chateaubriand Paris'ten Kudüs'e gitmiştir. İki Yahudi seyyah olan Benjamin ve Petachia da Ortadoğu'da yaşayan Yahudiler ile Yahudilik dininin bölgedeki varlığını gözlemlemek için yola çıkmışlardır. Batılı seyyahlarda politik ve dini amaçlı Ortadoğu gezisi tutkusu her zaman hâkim olmuştur. Batılıların Neo-Helenizm temelli görüşleri, Doğu'nun öteki olması içten içe bölge topraklarında kendi hâkimiyetlerini kurma arzusu taşır. Bu yüzden dikkat edilmesi gereken bir detay var ise o da yazılanların ya da anlatılanların vakanüvisin nesnelliği mi yoksa gezginin öznelliğini mi yansıttığıdır. Bağdat'ın çarşı pazarlarına ve diğer yapılarına her zaman

doğu mistisizmi ile bakmışlardır. Rusâfe şehrinden geçen batılı seyyahlar bu şehri ölümler şehri olarak yorumlamışlardır. Uhrevî âlem, miskin bir ortam ve ölümlerle yaşayan bir toplum dekoru notu düşülmüştür. Bazen görülen güzellikleri Doğu'ya yakıştıramayan seyyahlar da olmuştur. Bağdat'ın bu denli güzel oluşunun ancak büyü ile mümkün olabileceğini dile getirmişlerdir.

Bazı seyyahların yola çıkmadan önce seyahatnameleri okuduktan sonra yola çıktığı bilinmektedir. Bu sayede nerede ne gibi bir tehlike ile karşılaşacaklarını, nerede nasıl muamele göreceklarını öğrenerek adım atmışlardır. Günümüzde olduğu gibi geniş imkânlarla sahip olmayan gezginler için bu gezi yazıları şehir bültenleri niteliği taşımıştır. Bazı seyahatnameler de oturarak yazılmış olmasına rağmen bazıları da bunlardan etkilenerek de yazılmış olabilir. İncelediğimiz seyahatnamelerde bazen başka seyahatnamelerden faydalandığını eserinde söylemiş olduklarının görülmediği gözlenmektedir. Buna örnek verecek olursak, hareme girmeleri yasak olan seyyahlar, haremi halktan dinleyerek daha önce yazılanları toplayarak eserlerinde bu bilgileri kullanmışlardır. Bu durum XVII. yüzyılda batılı kadın seyyahların hareme girmesiyle değişmiştir.

Bunun devamı olarak, İbn Battuta'nın İbn Cübeyr'den sonra gittiği Bağdat ile ilgili bazı bilgileri İbn Cübeyr'den aldığı bilinmektedir. İbn Battuta'nın İbn Cübeyr'in gezdiği sırayla, sanki onun rehberliğinde ziyaret ediyormuş gibi yazdığı oldukça açıktır. Seyyahların gözü neyi nasıl görmeyi istemişse eserinde belirttiği yargıya vararak yazmıştır. Kendisinden önce aynı yere giden seyyaha mutlaka gönderme vardır. Bundan dolayı eserlerde tekrarlara denk gelmek mümkündür. Okudukları seyahatnamelerde dikkatlerini çeken cami, medrese, köprü, nehir, çarşı, Pazar, anıt ve türbe gibi yapılara ve güzelliklere uğramayı ihmal etmemişlerdir. Bu nedenle farklı dönemlerde Bağdat şehrine giden gezginlerin notlarında eskiye atıf bulunur. Örnek verecek olursak İbn Cübeyr'in seyahati esnasında Fırat Nehri kıyısında Bağdat'ın en ünlü hastanesinden bahseder. Fakat bölgeye daha sonra giden İbn Battuta aynı bölgede hastane kalıntıları olduğunu yazmıştır. Çoğu kez dikkat çekilen güzellikler aynı olurken, değişiklikler genel olarak ya yeni inşa edilen yapılar ya da savaş ve istilaya uğrayan yerler ile bundan etkilenen halklarla ilgili olmaktadır. Mesela Ya'kubî'nin Bağdat halkını anlatımı ile İbn Cübeyr'in anlatımı aynı değildir. Ya'kubî, Bağdat halkının naifliğini, kültürünü, ahlakını ve bilgeliğini anlatırken, İbn Cübeyr, Bağdat halkının kendi döneminde tam anlamıyla kendilerinden olmayı ötekileştiren, duyarsız, âlimler dışında sadece parayla

ilgili olan, kibirli ve eşrafından iffetli ve takvalı kimsenin olmadığını kaydeder. Farklı dönem seyahatnamelerini okumak işte bu yüzden daha ilgi çekicidir. Çünkü dönemsel farklılıklar daha ön plandadır, önce giden seyyahın notlarında okuduğu cami, ilerleyen dönemlerde yazılan seyahatnamede bir harabeye dönüşmüş olabiliyor. Genel imge ve sahnelerin dışına çıkmamaya özen gösteren seyyahların özelliklerini yansıttıkları eserlerinde kendi yorumlarının yanında bazen halktan dinledikleri efsaneleri, şikâyetleri ve güzellikleri de kaydetmişlerdir.

Doğu'ya gidemeyen ve Doğu'ya gitmek isteyen batılı gezginler de daha önce yazılmış olan seyahat notlarından esinlenmişlerdir. Batılı gezginler XIX. yüzyıl itibarı ile Doğu'ya ait unsurları belirleyip diğer taraftan bu coğrafyaya kendi uygarlıklarını nasıl getirebileceklerini düşünmüşlerdir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu'ya giden turistlerin sayısının artması ile Doğu'ya yolculuk yapmak kolaylaşınca batılı gezginlerin gözünde doğu, eski cazibesini yitirmiştir.

Tezimizde incelediğimiz seyahatnamelerde geçmeyen ve sadece İki Yahudi seyyahın eserinde Petachia'nın kaydettiği bilgiden bahsetmek gerekir. Çünkü Bağdat'ın demir kapılarını bu kadar detaylı anlatan başka seyahatnameye rastlamadık. Ayrıca, genel olarak tüm seyahatnamelerde işlenen konular, saraylar, camiler, mescidler ve şehrin hamamlarıdır. Bağdat'ın hamamlarının çatısının sıvasında kullanılan karasakız bilgisi İbn Cübeyr'in seyahatinden sonra her seyahatnamede yer almıştır. Bağdat'ın su sıkıntıları, halifenin kıyafeti, nehir taşımacılığı, tıp, şehrin halkı, köprüler, ilim adamları ve vakıflar seyahatnamelerin diğer başlıkları olmuştur. İbn Cübeyr'in seyahati Abbasî halifeliğinin çöküş dönemlerine denk gelmektedir. Çünkü İbn Cübeyr, Abbasîler'i kendi saraylarında Selçuklular'ın bir nevi gözetim altında tuttukları kişiler olarak tasvir etmiştir. Eserinde halife en-Nasır'ın dış görünüşünü tek tek anlatan İbn Cübeyr, halifenin detaylı bir portresini çizmiştir. Yine diğer seyahatnamelerde de değinilmiştir, fakat bu kadar fazla özellikleri dile getirilmemiştir. Bütün gezi yazılarında Bağdat'ın kıymetli ve önemli bir şehir olduğu dile getirilmiştir. Batılı seyyahların elde etmek isteyip de ulaşamadığı bu yerleri gezip kaydederken kıskanarak yazdıkları satır aralarında mevcuttur.

Burada şu kadarını söylemek gerekir ki, Evliya Çelebi'nin ve diğer seyahatnamelerde Bağdat'la ilgili gerek menkıbe ve tarihi rivayet tarzında gerekse görgüye dayanarak verilen bilgiler olsun zengin bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerin geniş bir bölümünü tezimizde kullanmaya çalıştık. Bunları aktarırken sonra yapılacak

olan yeni çalışmalarda ışık tutmayı amaçladık. Evliya Çelebi'nin ve diğerlerinin vermiş oldukları bilgiler ele alınırken özel gayret göstererek aktarmaya gayret gösterdik. Özellikle İslam Tarihi açısından Seyahatnamedeki bilgilerin ciddi bir süzgeçten geçirilmesi gerektiğine inanmaktayım.

Bağdat şehrinin anlatımının orijinalliğini tezimizde anlatmaya gayret gösterdik. Bağdat şehrinde Yahudi temsilcilerin nasıl hayatlar yaşadıkları görülmektedir. Bağdat'a, Medine'ye ve Mekke'ye giderken yolda karşılaşılan çarşı, pazar, mescit ne var ise eserleri aracılığı ile bizlere aktarmış olan seyyahların notlarını derlemeye çalıştık. Esasen burada belirtmeliyiz ki, Ortadoğu coğrafyasına akın düşüncesi ile mümbit hilal, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Osmanlılar ve dahi gayri-müslim tebaanın muhakkak uğradıkları nokta olmuştur. Mümbit Hilal'in dünyanın kuruluş yeri olduğu gerçeği ile bu coğrafya her sultanın, padişahın gösterdiği fikri, dini cümbüşün, insan çeşitliliğinin, kültür yumağının ve kendisini bulmak isteyenlerin var olduğu harikulade bir vahadır.

Yeni nesil Amerika rüyasının, bir zamanların Ortadoğu hayranlığı ile benzer tutkuda olduğunu söyleyebiliriz. Dünyanın özellikle Doğu'nun bilinmeyen noktalarına keşfe çıkma arzusu, farklı bölge ve kıtaları tanıma isteği gezginleri seyahate çıkmaları doğrultusunda fazlasıyla cesaretlendirmiştir. Ötekileştirilen Doğu'ya seyahat etmek hem çok istenilen hem de herkesin eline geçmeyen bir fırsattır. Bundan dolayıdır ki Doğu'ya seyahat eden seyyahlar elinden geldiğince çıktıkları yolculuğu ölümsüzleştirmek için gayret sarf etmişlerdir. Alabildikleri notlarını kendisi gibi Doğu'ya gidebilme şerefine nail olamayanlarla paylaşmak istemişlerdir. Seyahatnameler incelendiğinde özellikle XV. ve XVI. yüzyıldan itibaren batıdan doğuya seyahat artış göstermektedir. Özellikle Ortaçağ'da çeviri hareketlerinin bilgi evi olarak da bilinen Ortadoğu coğrafyasında kitapların çevrilmesi Yunan felsefesinin Bağdat'ta olduğu gerçeğini bir kez daha gözler önüne sermektedir. Ticaretin, dinin, mezhebin farklı boyutlarda olduğu Bağdat şehrindeki bir çekin Endülüs'te ve başka ülkelerde bozdurulması bizlere Bağdat'ın ne derece çağ ötesi ve evrensel düzeyde olduğunu ispatlar niteliktedir. Halife Harun Reşid döneminde Binbir gece masallarına konu olan 1,5 milyon nüfusu ile Ortadoğu'nun en gözde şehri Bağdat olmuştur.

Tek bir nüshada toplama amacı ile başladığımız bu araştırmamızı Bağdat'a giderek günümüzdeki halini kendi gözlemlerimiz ile sunma isteğindeydik. Malumunuz olduğu üzere günümüzde şehir tarihçiliği yapmak oldukça zordur. Bağdat'a gidip belli



başlı özellikleri tanıtmak temel amaç olsa da bu amaçlarımızı gerçekleştiremediğimiz bir gerçektir. Fakat günümüz Bağdat'ı ve Ortadoğu coğrafyasında yaşanan şiddet ve vahşet Bağdat'a seyahatimize mani olmuştur. Ancak Bağdat Büyükelçisi ile bu konuda yapmış olduğumuz yazışma sonucunda Bağdat'a gitme şansının olmadığını ve Dışişleri Bakanlığının Irakla ilgili seyahat uyarısı olduğunu dile getirmiştir.



## KAYNAKÇA

- Abbott, Nabia, **Bağdat'ın İki Kraliçesi, Hayzuran ile Zübeyde**, çev. Suat Kaya, Yurt Yayınları, Ankara, 2000.
- Ahmad, Sayyid Maqbul, **İA, TDV**, c. XX, İstanbul, 1999, s. 78-79.
- Ağarı, Murat, **İA, TDV**, c. XXXXII, İstanbul, 2013, s. 287-288.
- \_\_\_\_\_, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahri”, **AÜTAED**, S. 34, Erzurum, 2007, s. 169-191.
- Ağırakça, Ahmet, “Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları I, Sebüktekin”, **TTK Belleten**, LII/ S. 207-208, Ankara, 1989, s. 607-635.
- Aka, İsmail, **İA, TDV**, c. XXXXI, İstanbul, 2012, s. 173-177.
- Aksu, Ali, **Emevi Saltanatının Irak Valisi Haccac B. Yusuf**, Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Aksun, Ziya Nur, **Osmanlı Tarihi**, c. I-VI, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.
- Akyol, Edip, “Selçukluların Hilâfet'le İlk Teması ve Büveyhîlerle İlişkiler”, **İstem**, Yıl:10, S. XIX, Konya, 2012, s. 237-252.
- Algar, Hamid, **İA, TDV**, c. II, İstanbul, 1989, s.139.
- Anonim, **Hudûdü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib**, müt. Minorsky, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Apak, Adem, **Anahatlarıyla İslam Tarihi (2) Hulefa-i Raşidin Dönemi**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- \_\_\_\_\_, **Anahatlarıyla İslam Tarihi (4), Abbasiler Dönemi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011.
- Arslan, İhsan, “Muktedir Döneminde Abbasîler'de Sosyal Hayat”, **İstem**, Yıl:9, S. XVII, Konya, 2011, s. 123-154.
- Aslantaş, Nuh, “Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dini ve İdari Merkezi Olarak Bağdat”, **İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum**, (07-08-09 Kasım 2008-İstanbul), c. I, İstanbul, 2011, s. 319-346.
- Atalar, Münir, “Osmanlı Yönetiminde Ortadoğu Eyaletleri (Osmanlı-Arap İlişkileri)”, **Diyanet İlmî Dergi**, c. XXXV, S. IV, Ekim, Kasım, Aralık, 1999, s. 5-18.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Erken Dönem Memlük Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve Yorumları” **İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's- Selam), Uluslararası Sempozyum**, (07-08-09 Kasım 2008-İstanbul), c. I, İstanbul, 2011, s. 260-282.

- Aykut, A.Sait, **İA, TDV**, c. XXI, İstanbul, 1991, s. 361-368
- Azamat, Nihat, **İA, TDV**, c. XXXII, İstanbul, 2006, s.395-397.
- Azimli, Mehmet, “Abbasîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)”, **DÜİFD**, c. IV, S. II, Diyarbakır, 2002, s. 29-47.
- \_\_\_\_\_, “Siyer Yazıcılığında Abbas Portresinin Oluşumuna Abbasîlerin Etkisi”, **YÜSBD**, S. I, Ekim 2010-Mart 2011, s. 27-42.
- \_\_\_\_\_, “Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hanedan: Büveyhîler” **DÜİFD**, c. VII, S. II, Diyarbakır, 2005, s. 19-32.
- Bakır, Abdulhalik, **Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi**, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001.
- \_\_\_\_\_, **Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi**, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2002.
- \_\_\_\_\_, **Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda**, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2005.
- \_\_\_\_\_, **Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler**, c. I-II, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2008.
- Balcı, Kerim, **Kutsallığın Başkenti Kudüs**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- Baysun, M. Cavid, **İA, MEB**, c. IV, Eskişehir, 1997, s. 400-412,
- Behlivan, Samar, “Irak-İran Savaşı ve Ortadoğu” **Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, İkinci Orta Doğu Semineri, Dünden Bugüne Irak, Bildiriler I**, Elazığ, 2006, s. 201-214.
- Bilgin, Osman, **İA, TDV**, c. VIII, İstanbul,1993, s. 140-141.
- Bozkurt, Nahide, **Abbasîler**, İsam Yayınları, İstanbul, 2014.
- \_\_\_\_\_, **Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000.
- \_\_\_\_\_, “Alioğullarının Siyasal İktidar İstencinde -Abbasîler Dönemi- İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin İsyanı” **Dini Araştırmalar**, 2002, c. V, S. 13, s. 107-118.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. XXVIII, İstanbul, 2003, s. 5-6.
- Cahen, Claude, **İslâmiyet, Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar**, çev. Esat Necmi Erendor, İstanbul, 1990.
- Can, Yılmaz, **İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı**, TDV Yayınları, Ankara, 1995.

- Clavijo, Ruy González de, **Narrative of the Embassy of Ruy González de Clavijo to the Court of Timour at Samarcand A.D. 1403-6**, trc. Clements R. Markham, The Hakluyt Society, London, 1859.
- Cleveland, William L., **Modern Ortadoğu Tarihi**, çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.
- Clot, André, **Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.
- Çelik, Adnan, "Sultan Muhammed, Sultan Süleymanşah, Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçukluları Tarihi (548-572/1153-1176)", **MÜSBE, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı**, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995.
- Çelik, Aydın-Yıldırım, Taner, "Abbasiler Dönemi Bağdat Çarşıları", **FÜSBD**, c. XXIII, S. I, Elazığ, 2013, s. 241-253.
- Demirci, Mustafa, **Siyah Öfke, Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)**, Çizgi Yayınları, İstanbul, 2005.
- \_\_\_\_\_, "Abbasiler Devrinde Yukarı Mezopotamya'nın (Cezire) Sosyal Tarihi: VIII. Yüzyılda Cezire'de Köylü Hareketleri", **Makalelerle Mardin**, hzl. Dr. İbrahim Özcoşar, c. I, İstanbul, 2007, s. 243-256.
- Dilek, Kaan, "İran Seyyahları ve Farsça Seyahatnameler" **Kebikeç**, S. 24, Ankara, 2007, s. 211-218.
- Dinçol, Ali M., **İA, TDV**, c. III, İstanbul, 1993, s. 268-270.
- D'ohsson, M. Baron C., **Moğol Tarihi**, çev. İlyas Kalan-Qiyas Şükürov, IQ Kültür Sanat, İstanbul, 2006.
- Dursun, Davut, "Ortadoğu Neresi? Sübjektif Bir Kavramın Anlam Çerçevesi ve Tarihi", **Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Birinci Orta Doğu Semineri, Bildiriler**, Elazığ, 2003, s. 21-28.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, **Sünen**, (275/888), İstanbul, 1981.
- Ebû Hamid Muhammed el-Gırnâtî, **Gırnâtî Seyahatnamesi, Tuhfetü'l-Elbâb ve Nubetu'l-A'câb**, hzl. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.
- Ebû Hanefî ed-Dineverî, **el-Ahbâru'-Tıvâl, İslam Tarihi**, çev. Nurettin Boilelli-İbrahim Tüfekçi, İstanbul, 2007.
- ed-Duri, Abdülaziz, **İA, TDV**, c. IV, İstanbul, 1988, s. 425-433.

- el-Askeri, Ca'fer, **İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli**, çev. Halit Özkan, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2008.
- el-Belazuri, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, **Fütuhu'l-Büldan**, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- el-Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit, **Târihu Medineti's-Selam**, c. I-XIV, thk: Beşşar 'Avvâr Maruf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, Birinci Baskı, Beyrut, 1422/2001.
- Emecen, Feridun, **Türkler Ansiklopedisi**, c. XI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 501-520.
- Erkal, Mehmet, **İA, TDV**, c. III, İstanbul, 1991, s. 411.
- Eroğlu, Cengiz-Babuçoğlu-Murat-Özgül, Orhan, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat**, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2006.
- er-Râvî, Tâhâ, **Târihu ulûmi'l-lugati'l-Arabiyye**, Bağdad 1949.
- er-Reyhani, Emîn, **Irak'ın Kalbi**, çev. Muammer Sarıkaya, Anka Yayınları, İstanbul, 2006.
- Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Bağdat-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van**, 4. Kitap, 2. Cilt, hzl. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Fayda, Mustafa, **İA, TDV**, c. V, İstanbul, 1992, s. 392-393.
- Frankfort, Henri, **Institute Discoveries in Iraq, 1933/34, Fourt Preliminary Report of the Iraq Expedition**, The University of Chicago Press, U.S.A., 1935.
- Gök, Bilal, **Türk Arap Münasebetleri Bağlamında İshak b. Kündâcık el-Hazeri**, Kayseri, 2016.
- \_\_\_\_\_, "Ebû Hanîfe'nin Devlet Yöneticileriyle Münasebetleri", **Bütün Yönleriyle İmâm-ı A'zam ve Hanefilik Sempozyum Tebliğler Kitabı**, hzl. Ahmet Kartal-Hilmi Özden, Eskişehir, 2015.
- Gökbilgin, Tayyip, **Türkler Ansiklopedisi**, c. XI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 521- 554.
- \_\_\_\_\_, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı", **TTK Belleten**, c. XXI, No. 83, s. 449-482.

- Gözütok, Şakir, “Hakkârili Devlet Adamı ve Âlimler (Abbasiler Dönemi)”, **AÜTAED**, 46, Erzurum, 2015, s. 255-280.
- Gözütok, Türkan, “19. Yüzyıl Batı Seyahatnamelerinde Ortadoğu ve İstanbul İmgesi: François René De Chateaubriand Örneği”, **AÜTAED**, S. 44, Erzurum, 2010, s. 97-117.
- Güçlü, Erdinç, “Bağdat Tarihi Konusunda Nazmi-zade Murtaza Efendi’nin “Gülşen-i Hülefa” Adlı Eseri Üzerine Mütalaalar” **Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Birinci Orta Doğu Semineri, Bildiriler**, Elazığ, 2003, s. 193-200.
- Gündüz, Tufan, **İA, TDV**, c. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 253-255.
- Güner, Ahmet, **Büveyhîlerin Şii-Sünni Siyaseti**, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 1999.
- \_\_\_\_\_, “Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri”, **DEÜİFD**, S. 13-14, İzmir, 2001, s. 35-63,
- \_\_\_\_\_, “Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik”, **DEÜİFD**, S. XII, İzmir, 1999, s. 44-72.
- \_\_\_\_\_, “Şii Yüzylında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat’tan Bazı Yansımalar”, **İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum**, (07-08-09 Kasım 2008-İstanbul), c. I, İstanbul, 2011, s. 151-170.
- \_\_\_\_\_, “Şii Yüzylında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat’tan Bazı Yansımalar **İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum**, (07-08-09 Kasım 2008-İstanbul), c. I, İstanbul, 2011, s. 151-170.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. XXXI, İstanbul, 2006, s. 99-100.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. XXXV, İstanbul, 2008, s. 362.
- Halaçoğlu, Yusuf, **İA, TDV**, c. IV, İstanbul, 1988, s. 433-437.
- Halife b. Hayyat, **Tarihu Halife b. Hayyat**, çev. Abdulhalik Bakır, Ankara, 2001.
- Hammer, Joseph von, **Osmanlı Devleti Tarihi**, çev. Vecdi Bürün, Üçdal Neşriyat, I, İstanbul, 2003.
- Hasan, İbrahim H., **İslam Tarihi**, Kayıhan Yayınları, c. I-XIV, İstanbul, 1992.
- Hodgson, Marshall G. S., **İslam’ın Serüveni**, c. I-III, çev. Heyet, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- İbnü’l-Adîm, Ebü’l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, **Bugyetü’t-taleb fî Tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi**, çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

- \_\_\_\_\_, **Buğyat At-Talab Fi Tarih Halab, Selçuklularla İlgili Haltercümeleri**, yay. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 1976.
- İbn Battuta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî, **Büyük Dünya Seyahatnamesi, Tuhfetü'n Nüzzar fi Garaibi'l- Emsar ve'l Acaibi'l Esfar**, çev. Ali Murat Güven, Yeni Şafak, İstanbul, 2005.
- \_\_\_\_\_, **İbn Battûta Seyahatnamesi**, c. I-II, çev. A.Sait Aykut, YKY, İstanbul, 2004.
- İbn Bîbî, Nâsîrüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî, **El Evamirü'l-Ala'iyе-Fi'l-Umuri'l-Ala'iyе, Selçukname**, çev. Mürsel Öztürk, c. I-II, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.
- İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el- Kinânî el-Belensî, **Endülüs'ten Kutsal Topraklara**, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003.
- İbn Ebi Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim el-Absî el-Kûfî, **el-Musannef**, çev. Fikret Güneş-Yaşar Güngör, c. I-XVI, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- İbnü'l Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **El Kâmil Fi't-Tarih İslam Tarihi**, Bahar Yayınlar, İstanbul, 1986.
- İbn Fadlan, Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, hzl. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010.
- İbn Haldun, **Mukaddime**, hzl. Süleyman Uludağ, c. I-II, Dergah Yayınları, İstanbul, 2007.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, **10.Asırda İslâm Coğrafyası**, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih, **Yollar ve Ülkeler, el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, çev. Murat Ağarı, İstanbul, 2008.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî, **el-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslâm Tarihi**, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1995.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Yezid el-Kazvîn, **Fiten 34. Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi**, Şamil Yayınevi, 14/402.

- İbnü't-Tiktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî, **el-Fahrî fi'l- Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye**, Beyrut, ts.
- İmadüddin Halil et-Talib, **İA, TDV**, c. XIX, İstanbul, 1988, s. 87-91.
- İnalçık, Halil, **Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I, Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ju Lin, Shan, Zhao Rugua'nın Zhufanzhi Adlı Eserine Göre XII-XIII. Yüzyılda Orta Doğu Kentleri ve Ticari Emtia, **AÜSBE**, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2005.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973.
- \_\_\_\_\_, **Selçuklu Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.
- Kalkaşendî, **Subhu'l-a'sâ fi sınaati'l-inşâ**, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, c. I-XV, Beyrut, 1910-1920.
- Kapaklıkaya, İbrahim, "I. ve II. Irak Savaşları" **Tarih Bilinci Dergisi**, S.XIII-XIV, Özel Sayı, s. 215-217.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal, **İA, TDV**, c. XIX, İstanbul, 2000, s. 400-402.
- Karakoç, Sezai, **Alın Yazısı Saati, Şiirler IX**, Diriliş Yayınları, İstanbul, 2013.
- Karlığa, Bekir, "İslam'da Tercüme Hareketleri", **II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı**, İstanbul, 1997, s. 80-92.
- Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, c. I-IV, çev. Besim Atalay, TTK Yayınları, Ankara, 1992.
- Kaya, Selim, "Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat", **Akademik Bakış**, S. XV, Celalabat, Kırgızistan, 2008, s. 1-16.
- Kazıcı, Ziya, **İslam Müesseseleri Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1996.
- Keleş, Nevzat, "İnsanların En Kibarlarından Selçukluların Şahnesi Bihrûz el-Hâdîm", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XXX/2, İzmir, 2015, s. 451-477.
- Kılıç, Remzi, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi (1533-1535) Öncesi Anadolu'da Ortaya Çıkan Bazı Gelişmeler", **Türk Kültürü**, Yıl: XXXVIII, S. 442, Ankara, 2000, s. 85-102.
- \_\_\_\_\_, **Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye, Tarihi Coğrafyası XIX. Yüzyılda İdari Yapısı**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2011.



- \_\_\_\_\_, “Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)”, **EÜSBE**, Yeniçağ Tarihi, (Doktora Tezi), Kayseri, 1994.
- Koçi Bey, **Koçi Bey Risalesi**, hzl. Ali Kemal Aksüt, Vakıf, İstanbul, 1939.
- Köymen, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri**, c. I-III, TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- Kurtuluş, Rıza, **İA, TDV**, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 304.
- Külekçi, Cahit, **İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri**, DBY Yayınları, İstanbul, 2013.
- Küpeli, Özer, “Şah Abbas’ın Bağdat Zaptı ve Irak-Arap’ta Safevi Hâkimiyeti”, **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 233-239.
- Kürkçüoğlu, A. Cihat, **İA, TDV**, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 550-551.
- Le Strange, Guy, **Baghdad During the Abbasid Caliphate**, Oxford, 1900.
- Leick, Gwendolyn, **Historical Dictionary of Mesopotamia, Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras**, No:26, The Scarecrow Press, Toronto, U.K., 2010.
- Lombard, Maurice, **İslam’ın Altın Çağı**, çev. Nezih Uzel, İstanbul, 2002.
- Levy, Reuben, **A Baghdad Chronicle**, Cambridge At The University Press, 1929.
- Mantran, Robert, **İA, TDV**, c. XIX, İstanbul, 1988, s. 91-93.
- Marco Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, c. I-II, hzl. Filiz Dokuman, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1990.
- Merçil, Erdoğan, **İA, TDV**, c. V, İstanbul, 1992, s. 528-529.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. XXXV, İstanbul, 2008, s. 463-464.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. VI, İstanbul, 1992, s. 496-500.
- Moltke, Von Helmuth, **Moltke’nin Türkiye Mektupları**, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Moğolların Gizli Tarihi**, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara, 2010.
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih, **İA, TDV**, c. XIX, İstanbul, 1999, s. 477-479.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, **İslâm Coğrafyası, Ahsenü’t-Takâsîm**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.
- Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, c. I-IV, TTK Yayınları, Ankara, 1992.
- Naima Mustafa Efendi, **Naima Tarihi**, çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1968.

- Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme**, çev. Abdülvehhab Tarzî, MEB Yayınları, İstanbul, 1994.
- Nasühü's-Silahi (Matrakçı), **Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han**, hzl. Hüseyin G. Yurdaydın, TTK Basım Evi, Ankara, 1976.
- Nazmi-zâde Murteza, **Gülşen-î Hulefâ, Bağdat Tarihi 762-1717**, hzl. Mehmet Karataş, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Neagoe, Manole, **Üç Bozkırlı**, çev. Müstecip Ülküsal, Burak Yayınevi, İstanbul, 1994.
- Nizamü'l-Mülk, **Siyaset-name**, hzl. Mehmet Altay Köymen, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- Ocak, Ahmet, **Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)**, Tatav Yayınları, İstanbul, 2002.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 375-377.
- Onay, Hamdi, **İslam Düşüncesinde Tercüme Hareketleri ve Medreseler**, Huzur Matbaası, Malatya, 2010.
- Ortaylı, İlber, **Eski Dünya Seyahatnamesi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.
- \_\_\_\_\_, **İlber Ortaylı Seyahatnamesi**, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.
- Ömer, Faruk, "Abbasilerin Siyasi Emellerinin Tarihi Kökleri" **SÜİFD**, çev. Cem Zorlu, S. XII, Konya, 2002, s. 193-210,
- Özaydın, Abdülkerim, **İA, TDV**, c. XIX, İstanbul, 1999, s. 379-382.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. V, İstanbul, 1992, s. 501-502.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. I, İstanbul, 1988, s. 392-393.
- \_\_\_\_\_, "İbnü'l-Esir'e Göre Selçuklular'ın Tarih Sahnesine Çıkışları", **Prof. Dr.Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı**, İstanbul, 1995, s. 187-214.
- Özcan, Abdülkadir, **İA, TDV**, c. IV, İstanbul, 1991, s. 296.
- Özcan, Azmi, **İA, TDV**, c. XXXII, İstanbul, 2006, s. 276-277.
- Özcan, Mesut, "Körfez Savaşlarının Ardından Irak", **Tarih Bilinci**, S. 13-14, Özel Sayı, s. 312-316.
- Özdemir, Mehmet, **İA, TDV**, c. X, İstanbul, 1994, s.128-130
- Özdemir, Mehmet Nadir, "Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", **SÜTAD**, S. XXIV, Konya, 2008, s. 315-367.
- Özdoğan, M. Akif, "Abbasiler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi" **Nüşa**, Yıl. V, S. XVI, Ankara, 2005, s. 35-46.
- Özgüdenli, Osman Gazi, **İA, TDV**, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 371-375.

- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. XXX, İstanbul, 2005, s. 225-229.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 345-347.
- Öztürk, Levent, “Abbâsiler Döneminde Yaşayan Hristiyan Doktorların İslâm Toplumuna Katkıları”, **İstem**, Yıl:2, S. III, Konya, 2004, s. 71-79,
- Pamukçu, Ekrem, **Bağdat'ta İlk Türkler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- Pirinççi, Ferhat, “2003 Savaşı Sonrası Süreçte Irak'ta Siyasal Yapılanma”, **Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, İkinci Orta Doğu Semineri, Dünden Bugüne Irak, Bildiriler II**, Elazığ, 2004, s. 481-510.
- Râvendî, Ebû Bekir Necmeddin Muhammed, **Râhatü's Sudûr ve Âyetü's Sürur**, c. I-II, çev. Ahmed Ateş, TTK Yayınları, Ankara, 1957.
- Raymond, Andre, **Arap Siyasal Sınırları İçinde Osmanlı Mirası “İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası”**, der. L.Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Saatçi, Suphi, “Mimar Sinan'ın Bağdat'taki Eserleri”, **İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum**, (07-08-09 Kasım 2008-İstanbul), c. I, İstanbul, 2011, s. 343-361.
- Sakin, Serdar-Deveci, Can, “Ortadoğu Kavramı ve Sınırları Üzerine Bir Değerlendirme”, **History Studies**, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı, Ekim, 2011, s. 295-311.
- Samadi, S. B., “Abbâsi Hakimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler”, **İstem**, Yıl:6, S. XII, Konya, 2008, s. 241-249.
- Sander, Oral, **Siyasi Tarih 1918-1994**, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015.
- Semin, Ali, “Türkiye'nin Irak Politikası Işığında Kuzey Irak Açılımı” **Bilge Strateji**, c. III, S. V, İstanbul, 2011.
- Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, TTK Yayınları, Ankara, 1995.
- Sluglett, Marion Farouk-Sluglett, Peter, **İA, TDV**, c. XIX, İstanbul, 1988, s. 95-99.
- Sümer, Faruk-Sevim, Ali, **İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı**, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- Sümer, Faruk, **İA, TDV**, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 365-371.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 387.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, **İslam Şehirleri**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2011.

- \_\_\_\_\_, “Bağdat ile Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler” **İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum**, (07-08-09 Kasım 2008-İstanbul), c. I, İstanbul, 2011, s. 221-229.
- Streck, M., **İA, MEB**, c. II, Eskişehir, 2001, s. 295-299.
- Şadrüddin Ebu’l Hasan ‘Ali İbn Nâşır İbn ‘Ali el-Hüseyini, **Ahbârü’d-Devleti’s-Selçukiyye**, çev. Necati Lügal, TTK, Ankara, 1999.
- Şahabettin, Cenap, **Afak-ı Irak, Kızıldeniz’den Bağdat’a Hatıralar**, hzl. Bülent Yorulmaz, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002.
- Şakiroğlu, Mahmut H., **İA, TDV**, c. XXVIII, İstanbul, 2003, s. 41-43.
- Şapolyo, Enver Benan, **Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Güven Matbaası, Ankara, 1972.
- Şebankâreî, Muhammed, “Selçuklular”, çev. Ahmad Hesamipour, **Tarih Okulu**, S. IV, İzmir, 2009, s. 137-161.
- Şemsettin Sami, **Kâmûsu’l-Â’lâm**, c. I-VI, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996.
- Şen, Abdülkadir, **Irak Dosyası: İşgal ve Direniş**;  
<http://www.pressmedya.com/m/cok-okunanlar/5727/irak-dosyasi-1-bolum> (04.04.2017)
- Şen, Mehmet Emin, “Abbasiler Döneminde İdarî ve Malî Kadrolardaki Türkler”, **İstem**, Yıl:7, S. XIII, Konya, 2009, s. 233-260.
- Şen, Sabahattin, “Orta Doğu’daki Tehlike”, **Tarih Bilinci**, S. 13-14, Özel Sayı, s. 54-56.
- Şeşen, Ramazan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. XX, İstanbul, 1999, s. 34-35.
- Şükür, Soran, “Irak Savaşından Sonraki Irak Politikası”, **Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, İkinci Orta Doğu Semineri, Düünden Bugüne Irak, Bildiriler I**, Elazığ, 2004, s. 529-556.
- Tâberi, Ebû Ca’fer Muhammed Bin Cerir’üt-Tâberi, **Tarih-i Taberî**, çev. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, ts.
- \_\_\_\_\_, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir (310/922), **Tarihu’l-Ümem ve’l-Müluk**, thk: Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, VII, Beyrut ts.
- Tarakçı, Celal, **İA, TDV**, c. VII, İstanbul, 1993, s. 346-349.
- Tarakçı, Nejat, [http://www.tasam.org/trTR/Icerik/5306/isid\\_projesinin\\_arkas%C4%B1ndaki\\_jeopolitik\\_gercek](http://www.tasam.org/trTR/Icerik/5306/isid_projesinin_arkas%C4%B1ndaki_jeopolitik_gercek), (14.08.2014)
- Tolmacheva, Marina, A., **İA, TDV**, c. XXVII, İstanbul, 2003, s. 431-432.

- Tudelalı Benjamin, Ratisbon’lu Petachia, **Ortaçağ’da (12.y.y.) İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri**, çev. Nuh Arslantaş, Kaknûs Yayınları, İstanbul, 2001.
- Turan, Osman, “Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkidler”, **İslâm Medeniyeti**, S. XV, İstanbul, 1973, s. 15-19.
- \_\_\_\_\_, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2003.
- Türker, Özgür-Ükten, S. Serkan, “Haçlılar, Moğollar ve Ortadoğu’da Haçlı-Moğol Münasebetleri”, **AÜDTCFD**, S. 54, Ankara, 2014, s. 319-344.
- Ulutürk, Mehmet, “İslam Düşüncesinde Tercüme Faaliyetleri, Hermeneutik ve Bibliyografik Bir Katkı”, **İÜİFD**, Güz, 2010, s. 249-288.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, c. I-IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1964.
- Üçok, Bahriye, **İslam Tarihi Emevîler-Abbasîler**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.
- Ürekli, Muzaffer, **İA, TDV**, c. VII, İstanbul, 1993, s. 264-265,
- Vladimirtsov, B. Y., **Moğollar’ın İctimai Teşkilatı**, çev. Abdülkadir İnan, Ankara, 1944.
- Warren Tohn-LİTT M., “Bağdat Şehrinin Korunması”, **İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler**, İstanbul, 1985, s. 367-372.
- Wiet, Gaston, **Baghdad, Metropolis of the Abbasid Caliphate**, trc, Seymour Feiler, University of Oklahoma Press, U.S.A, 1971.
- Woodhead, Christine, **İA, TDV**, c. XXX, İstanbul, 2005, s. 116-117.
- Ya’kubî, **Ülkeler Kitabı**, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2002.
- \_\_\_\_\_, **Tarihu’l Ya’kubî**, c. II, Darussadır, Beyrut ts.
- Yalsızuçanlar, Sadık, “İstanbul ne ise Bağdat O’dur”, **Tarih Bilinci**, S. 13-14, Özel Sayı, s. 98-100.
- Yeşilbursa, Behçet Kemal, “Geçmişten Günümüze Irak Meselesi” **GEFD**, c. XXIX, Özel Sayı II, Ankara, Temmuz, 2009, s. 1315-1343,
- Yıldız, Hakkı Dursun, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, c. I-XIV, İstanbul, 1986.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. II, İstanbul, 1989, s. 413-414.

- Yılmaz, Cengiz-Özgül, Tuncer, “Küreselleşme ve Ortadoğu”, **Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, İkinci Orta Doğu Semineri Düünden Bugüne Irak, Bildiriler II**, Elazığ, 2004, s. 629-648.
- Yılmaz, Metin, “Abbasiler Dönemi Bağdat Zindanları”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c. XVI, S. I, Samsun, 2016, s. 79-121.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. XXXIV, İstanbul, 2010, s. 242-244.
- Yılmaz, Saim, **Mutazıd ve Müktefi Döneminde Abbasiler**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2006.
- \_\_\_\_\_, “Abbasîlerin Siyasi Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhîr-Billâh (320-322/932- 934)”, **İstem**, Yıl:6, S. XII, Konya, 2008, s. 71-103.
- Yiğit, İsmail, “Bağdat”, **Altınoluk Dergisi**, S.101, Temmuz, 1994, s. 19-21.
- Yurdaydın, Hüseyin G., **İslâm Tarihi Dersleri**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.
- Yuvalı, Abdulkadir, **İlhanlılar Tarihi I, Kuruluş Devri**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1994.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. XIII, İstanbul, 1996, s. 429-431.
- \_\_\_\_\_, **İA, TDV**, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 102-105.
- Yüksel, Ahmet Turan, **İslâm’ın İlk Döneminde Ticârî Hayat**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1999.
- Zeydân, Corci, **İslâm Uygarlığı Tarihi**, c. I-II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Zettersteen, K.V., **İA, MEB**, c. VII, Eskişehir, 2001, s. 294-296.
- \_\_\_\_\_, **İA, MEB**, c. II, Eskişehir, 2001, s. 843-845.
- Zorlu, Cem, **Abbâsilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyânlar: Ebû Ca’fer Mansûr Dönemi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.
- [http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/06/140611\\_isid\\_kimdir](http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/06/140611_isid_kimdir) (11.06.2014)
- <https://www.setav.org/tag/irak-sam-islam-devleti/> (06.12.2014)
- <http://tr.farsnews.com/world/news/13950410000430>, (30.06.2016)

## EKLER

## Ek 1. Orjinallik Raporu



SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLIK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Büşra Güler
Derece Numarası	141207105
Enstitü/Anabilim Dalı	Sosyalbilimler
Program	İslam Tarihi
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Yrd.Doç.Dr.Siddik Ünalın
Tez Başlığı(Türkçe)	"Seyahatnameelerde Bağdat"

## SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 160 sayfalık kısmına ilişkin, 24/11/2017 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 11'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

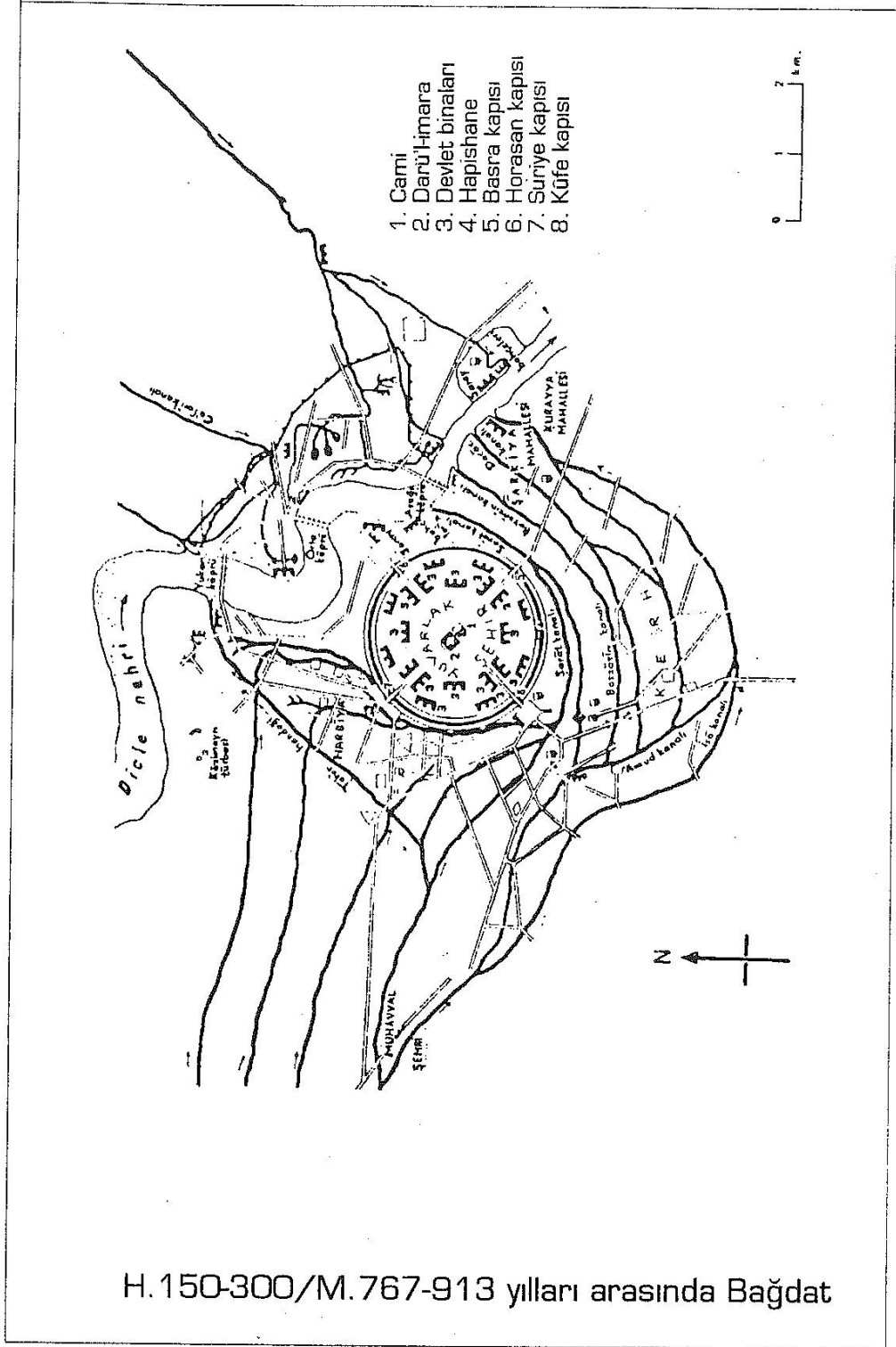
- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin yüksek lisans tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

Yrd. Doç.Dr. Siddik Ünalın  
Danışmanın Adı-Soyadı  
(İmzası)

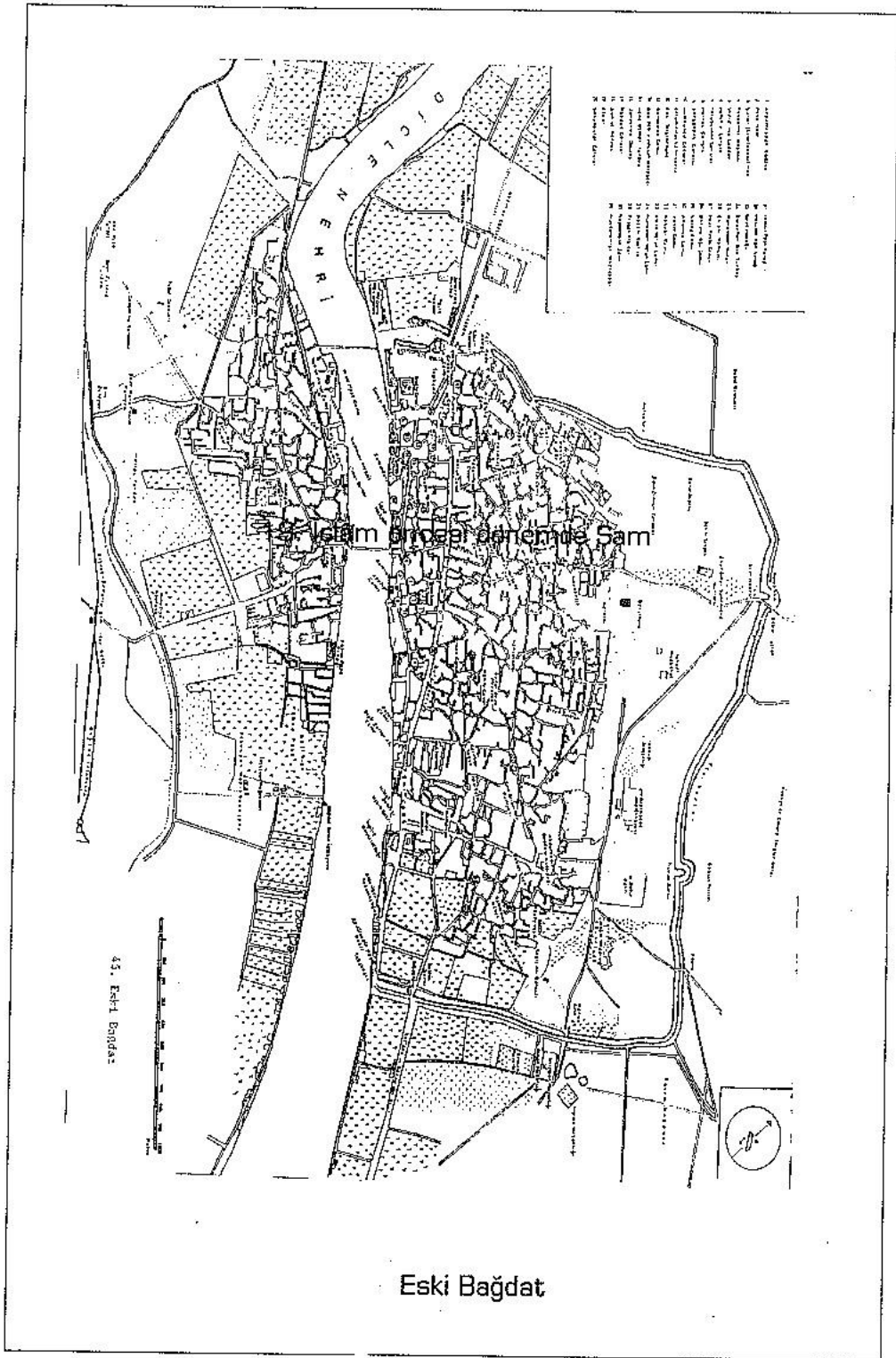
Prof.Dr.Adem Tutar  
Anabilim Dalı Başkanı  
(İmzası)

## Ek 2. Resimler

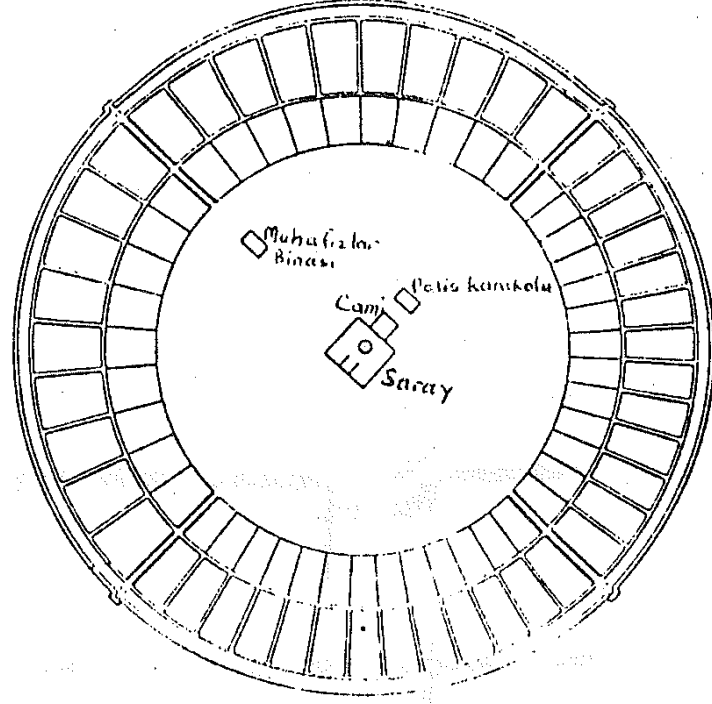


(Can, s. 214)



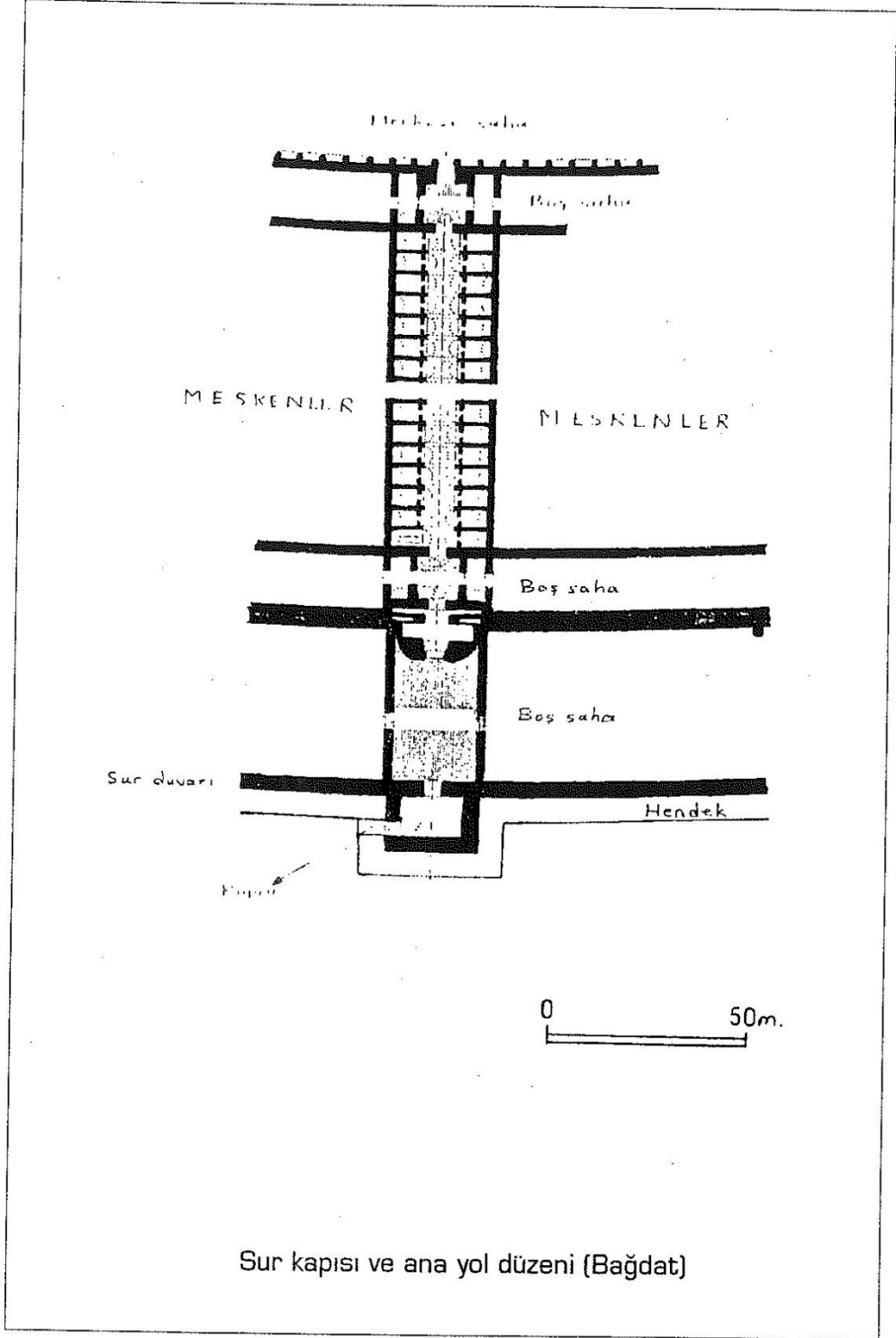


(Can, s. 221)

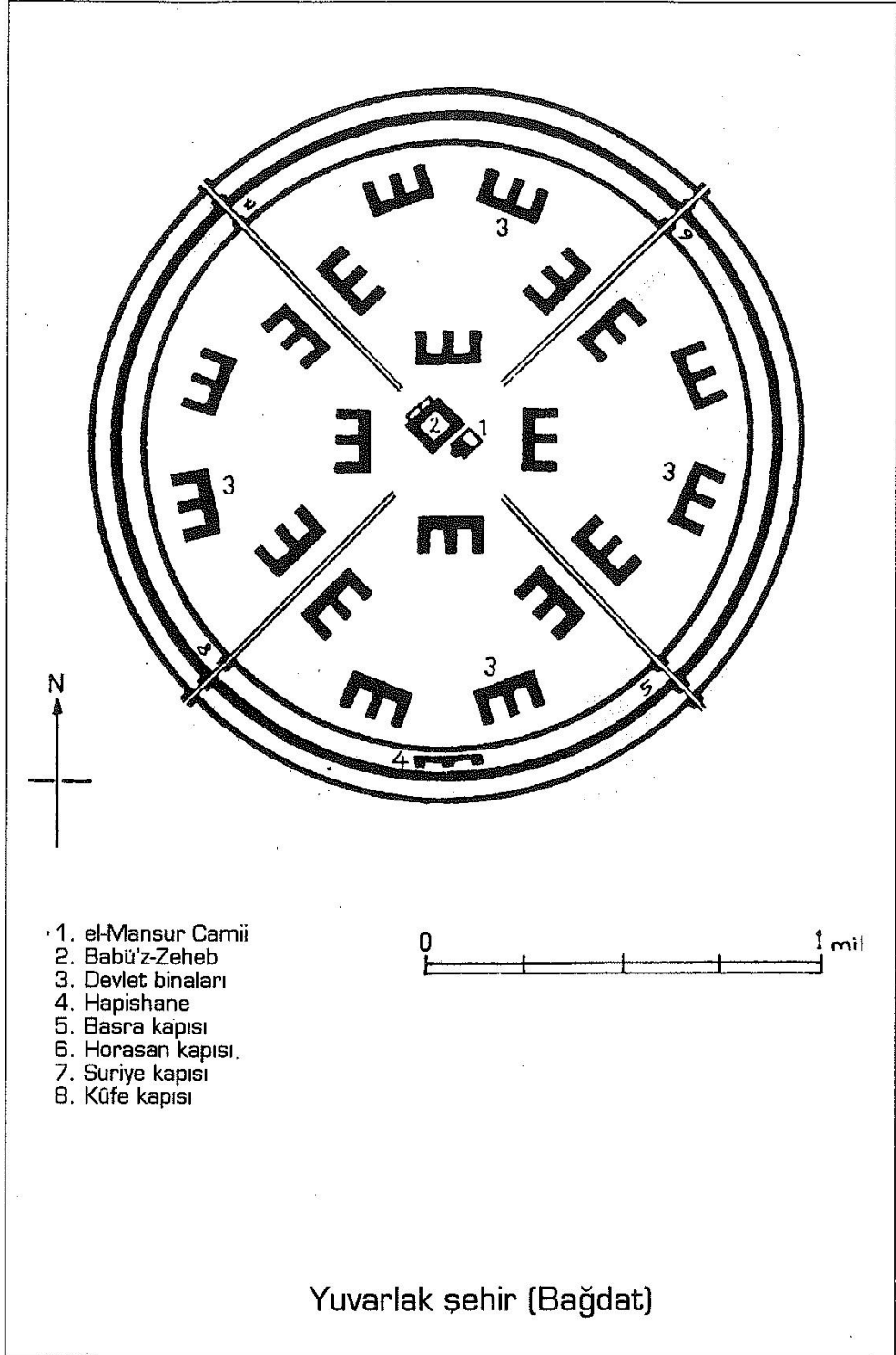


Yuvarlak şehir Bağdat

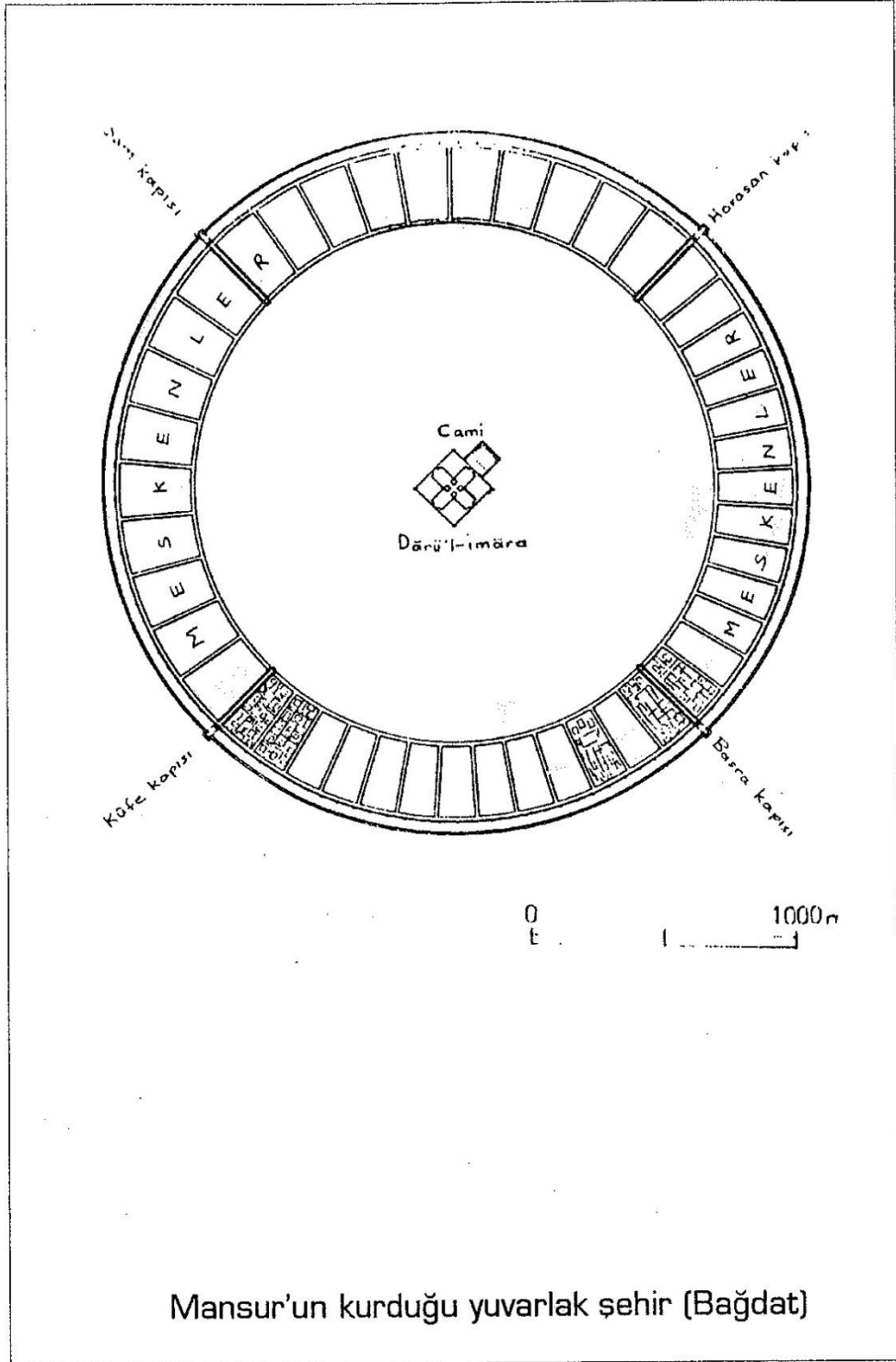
(Can, s. 217)



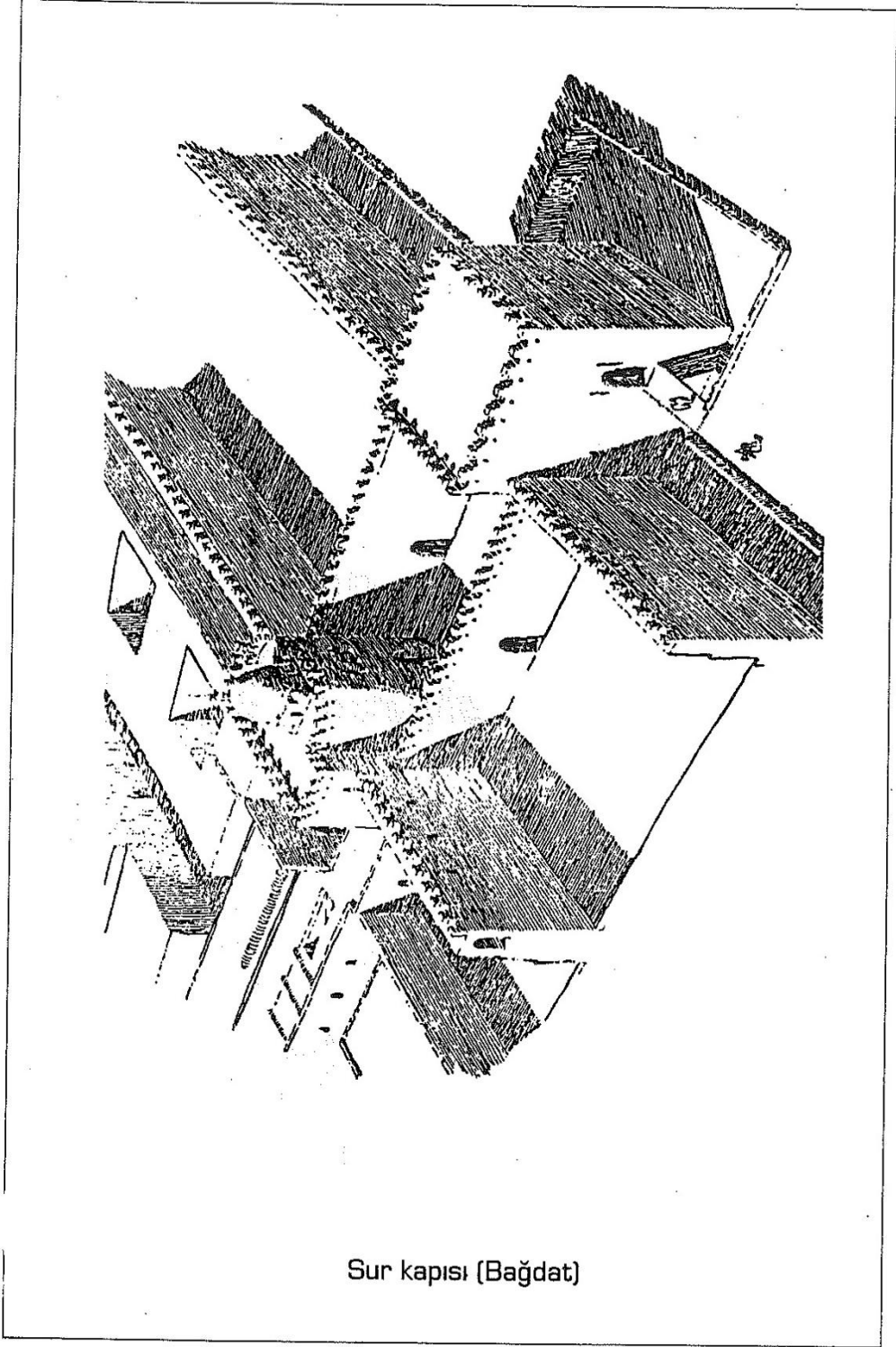
(Can, s. 218)



(Can, s. 216)

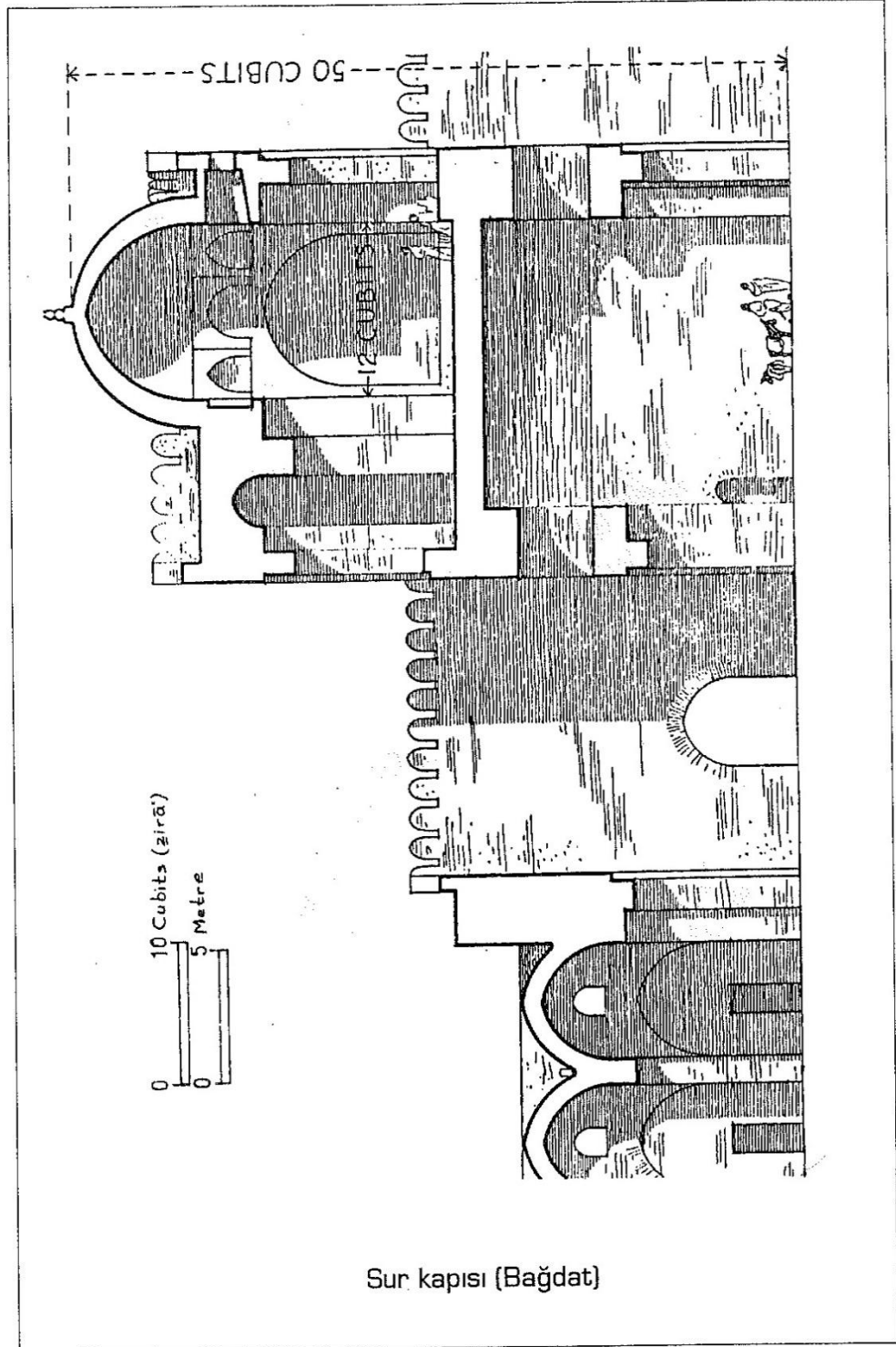


(Can, s. 215)



Sur kapısı (Bağdat)

(Can, s. 220)



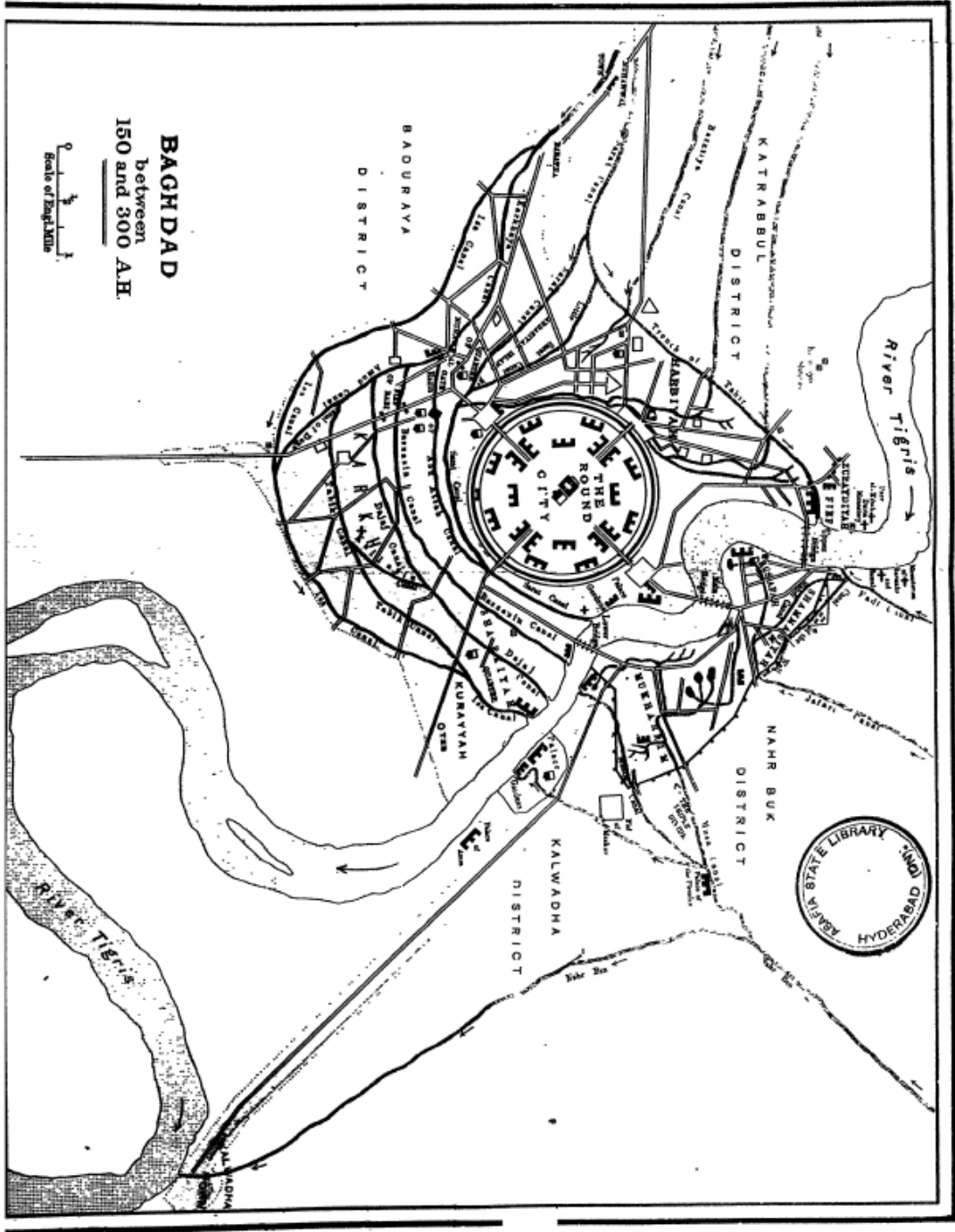
(Can, s. 219)

Map 1. To face page 1.



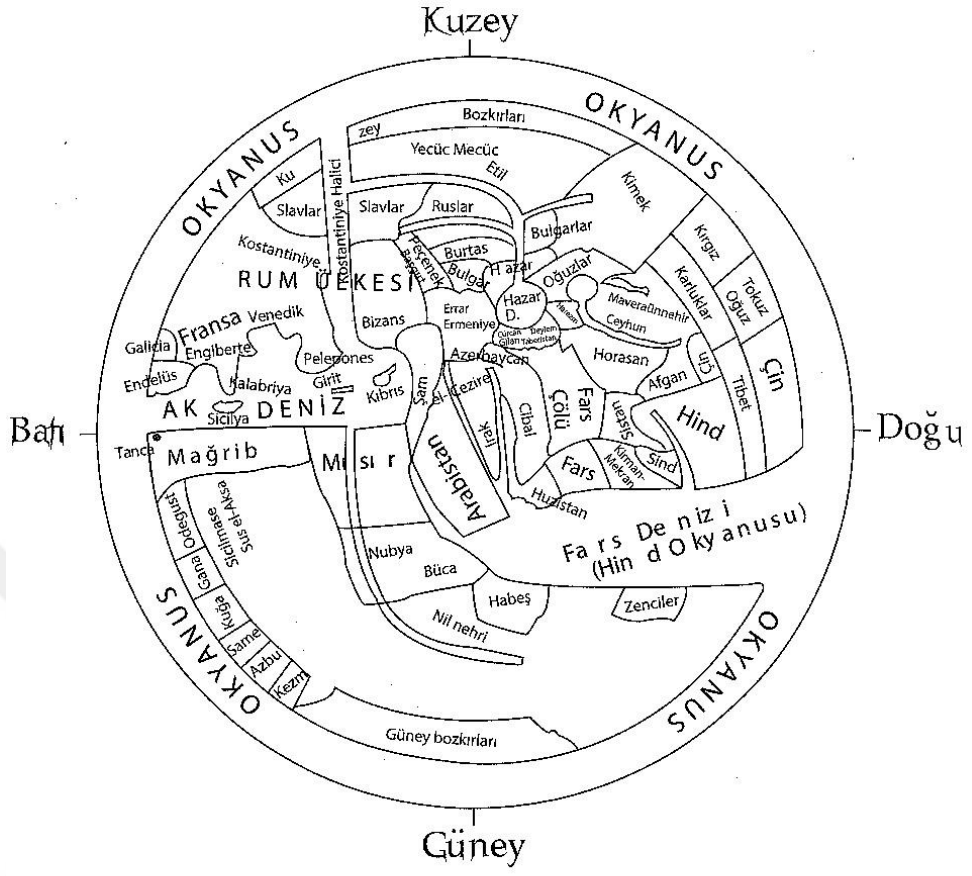
(Le Strange, s. 32)





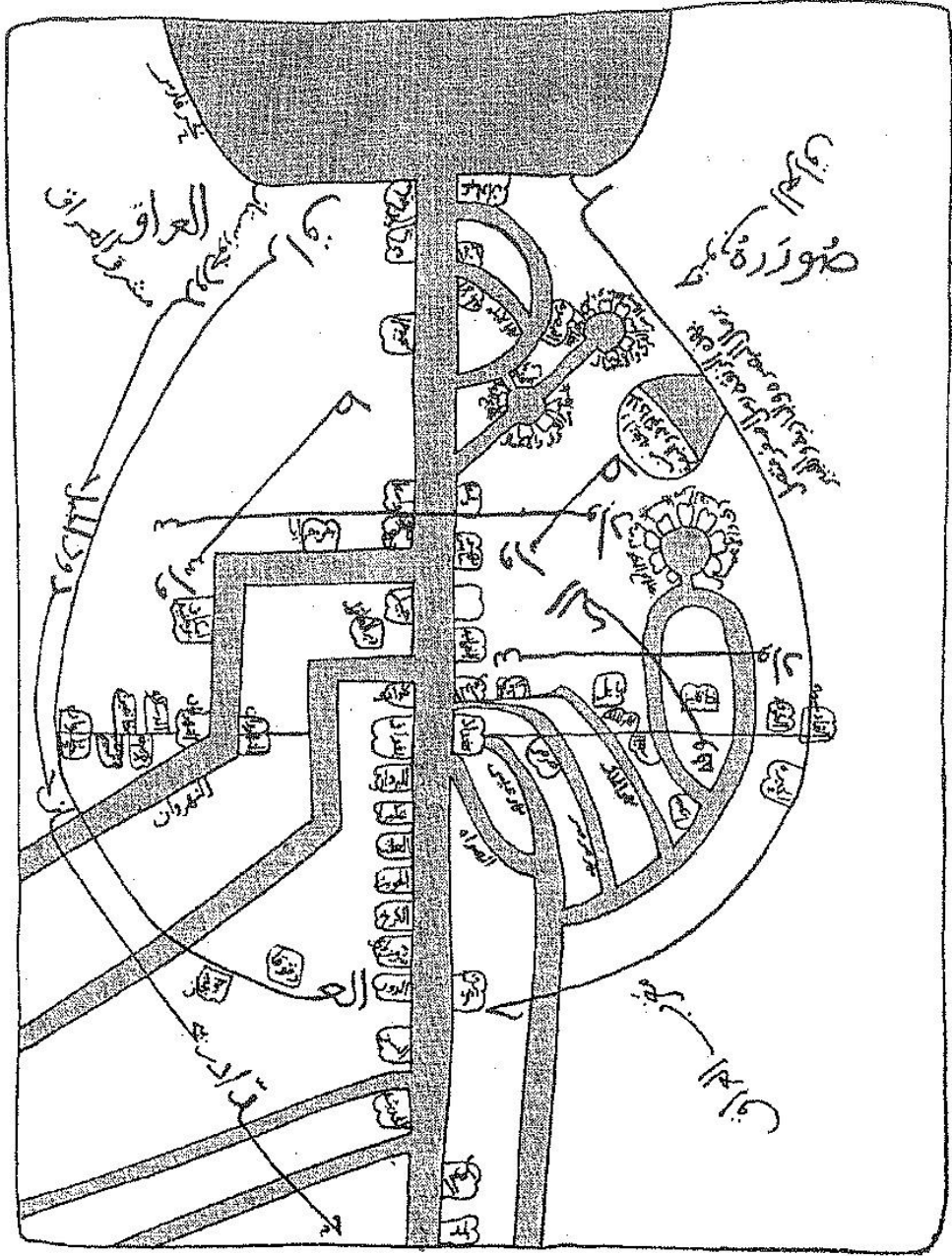
(Le Strange, s. 47)





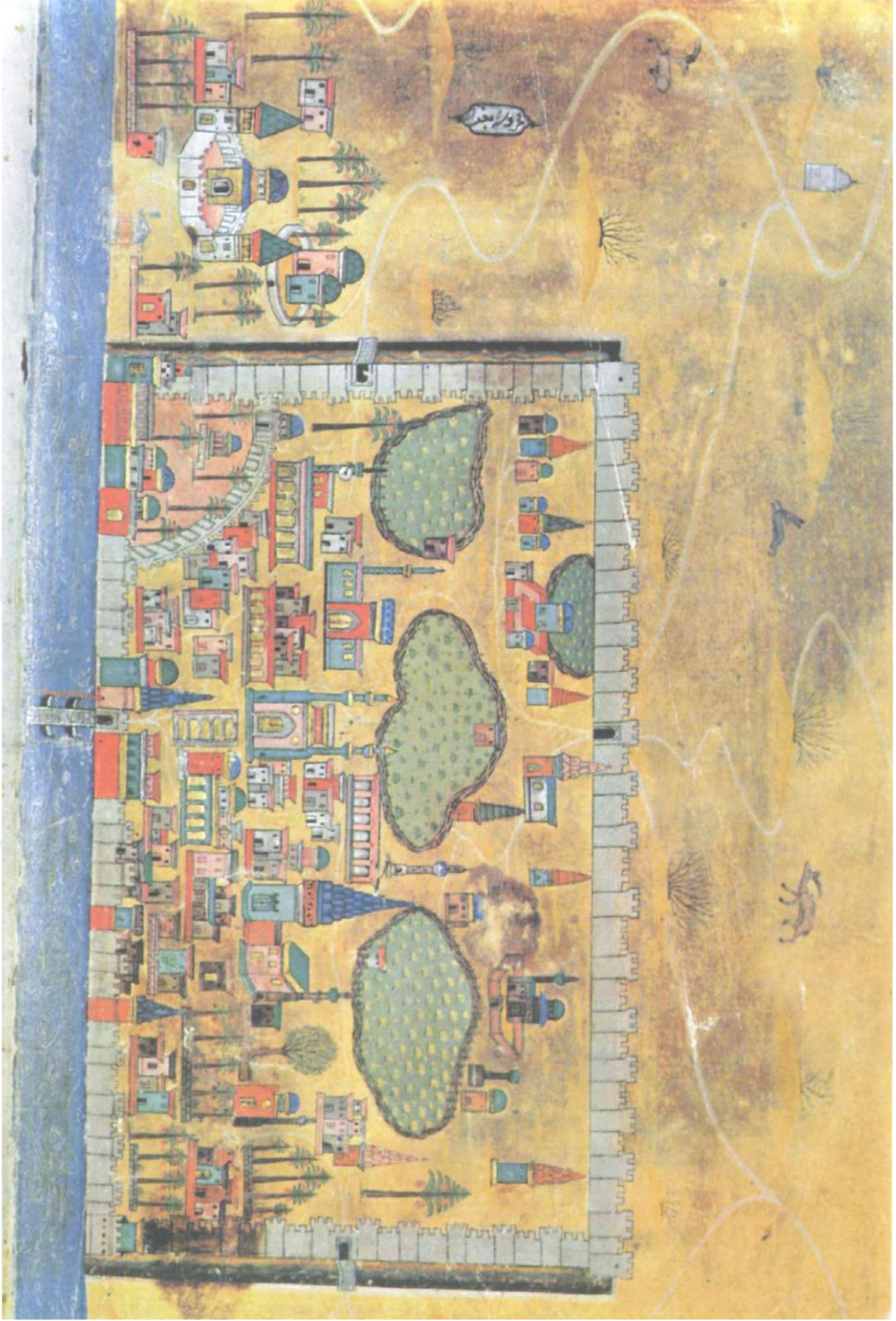
Dünya Haritası

(İbn Havkal, s. 426)



Irak Haritasi

(İbn Havkal, s. 437)



(Nasûhû's-Silahi (Metrakçı), 47b)

## ÖZ GEÇMİŞ

10.10.1989 tarihinde Elazığ/Merkez’de doğdu. İlköğrenimini Cumhuriyet İlköğretim Okulu’nda, orta öğrenimini Mezre İlköğretim Okulu’nda bitirdi. Lise öğrenimini Yavuz Selim Lisesi’nde tamamladı. 2007-2011 yılları arasında Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü’nde sürdürdüğü lisans öğreniminden ikincilikle mezun oldu. 2012 yılında Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi’nde pedagojik formasyon eğitimi aldı. 2014 yılında Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bölümü’nde yüksek lisansa başladı. 2016 yılında, Erasmus+ kapsamında Polonya’nın Torun kentindeki Nicolaus Copernicus Üniversitesi’nde İslam Tarihi üzerine üç ay staj yaptı. Yabancı dili İngilizce’dir.